

- 2009
- 200 anys del naixement de Darwin i 150 anys de *L'origen de les espècies*
- La recerca en llengua catalana i Andorra (4ts)

- 2010
- 50 anys de contracepció hormonal
- La recerca en el sector privat i la transferència tecnològica (5ns)

- 2011
- 850 anys de la preparació de la 1a concòrdia signada pels andorrans amb l'exterior

- 2012
- 100 anys del naixement d'Alan Turing i 50 anys del Telstar 1
- La recerca sobre el paisatge d'Andorra (6ns)

- 2013
- 250 anys del *Polítar andorrà* i 50 anys d'*Andorra, el meu país*
- El talent humà en les organitzacions andorranes: investigació i oportunitats (7ns)

- 2014
- 450 anys del naixement de Galileu
- Física i Química, investigant la realitat (8ns)

- 2015
- 700 anys de la mort de Ramon Llull
- La recerca jurídica a Andorra (9ns)

- 2016
- 150 anys de la Nova Reforma
- Recerca en biociències per a la salut (10ns)

- 2017
- 450 anys de Monteverdi i 175 anys de l'anestèsia
- Comportament i ment, la recerca en psicologia (11ns)

- 2018
- 550 anys de la mort de Gutenberg i 50 anys del primer trasplantament de cor
- Energia i recursos naturals: treballant pel futur (12ns)

- 2019
- 600 anys del Consell de la Terra i 150 anys de la taula periòdica

- 2020
- 100 anys d'Asimov i 50 anys del sufragi femení a Andorra
- Instantànies històriques (13ns)

SOCIETAT
ANDORRANA
DE CIÈNCIES

ISBN 978-99920-61-60-2

9 789992 061602

SOCIETAT
ANDORRANA
DE CIÈNCIES

35è CICLE DE CONFERÈNCIES 2019 - 13ns debats de recerca - 36è CICLE DE CONFERÈNCIES 2020

100 ANYS D'ASIMOV
50 ANYS DEL SUFRAGI FEMENÍ A ÀNDORRA

35è CICLE DE CONFERÈNCIES 2019

600 anys del Consell de la Terra
150 ANYS DE LA TAULA PERIÒDICA

36è CICLE DE CONFERÈNCIES 2020

Isaac Asimov

RECULLS DE CONFERÈNCIES (publicats)

- 1984
- 1985
- 1986
- 1994
- 10è aniversari

- 1995
- 100 anys del naixement del cinema

- 1996
- 100 anys del descobriment de la radiactivitat natural

- 1997
- 40 anys de l'inici de l'era espacial

- 1998
- 250 anys del *Manual Digest*

- 1999
- Visió del mil·lenni

- 2000
- 2.000 anys de coneixements

- 2001
- 100 anys de premis Nobel

- 2002
- 90 anys de la teoria de la deriva dels continents

- 2003
- 50 anys de genètica molecular: el descobriment de la doble hèlix

- 2004
- 20 anys de la SAC

- 2005
- 100 anys de la teoria de la relativitat

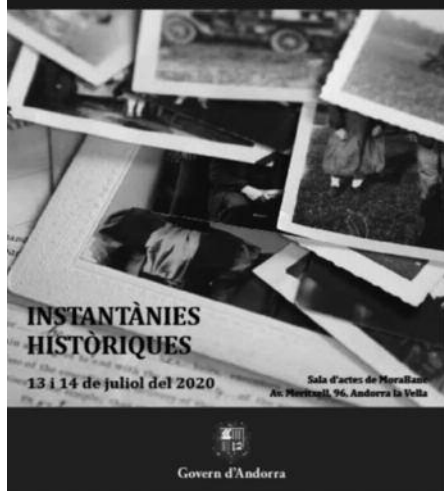
RECULLS DE CONFERÈNCIES I DEBATS DE RECERCA (publicats)

- 2006
- El desenvolupament d'Andorra, 75 anys després
- Àmbits de recerca per a Andorra: La recerca mediambiental (1rs)

- 2007
- 100 anys de l'Institut d'Estudis Catalans (1907-2007)
- Vers el canvi climàtic (2ns)

- 2008
- 2.225 anys des dels andosins
- Recerca mèdica i salut a Andorra (3rs)

13ns Debats de recerca

Data: 13 i 14 de juliol del 2020
Lloc: Sala d'actes de MoraBanc
Av. Meritxell, 96
Andorra la Vella

L'assistència és lliure i gratuïta i no cal inscriure-s'hi prèviament.

Els estudiants de l'UDa que assisteixin als Debats podran demanar reconeixement de l'activitat com a crèdits de lliure elecció (6 hores).
Més informació a la mateixa Universitat.

Patrocina:

MORABANC

Organitza:

Ministeri d'Educació i Ensenyament Superior
Societat Andorrana de Ciències

Per a més informació:

Societat Andorrana de Ciències
Centre Cultural La Lleuna
C. Mossèn Cinto Verdaguer, 4
Andorra la Vella
Tel. 829 729 - www.sac.ad
sac@andorra.ad

Ministeri d'Educació i Ensenyament Superior
Av. Rocafort, 21-23 - Edifici El Moli
Sant Julià de Lòria
Tel. 743 300
www.ansenyamentsuperior.ad/recerca
recerca@govern.ad

DILLUNS, 13 DE JULIOL

18.00 h Inauguració dels 13ns Debats de recerca

Benvinguda a càrrec de la Sra. Mínia Maestre Cortadella, directora de comunicació i marca de MoraBanc
Presentació dels Debats de recerca a càrrec de la Sra. Àngels Mach i Buch, presidenta de la Societat Andorrana de Ciències
Inauguració oficial a càrrec de la ministra d'Educació i Ensenyament Superior, M. I. Sra. Ester Villarrubia Escalés
Presentació dels ponents i del programa a càrrec del Dr. Alan Ward i Koeck, coordinador dels 13ns Debats de recerca

18.20 h Conferència plenària. Recerca científica en l'estudi i la conservació de l'art rupestre. El camell de Shulgan Tash (Baldíria-Rúsela)

Sr. Eudald Guillaumet Anton, llicenciat i màster en conservació i restauració de béns culturals per la Universitat de París 1 Panthéon-Sorbonne (VAE), expert en restauració d'art rupestre, professional independent

19.20 h Pausa

19.40 h Onze episodis clau per conèixer la història d'Andorra

Sr. Oliver Vergés Pons, doctor en història medieval per la Universitat Autònoma de Barcelona i vinculat a l'Institut d'Estudis Medievals de la mateixa universitat

20.00 h Què no sabem (encara) de la història d'Andorra?

Sr. Albert Vilaró Boix, historiador i director tècnic del Centre d'Estudis Històrics i Política de l'Institut d'Estudis Andorrans

20.20 h Debat

DIMARTS, 14 DE JULIOL

18.00 h Aproximació a la repercussió de la Primera Guerra Mundial al Principat d'Andorra

Sr. Joan Lluís Ayala Díaz, historiador i màster universitari en mètodes i tècniques avançades d'investigació històrica de la UNED, responsable de l'Arxiu Comunal d'Andorra la Vella, i professor tutor d'història al Centre Associat de la UNED a la Seu d'Urgell

18.20 h Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (s. XVI-1830)

Sr. Jordi Bayarri Juan, doctor en història moderna per la Universitat de Barcelona, professor del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, professor col·laborador de la Universitat d'Andorra i professor del Liceu Francès de Barcelona

18.40 h Pausa

19.00 h La caçera de bruixes a Andorra: investigació històrica i posada en relleu d'un patrimoni arxivístic excepcional

Sr. Pau Castell Granados, doctor en història medieval per la Universitat de Barcelona, professor del Departament d'Història Medieval i Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona

19.20 h Una aproximació a la mort com a objecte d'estudi sistemàtic. L'exemple de les pràctiques funeràries atípiques (exposició en vídeo)

Sr. Ian Gonzalez Alaña, doctorand en arqueologia al Laboratoire Archéologie des Sociétés Méditerranéennes del CNRS i investigador en el marc del màster en epistemologia i Filosofia de les ciències de la Universitat de la Lorena

19.40 h Escriure la història: creació historiogràfica a la Navarra del segle XIV

Sra. Emma Arocas Nieto, historiadora i investigadora en el marc del màster d'estudis medievals de la Universitat de Tolosa Jean-Jaures

20.00 h Debat

20.30 h Conclusions i cloenda

PONÈNCIES NO PRESENCIALS

El temple de Medamud: la història d'una excavació a Egipte. Dr. Félix Relats Montserrat

El monaquisme a Andorra: els casos de Tolse i de Sant Jaume d'Engordany (s. X-XII). Sr. Climent Miró Tuset

La siderúrgia andorrana moderna. Un marcador tecnològic, econòmic i paisatgístic. Dr. Olivier Codina Viallette

Els reptes d'Andorra als segles XX i XXI. Dra. M.J. Lluïses Lamosa i Sra. Eva García Lluïses

Sumari

Benvinguda als 13ns Debats de recerca

Mireia Maestre i Cortadella, directora de Comunicació i Marca de MoraBanc 150

Presentació dels 13ns Debats de recerca

Àngels Mach i Buch, presidenta de la Societat Andorrana de Ciències 151

Inauguració oficial

M. I. Sra. Ester Vilarrubla i Escalles, ministra d'Educació i Ensenyament Superior..... 153

Introducció

Alan Ward i Koeck, coordinador dels 13ns Debats de recerca 156

Recerca científica en l'estudi i conservació de l'art rupestre.

El camell de Shulgan-Tash (Baixkortostan - Federació Russa)

Eudald Guillaumet i Anton, llicenciat i màster en Conservation-restauration des Biens Culturels per l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne (VAE), expert en restauració d'art rupestre, professional independent 159

Onze episodis clau per conèixer la història d'Andorra

Oliver Vergés i Pons, doctor en Història Medieval per la Universitat Autònoma de Barcelona, vinculat a l'Institut d'Estudis Medievals de la Universitat Autònoma de Barcelona 169

Deu coses que no sabem (encara) sobre la història d'Andorra

Albert Villaró i Boix, historiador i director tècnic del Centre d'Estudis Històrics i Polítics de l'Institut d'Estudis Andorrans 176

Aproximació a la repercussió de la Primera Guerra Mundial al Principat d'Andorra

Joan Lluís Ayala i Díaz, historiador i màster universitari en Mètodes i Tècniques Avançades d'Investigació Històrica, de la UNED, responsable de l'Arxiu Comunal d'Andorra la Vella i professor-tutor d'història al Centre Associat de la UNED a la Seu d'Urgell 189

Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (s. XVI-XIX): estat de la qüestió

Jordi Buyreu i Juan, doctor en Història Moderna per la Universitat de Barcelona, professor del Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona, professor col·laborador de la Universitat d'Andorra i professor del Lycée Français de Barcelona 202

La cacera de bruixes a Andorra: investigació històrica i posada en valor d'un patrimoni arxivístic excepcional

Pau Castell i Granados, doctor en Història Medieval per la Universitat de Barcelona, professor del Departament d'Història Medieval, Paleografia i Diplomàtica de la Universitat de Barcelona 216

Escriure la història: creació historiogràfica a la Navarra del segle XIV

Emma Arcelin i Nieto, historiadora i investigadora en el marc del màster d'Estudis Medievals de la Universitat de Tolosa Jean-Jaurès 227

Els dominis de Sant Sadurn de Tavèrnoles a Andorra (s. IX -XI)

Clement Miró i Tuset, llicenciat en Humanitats, doctorand de Cultures Medievals de la facultat d'Història de la Universitat de Barcelona, membre del Projecte Paisatges Monàstics (segles VI - XVI) de la UB 246

La siderúrgia andorrana moderna. Un marcador tecnològic, econòmic i paisatgístic

Olivier Codina i Vialette, doctor en Història per la Université de Perpignan Via Domitia, tècnic de Patrimoni, de Patrimoni Cultural del Govern d'Andorra 256

Els reptes d'Andorra als segles XX i XXI

Eva Garcia i Lluelles, llicenciada en Dret i ADE per la Universitat Autònoma de Barcelona, professora col·laboradora de la Universitat d'Andorra
M. Jesús Lluelles i Larrosa, doctora en Geografia per la Universitat de Saragossa i professora col·laboradora de la Universitat d'Andorra 266

Conclusions,

per Alan Ward i Koeck, coordinador dels 13ns Debats de recerca 278

Recull d'imatges

Benvinguda

**Mireia Maestre
i Cortadella**

*Directora de Comunicació i
Marca de MoraBanc*

Bona tarda i benvinguts a MoraBanc que avui acull un nou acte de la Societat Andorrana de Ciències. L'excel·lència del moment durant la crisi sanitària va obligar a traslladar els 13ns debats, però tornem a ser avui aquí, amb les mesures de prevenció necessàries. Us agraïm la confiança per comptar amb MoraBanc.

Des del banc és un honor rebre la SAC per poder debatre durant dos dies de temes importants i rellevants, com ho tornen a ser aquest any, les instantànies històriques. Si bé els debats tractaran elements històrics no nacionals, la majoria de les ponències seran sobre la divulgació de la història andorrana. És essencial que un país, una nació disposin d'una informació rigorosa d'on ve i quina ha estat la seva història, per conèixer-nos millor i traslladar a les generacions futures aquesta identitat.

Durant els dies de confinament, l'Institut d'Estudis Andorrans va iniciar unes càpsules en format vídeo per explicar moments de la història d'Andorra. Són una gran iniciativa per posar-los a l'abast dels ciutadans de forma amena. Ho esmento perquè la història és tan important que s'investigui, com que s'expliqui, si no ho és més que s'expliqui perquè pugui formar part d'un relat col·lectiu identitari.

Com a complement al que segur exposareu a les ponències, voldria apuntar la importància de la divulgació, de buscar la manera per explicar la història, d'arribar a tots els públics, perquè si es fa bé, transmetre històries, la història, és un valor de cohesió i d'identitat per a la societat.

MoraBanc és un banc familiar amb una història de gairebé 70 anys de la que estem orgullosos i que mireu de tenir present en tot moment. Treballem perquè les persones que formem part d'aquesta entitat sapiguem d'on venim i com hem arribat aquí.

Us volem agrair a tots els que treballeu en tasques de recerca històrica el vostre esforç. Tenim un país únic forjat al llarg dels segles i ple d'històries, fets i personatges que ens han fet ser el que som avui. Aprofitem aquestes jornades doncs per reivindicar tot aquest llegat i patrimoni històric, la necessitat d'investigar i de divulgar el nostre passat, i reflexionar sobre el nostre present que amb el pas del temps també serà la nostra història.

Gràcies a tots i que tingueu unes bones jornades.

Presentació

Digníssimes autoritats,
Benvolguts amics,

Quan es van iniciar els 1rs Debats de recerca, en coorganització amb el Departament de Recerca l'any 2006, la primera intenció era donar a conèixer les investigacions en ciències experimentals.

La Societat Andorrana de Ciències havia creat el 2002 la seva secció d'Història per a donar a conèixer les investigacions inèdites a l'entorn del país a través de la publicació de la revista *Papers de Recerca Històrica*, de la que el primer volum es va publicar el 2003, i era la única activitat de la que no es realitzava un acte presencial previ.

La SAC va néixer a l'entorn de les trobades entre persones interessades en el coneixement i la seva divulgació i les primeres conferències realitzades el 1983 van orientar-se a temàtiques bàsicament sobre la salut i la medicina.

Però ja l'any 1984 en el primer cicle de conferències publicat, s'havia posat de relleu l'interès per la temàtica històrica amb una conferència de Pere Canturri: El patrimoni artístic andorrà a través dels temps, el 23 de març; una d'Esteve Albert sobre els lígurs, el llenguatge i l'andorranitat (30 de novembre) ; i una posterior a càrrec de Xavier Llovera sobre les troballes a la Feixa del Moro, un interessant jaciment neolític a Juberrí (17-6-1986).

En el transcurs de les 12 edicions anteriors dels Debats de recerca s'ha tractat efectivament sobre medi ambient, sobre canvi climàtic, sobre medicina, transferència tecnològica, paisatge, física i química, biociències i en energia, més experimentals. Però també sobre recerca en l'àmbit més humanístic com en la llengua catalana, el talent humà, la recerca jurídica, i la psicologia. La ben escollida temàtica històrica d'enguany, junt amb el departament de Recerca, ens fa tancar el cercle on la investigació en la història també és un tema a donar a conèixer i a debatre.

Conèixer la història ens permet adonar-nos d'on venim, com hem arribat al present i encarar el futur amb més garanties

Àngels Mach i Buch

*Presidenta de la Societat
Andorrana de Ciències*

d'èxit. La possible cerca en les diferents èpoques ens ajuda a fer-nos una idea dels esdeveniments que han fet que el Principat d'Andorra, la República d'Andorra o les Valls d'Andorra hagin pogut esdevenir l'Andorra actual.

Agraïm la participació als ponents que ens presentaran els resultats de les seves recerques, al Ministeri d'Educació i Ensenyament Superior amb el que compartim la logística, i a MoraBanc pel seu acolliment i patrocini.

Inauguració

Ester Vilarrubla Escales

*Ministra d'Educació
i Ensenyament Superior*

Bona tarda a tothom,

Avui s'inicien els 13ns Debats de Recerca que amb el títol *Instantànies històriques* volen recollir algunes de les investigacions que s'estan duent sobre una matèria apassionant com és la Història. I dic algunes, perquè som conscients que tan sols en dos dies es pot mostrar una pinzellada de les recerques que es duen a terme a Andorra o sobre Andorra. Sabem però que de recerca històrica se'n fa molta i de molta qualitat.

M'agradaria aprofitar l'oportunitat de compartir aquest moment amb vosaltres per posar en valor tres aspectes claus i que són avui esdevenen protagonistes:

1. La comunitat científica;
2. la recerca;
3. i, la història.

En primer lloc, vull agrair a tots els ponents la vostra generositat en acceptar, per segona vegada, la nostra invitació. Un fet històric i tan imprevisible com ha estat la pandèmia mundial derivada de la COVID-19 ens van fer ajornar l'acte previst pel mes de març.

Seguidament vull insistir en la importància i interès de la tasca que realitzeu dia rere dia. El vostre compromís per treballar amb rigor, paciència i perseverança tot utilitzant metodologies contrastades, fonts documentals de caràcter excepcional – com s'apunta en un dels títols de les ponències – és imprescindible. En aquest sentit, la pandèmia és un bon exemple de com els investigadors i les investigadores són peces claus per repensar la nostra realitat, per respondre als nous reptes i construir conjuntament una nova realitat.

La comunitat científica ha tingut i té, per tant, un paper fonamental que treballa intensament per donar respostes a problemes fins ara inexistents. El nou coneixement i la transferència que es generin seran crítics per avançar com a societat. Una societat global i diversa.

I, si parlem de diversitat hem de fer referència a un fet diferencial del nostre país on conviuen ciutadans de diferents procedències i que també es fa palès en el programa dels debats.

Diversitat pel que fa al perfil dels ponents: doctors, doctorands, investigadors *free lance*, estudiants, professors, etc.

Però també, diversitat en la procedència dels investigadors, és molt gratificant saber que, en un moment que molts s'obstinen en tancar les fronteres, la recerca no les coneix. Que Andorra esdevingui objecte d'estudi per grups de recerca d'altres països ens honora; de la mateixa manera, que ens honora que investigadors/es andorrans/es vulguin aprofundir en el coneixement històric d'altres territoris; i evidentment del nostre país.

Pel que fa a la recerca, el Govern d'Andorra considera aquesta com una activitat imprescindible i motor clau pel progrés de la societat.

És una finestra que ens permet obrir-nos al món i teixir relacions sòlides.

Estem tots d'acord que una investigació sòlida, de qualitat i ben fonamentada és, en aquests moments; i, més que mai, essencial per abordar les emergències sanitàries derivades de la pandèmia mundial causada per la COVID-19.

L'escenari en què vivim és volàtil i incert. És per això que, la RECERCA és un element imprescindible per donar respostes, per fer-nos entendre aquesta complexitat i per actuar front les noves situacions.

En aquest sentit, el Ministeri des de fa 13 anys desenvolupa polítiques per fomentar la recerca i treballa en dos direccions:

1. La primera se centra en el desenvolupament d'un Programa d'ajuts a la recerca que s'inicià l'any 2017 i paulatinament ha anat creixent. En l'actualitat comptem amb les convocatòries d'Ajuts per realitzar estudis de doctorat, Ajuts per facilitar la mobilitat dels investigadors, Ajuts de Temàtica Andorrana, Ajuts complementaris als ajuts europeus POCTEFA.

Sé que avui alguns dels resultats de recerca que es presenten en aquesta sala han rebut el nostre finançament la qual cosa fa que la nostra feina, sovint etèria, pregui sentit.

2. A més a més dels Ajuts, el Ministeri té el ferm compromís de crear sinèrgies amb organismes públics i privats per difondre la recerca. En aquest sentit, els Debats de recerca,

són un clar exemple. Juntament amb la Societat Andorrana de Ciències, des de l'any 2006, hem treballat per organitzar aquest acte. Enguany celebrem la 13a edició i esperem continuar organitzant-ne molts més.

I per finalitzar, destacar la importància de la temàtica. La Història. La història com disciplina relatora de fets pretèrits, com a experiència i com a fet intangible que ens permet a conèixer-nos millor com a individus però també com a societat.

Aquest dos dies ens donen una magnífica oportunitat per aprendre de les recerques que esteu realitzant però també saber el que encara no sabem, per debatre, per reflexionar. Insisteixo en la importància de la transferència de tot aquest coneixement científic al conjunt de la societat però sobretot a les noves generacions d'escolars que s'enfronten a un futur complex. Aquestes instantànies històriques i totes aquelles que se'n puguin derivar han de servir-nos per no cometre errors passats i per fer-nos millors. Com deia Òscar Wilde: "L'únic deure que tenim amb la història és reescriure-la".

Per acabar, agrair molt sincerament a MoraBanc i a la SAC el treball conjunt que hem fet de nou aquest any; i, animar a tot el públic a participar d'aquests instants històrics que, de ben segur, esdevindran en un futur part de la nostra història.

Així doncs, dono per inaugurats aquests tretzens Debats de recerca.

Moltes gràcies.

Introducció

Alan Ward i Koeck
*Coordinador dels 13ns
Debats de recerca*

L'edició d'enguany dels Debats ha estat marcada, com no podia ser altrament, per l'actual pandèmia de COVID-19. Inicialment programada pel mes de març del 2020, s'ha pogut realitzar els dies 13 i 14 de juliol tot aplicant les mesures de precaució recomanades: ús de gel hidroalcohòlic, neteja dels micròfons entre cada utilització, i de la mascareta entre els assistents. A més, s'ha reduït l'aforament de la sala, maximitzant l'espai entre les persones. És, doncs, en aquest context molt particular i amb especial plaer que es va reprendre el format ja conegut de les jornades que es van desenvolupar en dos dies.

Sota el títol de "Instantànies històriques", el tema dels Debats ha estat la recerca i investigació en història, sota els seus dos aspectes: en primer lloc, els estudis històrics que tracten pròpiament de la història d'Andorra, i en segon lloc –però amb relació amb el primer– les recerques fetes sobre història per part de la nostra gent que eixamplen els seus interessos i les seves experiències a altres regions limítrofes o del món. L'interés del tema es va fer palès no només per la implicació dels estaments oficials pel que fa al seu estudi –diversos dels ponents havien rebut ajuts econòmics per tirar endavant els seus projectes– sinó també per l'assistència del públic, força interessat i nombrós durant els dos dies, fins al punt d'arribar al límit màxim de l'aforament de la sala. En aquest sentit, recordem que els Debats són objecte de gravació en vídeo, que tothom pot consultar al canal Youtube de la Societat Andorrana de Ciències a través de l'enllaç a final d'aquesta pàgina.

Així, la sessió del dilluns 13 es va centrar en la conferència d'Eudald Guillaumet, que ens va explicar alguns dels reptes de l'estudi i la conservació de pintures rupestres i les tècniques més modernes que es fan servir per fer-hi front. Ho va exemplificar a través del descobriment del camell de Shulgan Tash, precisament durant els treballs de conservació d'aquella cova de Baixkíria (Башкортостан) a la Federació Russa.

Durant la mateixa sessió del dilluns, els historiadors Oliver Vergés i Albert Villaró van presentar una relació d'onze episodis

especialment determinants de la història d'Andorra, i deu preguntes obertes sobre fets o moments rellevants de la nostra història que plantegen dubtes i podrien formar el nucli de nous estudis. Tot seguit, va tenir lloc un debat força intens entre els conferenciants, i amb el públic.

La sessió del dimarts 14 va ser formada per la presentació d'informes sobre una selecció més eclèctica de treballs d'investigació, que va anar des dels efectes de la Primera Guerra Mundial sobre Andorra (Joan Lluís Ayala), a l'estudi demogràfic d'Andorra entre el segle XVI i el primer terç del segle XIX (Jordi Buyreu), la cacera de bruixes a Andorra (Pau Castell), l'estudi sistèmic de la mort a través de les pràctiques funeràries atípiques (Ian Gonzalez) –que no s'ha pogut reproduir en format article–, i la creació historiogràfica a Navarra al segle XIV (Emma Arcelin). Tot seguit, també va tenir lloc la sessió de debat entre els conferenciants i els assistents. És amb molt de plaer que encoratgem els amics lectors a visionar els vídeos dels debats, i també a llegir les aportacions escrites dels conferenciants que trobareu en aquest recull.

Enllaç al canal de Youtube on apareixen els vídeos de les conferències
https://www.youtube.com/channel/UCAFSz_S5KAZUm-qOcal7A0A

Emma Arcelin i Nieto

Historiadora i investigadora
en el marc del màster
d'Estudis Medievals de la
Universitat de Tolosa Jean-
Jaurès

Resum

A finals del segle XIV, García de Eugui, un monjo agustí que esdevé confessor i conseller dels reis de Navarra (Carles II i Carles III), escriu una crònica general d'Espanya, és a dir, la història de la península Ibèrica des dels temps bíblics, passant per Roma, pel regne dels visigots, per la invasió musulmana i pels regnes ibèrics cristians, fins a concloure amb la història de Navarra. Es tracta d'un dels primers textos historiogràfics creats des d'aquest regne, que estava marcat, des de feia segles, per la llunyania d'uns monarques essencialment francesos. La guerra dels Cent Anys i la implicació dels reis de Navarra en aquest conflicte canvia bruscament els seus plans. Els Évreux s'estableixen en aquest petit regne pirinenc i per poder-s'hi adaptar és necessari un instrument imprescindible: l'escriptura de la història.

Paraules clau

García de Eugui, Regne de Navarra, Évreux, crònica, historiografia, Reconquesta, mite neovisigòtic.

Avui en dia, l'acte d'escriure és ben diferent del que suposava a l'època medieval. No només és un acte que comportava dificultats importants, sinó que també era profundament significatiu, i és que el pes d'un escrit en la cultura política de les societats medievals era considerable. Un text esdevenia una font de legitimitat i d'autoritat. En aquest sentit, els textos que emanen dels següents reials són una font essencial per entendre el pensament polític desenvolupat en un moment precís i en un context concret. Entre finals del segle XIV i els primers anys del segle XV, García de Eugui apareix a la història del regne de Navarra no només per la seva proximitat amb els reis Carles II i Carles III, sinó també per l'escriptura d'una crònica. Aquest monjo agustí esdevé servidor i confessor

Emma Arcelin i Nieto

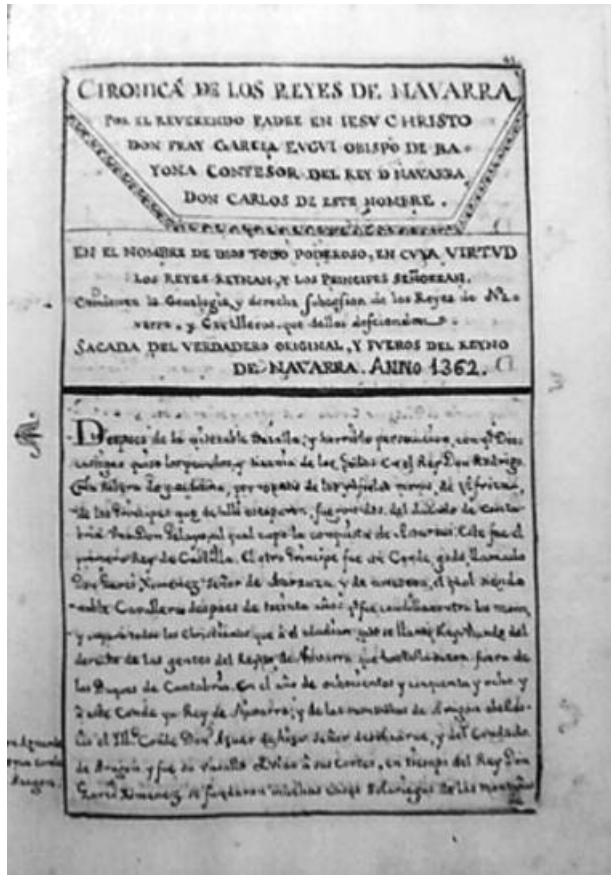
Escriure la història: creació historiogràfica a la Navarra del segle XIV

d'aquests dos reis i escriu, entre els anys 1360 i 1390, una crònica general de la història d'Espanya. Malgrat que la seva obra s'hagi considerat sovint pobre i sense interès històric, va resultar ser la narració d'una etapa essencial per al naixement d'una historiografia navarresa pròpia entre els segles XIII i XV. La crònica comença amb l'esquema clàssic de les sis edats del món i segueix amb la història de Roma, l'etapa visigoda i la invasió islàmica del 711. Paral·lelament a la història d'aquesta conquesta, apareix la dels primers regnes cristians del nord de la Península. Aquests últims ocupen la resta de la crònica, que descriu de forma breu i cronològicament els regnats dels reis d'Astúries, de Lleó i de Castella. Finalment, el text conclou amb una genealogia dels reis de Navarra, des del fundador del regne, Ennec Aritza (principis del segle IX), fins a Carles II (finals del segle XIV). No sabem si el projecte de l'escriptura d'aquest text neix d'una iniciativa pròpia de l'autor o si sorgeix, en canvi, de la petició del rei Carles III. En tot cas, respon evidentment a la necessitat de concedir a la monarquia navarresa una posició i un prestigi més grans a través de la construcció d'una historiografia local.

Encara que fer historiografia suposi reflexionar al voltant del context en el qual es produeix un text, analitzar una crònica que pretén explicar la història general d'Espanya ens permet també evocar la història medieval de la península Ibèrica. I malgrat que la història d'Eugui comenci amb els episodis bíblics i la història antiga, ens centrem en la història medieval, que és la més rica pel que fa a la construcció dels mites i la identitat navarresa. L'etapa comença amb la caiguda de l'Imperi romà d'Occident, que s'acompanya de l'avenç dels pobles germànics i, en el cas de la Península, de la instal·lació d'un d'aquests pobles sota la forma de regnat: el dels visigots. A l'altre costat del Mediterrani, la part oriental de l'imperi sobreviu i, un segle més tard, no gaire lluny, a la península Àràbiga, neix la civilització islàmica quan el 610 Mahoma comença a predicar una nova religió monoteïsta. Els primers segles de l'Islam estan marcats per una progressió extraordinària que assoleix la seva esplendor més gran quan el califat omeia s'apodera, a l'est, dels territoris situats més enllà de Pèrsia i arriba, a l'oest, fins al nord d'Àfrica i entra al continent europeu a través de l'estret de Gibraltar. La conquesta de la Península suposa el final del regne dels visigots, que, malgrat els seus intents de resistir, és incapaç de

frenar aquest avenç. Entre els anys 711 i 725, els exèrcits araboberbers s'estenen sobre gairebé tota la Península. Sols alguns territoris del nord resisteixen a la invasió. Els relats mítics expliquen com, entre el 718 i 722, Pelagi inicia un alçament per resistir a la conquesta. El relat de la batalla de Covadonga explica l'enfrontament de l'any 722, en què els asturians, dirigits per Pelagi, lluiten contra les tropes omeies, fet que simbolitza per a nombrosos cronistes medievals l'inici del període anomenat més endavant –al segle XIX– Reconquesta, és a dir, la conquesta dels territoris ibèrics controlats pels poders musulmans. Encara que el rol de Pelagi i el desenvolupament de la batalla no estiguin atestats històricament, és important considerar el naixement d'una ideologia lligada al procés de reconquesta. Sorgits de l'oposició a l'Islam, els regnes cristians s'hi enfronten des del seu naixement, i la ideologia de reconquesta es manifesta ben d'hora, ja que permet justificar les conquestes d'aquests joves regnes apareguts al nord de la Península. Aquesta justificació és possible, entre altres raons, gràcies a la seva associació amb els ancestres visigots, així com pel rebuig de la presència islàmica en terres ibèriques. Les ideologies del poder es manifesten aleshores a partir de les cròniques: a través de la història s'estableix una lectura lineal dels esdeveniments històrics que associen un regne a un destí en concret. Aquests textos tenen moltes vegades com a objectiu l'exaltació de la reialesa a través de les seves conquestes al sud i la seva justificació sobretot gràcies a la dimensió sagrada que atorguen a la seva missió. Explicar el passat significa també definir, en el moment de l'escriptura del text, una identitat en particular, ja que estudiar aquests textos, aquestes cròniques, ens permet entendre la manera en què un poble, una monarquia o un grup social es defineix a si mateix.

Quin és, doncs, l'interès de la crònica de García de Eugui? Les primeres cròniques ibèriques posteriors al 711 han estat llargament estudiades, ja que constitueixen una font fonamental per entendre els mecanismes de creació d'un relat històric propi de cada regne. Però les més tardanes no són tan conegudes i s'estudien sovint en el prolongament de l'estudi de les primeres. La nostra crònica és una d'aquestes. Sovint considerada com a poc remarcable, té el mèrit de presentar per primera vegada la història de Navarra sota un

tractament particular i, per tant, original i innovador. A finals del segle XIV, el petit regne del nord peninsular no disposa d'una tradició historiogràfica destacable i el treball de García de Eugui se situa en un moment en què creix l'interès per la història i el passat de Navarra. Però Eugui no escriu només sobre la història de Navarra. De fet, aquesta és la part més curta de l'obra. El text el constitueix essencialment la història general d'Espanya i el confessor dels reis de Navarra ens ofereix una de les primeres versions de la història peninsular escrita des d'aquesta regió, que fins aleshores havia quedat sovint al marge de la producció historiogràfica. Es tracta,

doncs, d'una clàssica "història general d'Espanya" i, per tant, en aquesta recerca s'han tractat els temes clàssics de la historiografia ibèrica des d'un punt de vista poc estudiat: el de la Navarra del segle XIV.

Les preguntes que van sorgir durant aquest treball de recerca són simples: el perquè i el com. És a dir, quines són les raons que porten el confessor dels reis de Navarra a escriure una crònica general de la història d'Espanya? De quina manera es planteja l'escriptura de la seva obra i com pretén transmetre una visió navarresa de la història ibèrica? A més a més, també en sorgeix una tercera, però no menys important: ho aconsegueix?

Per respondre a aquestes preguntes és essencial tractar primerament el context d'escriptura de la crònica, que ens permet entendre les raons de la seva aparició. Després, es tracta de considerar el contingut del text, ja que l'anàlisi d'aquesta crònica va girar al voltant del concepte d'identitat política, que es va dividir en tres parts: el rei, la terra i la fe. Us oferim aquí un resum de les conclusions generals que es van generar.

Un context propici per al naixement d'una historiografia pròpia

Els anys en què es va escriure la crònica corresponen a un moment particular de la història de Navarra i dels seus reis, ja que a causa de la seva implicació en la guerra dels Cent Anys s'equilibra el pes que té cadascuna de les possessions de la dinastia dels Èvreux. De fet, davant de la incertesa que suposa la datació del text, la resposta es pot trobar analitzant l'evolució de la política dels reis d'Èvreux Carles II i Carles III. Interessem-nos, doncs, en el context. Ens situem a la segona part del segle XIV, en un moment en què la situació estratègica del rei de Navarra a Normandia li concedeix un pes important en la lluita francoanglesa de la guerra dels Cent Anys. De fet, són aquests territoris del nord de França els que constitueixen la base del poder dels monarques de Navarra, que des del 1234 són nascuts, educats i instal·lats a França. Efectivament, després de la mort de Sanç VII el Fort l'any 1234, la persona que es presenta com a únic successor legítim és el seu nebot Teobald, comte de Xampanya, ja que malgrat la voluntat de Sanç de fer de Jaume I d'Aragó el seu successor, els navarresos escullen el francès com a rei. A aquesta dinastia la

succeeixen dos altres dinasties franceses: la dels Capets, reis de França (a partir del 1284), i la casa d'Évreux (a partir de 1328), capeta també.

A l'altra banda dels Pirineus, les rivalitats entre castellans i aragonesos es veuen també afectades per la guerra dels Cent Anys, que s'estén fins a la Península quan francesos i anglesos busquen aliats. A partir d'aleshores, els anys 1360 i 1370 queden marcats per una política navarresa inestable i per l'autoritat d'un rei, Carles II, que canvia constantment d'estratègies i d'aliances. Després de canviar de bàndol en diverses ocasions, el regne navarrès es veu finalment sacsejat amb força: en preferir una aliança amb els anglesos, Carles II és atrapat entre els francesos –governats per Joan II–, desitjosos d'annexionar els territoris navarresos a Normandia, i els castellans, que, amb la nova dinastia resultant de l'accés al tron per part d'Enric de Trastàmara, opten per aliar-se amb els francesos en lloc dels anglesos. Els resultats són múltiples: d'una banda, els atacs francesos i la captura de l'infant del regne (el fill del rei, el futur Carles III); de l'altra, l'atac de Castella i la signatura del desastrós Tractat de Briones l'any 1379, gràcies al qual aquest regne veï ocupa alguns territoris i trenca les ambicions polítiques de Carles II.

No és fins a l'any 1387 quan la mort d'aquest rei, Carles II, sobrenomenat "el dolent", i l'ascens al tron de Carles III, sobrenomenat "el noble", apaivaguen la situació tumultuosa del regne. El regnat d'aquest nou rei es caracteritza, al contrari, per una pacificació gràcies a la seva estreta aliança amb Castella, per l'absència de guerres i invasions, per la recuperació dels territoris normands i per la reorientació de la política de la reialesa al voltant de les qüestions navarreses. En definitiva, el regne està marcat per una profunda evolució durant la segona meitat del segle XIV, a través d'una estabilització després d'una dècada intensa, una pacificació de les relacions amb els regnes veïns i el canvi del centre de poder dels reis de Navarra, ara situat a Pamplona. Aengus Ward proposa la hipòtesi que l'escriptura de la crònica correspongui més a les necessitats navarreses de la dècada del 1390, en aquest context de recuperació del regne, que a les de la dècada del 1360 o 1370:

El reclamo de una legitimidad histórica encarnado en la composición de una crónica tiene más sentido para una monarquía resuelta a establecer sus credenciales españolas demostrando su relación con los grandes monarcas heroicos de la Reconquista, que para una cuya principal

*preocupación reside fuera de la península. [...] la postura adoptada por el cronista parece ser más apropiada para la recuperación de los años noventa que para la era políticamente ajetreada que fue el principio del reinado de Carlos II.*¹

Aquesta tesi és particularment interessant perquè intenta relacionar l'establiment d'una tradició navarresa històrica independent amb el context d'un regne que es troba en un període de recuperació després d'una dècada desastrosa i que, privat dels seus territoris francesos, concentra els seus esforços en els territoris peninsulars. A més, Carles III és un dels reis de Navarra que, des de la presència de les dinasties franceses al tron de Navarra, s'interessa més pels seus territoris pirinencs i, de fet, intenta mostrar-se com un rei ibèric. Tanmateix, les pistes que demostren amb més fermesa el context de l'escriptura són, d'una banda, el coneixement per part de l'autor de la data de la mort de Carles II i, de l'altra, l'esment d'Eleonor de Trastàmara (esposa de Carles III des del 1375), com a reina de Navarra ("*dona Leonor, reyna de Nabarra que oy es*").² L'argument utilitzat per Ward per provar la incertesa de la datació és la manca d'informació d'alguns esdeveniments al final de la descripció del regnat de Carles II.³ Aquesta falta d'informació s'explica, però, segons Catalán i Jerez, per la incapacitat de l'autor d'escriure sense fonts i la frase que menciona la reina de Navarra és per a ells una bona pista del context d'escriptura.⁴ Tot i això, ens queda la incògnita de saber si la redacció de la crònica està vinculada a un projecte del sobirà, és a dir, si es tracta o no d'una iniciativa de Carles III confiada al seu conseller per consolidar la seva instal·lació a Pamplona. La proximitat de l'autor amb el poder reial suggereix que la resposta és afirmativa. Si fos així, la hipòtesi més probable seria que la composició d'una crònica navarresa que ressegueix "la història d'Espanya" i relaciona la monarquia de Navarra amb les de la Península respon, en els anys 1390, a la voluntat de redirigir la política reial cap als territoris ibèrics.

Aquesta seria, doncs, la resposta al perquè de la composició del text. El com va ocupar la part principal del treball de recerca, que es va centrar a analitzar el mateix text. De fet, els estudis de l'obra d'Eugui s'han centrat en l'autor i les seves fonts, però el seu contingut no ha estat àmpliament analitzat.

1- WARD, A. *Crónica d'España de García de Eugui*, 1999, p. 101.

2- WARD, A. *Crónica d'España de García de Eugui*, 1999, p. 374.

3- *Ibíd.* p. 374.

4- CATALÁN, D.; JEREZ, E. "*Rodericus*" *romanizado en los reinos de Aragón, Castilla y Navarra*, 2005, p. 360, part núm. 7: "Incapacidad de Eugui de historiar sin fuentes".

5- MARTIN, G. "Linaje y legitimidad en la historiografía regia hispana de los siglos IX al XIII", *e-Spania* [en línia], 2011.

La genealogia dels reis

La paraula que hem utilitzat fins ara per designar aquest text és *crònica*. Cal remarcar, però, que el gènere de l'obra de García de Eugui el podríem situar a mig camí entre la *crònica* i la *genealogia*. El text traça la història de la Península de forma cronològica i marca una successió de regnes, en què la informació que s'aporta per a cadascun d'ells és bastant escassa, i s'apropa, doncs, als textos de tipus genealògic. El rei i la figura reial se situen al centre de la narració. De fet, el desenvolupament del gènere genealògic dins de la historiografia hispànica medieval respon a una necessitat d'afirmar la legitimitat del monarca a través del llinatge.⁵

Les genealogies navarresa i castellana serveixen per als objectius polítics de García de Eugui i s'han de posar en relació amb el context de redacció del text. En un moment en què l'aliança amb Castella és fonamental per als monarques navarresos, la seva història comuna –marcada per molts vincles familiars– és un pilar que serveix per demostrar la força de la unió entre tots dos. El text s'articula a partir de la successió dels reis i García de Eugui, com a servidor dels Èvrexus, escriu una crònica destinada a presentar la història de Navarra en relació amb la història d'Espanya. De fet, el text principal consta de la història general de la península Ibèrica amb una secció al final dedicada a la d'aquest regne pirinenc.

Il·luminació del Códice Vigilano (Escorial, Cod. D.I.2.), fol. 428.

El rei navarrès Sanç Garcés II s'associa al passat gòtic i es representa envoltat de reis visigots (Xindasvint, Recesvint, Ègica) © BNE

Comencem, doncs, per la primera part. La història general es crea, en el període medieval, a partir dels reis visigots, seguida de la reialesa asturiana i lleonesa iniciada per Pelagi i, finalment, pels monarques castellans. Però com se succeeixen les diferents etapes? Quines ruptures o continuïtats apareixen? Pel que fa a la transició entre els visigots i els asturians, l'autor reivindica una continuïtat de llinatge entre Roderic –l'últim rei visigot– i Pelagi –primer rei asturià–, interpellant al material subministrat per la seva font principal (*l'Estoria de los Godos*), una menció de parentiu entre aquests dos monarques.⁶ Ward interpreta aquesta confirmació de parentiu entre els dos reis com una "legitimació del regne de Pelagi i, per tant, del dels seus descendents"⁷ –és a dir, els reis castellans–. Tanmateix, la transició entre els reis lleonesos i els reis castellans –descendents dels "jutges de Castella"⁸ i dels reis de Pamplona, com a coordinadors de la història general de la península Ibèrica– marca un trencament de l'herència gòtica. Aquesta transició, que suposa una ruptura dinàstica, inicia a la crònica una nova etapa en la història general de la península Ibèrica a principis del segle XI. Encara que es podria haver reivindicat una continuïtat gòtica per la via femenina gràcies a Sança (germana del rei de Lleó), el passat mític de referència per als castellans ja no és la reialesa gòtica, sinó els jutges de Castella, Ferran I (marit de Sança) i, sobretot, Sanç III el Gran (pare de Ferran), rei navarrès *del qual todos los reyes desçenden*.⁹

Pel que fa als navarresos, el passat mític de referència és el del fundador del regne de Pamplona, Ènnec Aritz, com a "natural de la terra" i com a defensor del cristianisme.

*Lebanto se un caballero que segunt algunas canonicas dizen era natural del condado de Biguria et bino por morar en las montanas de Nabarra et de Aragon. Este caballero abia nombre Ynigo, et era caballero batallador, et por que era agudo; aspro et guerrero dixo le un día un escudero: "Por buena fe la ariesta non açendria mas ayna el fuego que este faze guerra delos moros". Dixo otro escudero: "¡La aresta para el fuego et Ynigo para los moros". Et despues ante clamaron lo Yniego Ariesta. [...] & deste por sus mereçimientos entre los nabarros obtibo prinçipado. [...] lo lebantarón por rey por que era bien aventurado et amado de todos.*¹⁰

La conceptualització del poder de García de Eugui es basa en l'elecció d'un príncep, al segle VIII, per part d'un poble que va sobreviure a la conquesta omeia; és a dir, que el poder dels reis de Pamplona descansa en aquesta ascendència i en aquest moment fundacional. No podent reivindicar una continuïtat amb els reis visigots, com havien fet els asturians, el llinatge i l'ètnia

6- "Item este don Pelayo fue fijo dela hermana del rey don Rodrigo la reyna viella" WARD, A. *Crónica d'España de García de Eugui*, 1999, p. 293.

7- WARD, A. *Crónica d'España de García de Eugui*, 1999, p. 293.

8- Els jutges de Castella són dos personatges mítics (Nuño Rasura i Laín Calvo), elegits pels castellans per tal de no dependre de la cort de Lleó. García de Eugui se situa en continuïtat amb la historiografia castellana, que, a diferència de la lleonesa, que posava èmfasi en l'herència gòtica, desplaça la font de legitimitat dels seus reis des de Lleó fins a Castella.

9- WARD, A. *Crónica d'España de García de Eugui*, 1999, p. 386. Sanç III el Gran (1004-1035) esdevé en la crònica un personatge mític de gran valor. Es tracta d'un "rei ibèric" per excel·lència i la frase *del qual todos los reyes descienden* s'explica pel fet que tres fills seus van estar al capdavant de tres regnes ibèrics: Ramir I d'Aragó, Ferran I de Lleó i Castella i García Sanxes III de Pamplona.

10- *Ibid.* p. 380.

del rei fundador no tenen cap rellevància. En canvi, la legitimitat d'Ènnec Aritza —i, per tant, dels seus successors— emana sobretot de principis electius i ètics. El primer es basa en el poder atorgat per "la gent de la terra" (*los nabarros*), els quals elegeixen (*lebantaron por rey*) Ènnec Aritza, i el segon es basa en les qualitats, especialment bèl·liques, d'un "defensor de la cristiandat". Això últim demostra que la lluita contra els infidels és fonamental per construir l'autoritat d'Ènnec Aritza. Per aquest motiu, no ens ha d'estranyar que el relat de la fundació del regne aparegui de forma esbiaixada i que les estretes relacions que van existir, tant pels enllaços matrimonials com per l'aliança militar i política, entre els Aritza i els Banu Qasi -dinastia musulmana muladita— no apareguin en el text.

Més endavant, la successió de reis fins als temps de l'autor, presentada de manera ininterrompuda, sense que els canvis dinàstics siguin perceptibles, legitima el poder dels reis contemporanis de l'autor. Així doncs, el mite neovisigòtic, en la seva versió tradicional de la perspectiva de llinatge i ètnia, no té un paper decisiu, en aquesta crònica, per legitimar el poder dels reis ibèrics i encara menys dels reis de Navarra; però significa això que és absent? O es reformula, igual que al *Libro de las generaciones*, des d'una perspectiva territorial, o com a l'*Estoria de los Godos*, des d'una perspectiva política?

La terra: sobirania i identitat

Les primeres cròniques cristianes posteriors a la conquesta islàmica presenten els reis d'Astúries com a herois destinats a restaurar el regne "perdut" pels seus avantpassats allunyant els musulmans de la península Ibèrica. Les conquestes cristianes cap al sud i l'aparició de nous poders cristians condueixen a la multiplicació dels llocs de producció historiogràfica. Els regnes d'Aragó, Navarra i Portugal també produeixen cròniques destinades a presentar la història de la Península des d'un punt de vista diferent del proposat pels cronistes del segle IX. A Navarra, per exemple, el *Liber Regum* abandona el principi de continuïtat dinàstica entre Roderic i Pelagi, essencial per a la legitimació dels reis de Lleó. Però la ideologia no està desproveïda del mite neovisigòtic, sinó que la continuïtat reivindicada és diferent; ara ja no passa per la reialesa, sinó per la "terra" i la "gent de la terra".¹¹ Malgrat que l'objectiu del *Liber Regum* sigui minimitzar la reivindicació de la continuïtat gòtica dinàstica per part dels

11- LE MORVAN, G. *Le mythe néo-visigothique dans la culture historique de l'Espagne médiévale (XIIe-XIIIe siècles)*, tesi doctoral en "Études romanes". Universitat de París-Sorbona, 2013, p. 133-184.

Cronica d'Espanya de García de Eugui (Biblioteca del Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial: X-II-22), fol. 1r

reis lleonesos per legitimar la monarquia navarresa i reivindicar el seu paper en la Reconquesta i en la "recuperació" territorial, García de Eugui es desmarca d'aquest text –que, de fet, és una de les seves fonts principals– i mostra, per la seva banda, els vincles familiars entre Roderic i Pelagi. D'altra banda, l'*Estoria de los Godos*, una altra de les fonts principals d'Eugui, hereta el pensament polític transmès a *De Rebus Hispaniae*, obra de l'arquebisbe toledà Rodrigo Jiménez de Rada. L'obra del "Toledà" l'hem de situar en el context castellà de principis del segle XIII; es tracta d'un període d'hegemonia enfront dels veïns cristians i se situa al cor de tot el conjunt castellanoleonès. L'obra del Toledà contribueix a l'elevació de Castella davant de Lleó i a la reivindicació de la seva capacitat per dominar el conjunt

dels regnes cristians. Per tant, el regne visigòtic no es veu com un passat que s'ha de restaurar i del qual els reis són els hereus, sinó com el model polític d'unitat hispànica al qual han d'aspirar els castellans. Jiménez de Rada reivindica un "panhispanisme" basat en el mite neovisigòtic i la missió de Castella de recuperar el territori dels visigots, amb la capital a Toledo. Això implica una certa defensa de la seva legitimitat per dominar la resta de regnes cristians ibèrics.

Pel que fa a la nostra crònica, les concepcions territorials o polítiques del patrimoni visigòtic transmeses, respectivament, pel *Liber Regum* i el *De Rebus Hispaniae*, influeixen en la ideologia de García de Eugui. La "terra hispànica" ocupa un lloc fonamental en la crònica, per descomptat, però pot manifestar-se en una perspectiva ètnica o política; és a dir, que Espanya es pot definir per les persones que l'habiten o per les persones que la governen. En conseqüència, apareixen qüestions sobre l'articulació d'un cert hispanisme i la reivindicació per part d'Eugui d'un regionalisme que posa de manifest l'important paper del regne de Navarra en la història cristiana peninsular.

Així doncs, què és "Espanya"? La definició d'"Espanya" a la crònica de García de Eugui és variada, heterogènia. En primer lloc, designa un poble indígena, ibèric, anterior a les conquestes romana i gòtica. També es defineix per la seva fe i l'oposició a la presència de l'islam a la península Ibèrica.

*Los xristianos que moraban en aquel tiempo en Espayña, quando oyeron que gentes vinieran que vinçian alos godos [...] vinieron se a Toledo que era mas fuer.*¹²

Aquí hi ha tres elements: la gent (identificada com a "xristianos"), la terra (Espanya) i la reialesa (els visigots). Tots tres estan relacionats, connectats, però es consideren per separat. El poble, la terra i els reis conviuen i formen part d'un tot harmoniós, però sense que això impliqui una sinonímia ni una equivalència entre ells. Així doncs, Espanya es caracteritza sobretot pel seu ancoratge territorial: la "terra" adquireix una dimensió considerable i, a més, Espanya és descrita de manera sacralitzada.¹³ Tanmateix, el text està fortament lligat a la crònica de Rodrigo Jiménez de Rada, que defensa, per la seva banda, el desig de reunir tot el cristianisme ibèric sota la influència castellana prenent el període visigòtic com a model d'unitat. De fet, la concepció territorial des d'una perspectiva política planteja molts problemes pel que fa al pensament

12- WARD, A. *Crónica d'Espayña de García de Eugui*, 1999, p. 288.

13- S'assimila Espanya al paradís: "Esta es la tierra que Dios bendixo & aqui en dio sus donos. Item a Espayña dio iij rios caudales como en paradiso, [...]. En Espayña ay abondamiento de poços; de fuentes & de rios como Xucar & Quadalajar [...]. amenos de otros rios buenos que hombre contar non podría. Item en Espayña ay abondamiento de buenos miesses, & de buenos fruytos, & pescados, & de lech, & de queso, & de manteca; et de toda caça, & de muchos ganados, & de caballos et de mulas; et de villas & de castillos, & de pan, & de vino; & de todo metal [...] Que digamos mucho, Espayña enel mundo no ha par, & son pocas tierras que le semejen. Maguera tan buena & tan leal & tan abastada, en un dia fue sojugada & vençida como si non obiesse hombres por fazienda o por pecado de señor." (WARD, A. *Crónica d'Espayña de García de Eugui*, 1999, p. 286-287).

polític transmès per Eugui, així com als objectius d'escriptura del text, ja que aquest autor se situa entre la voluntat de demostrar l'hispanisme de la monarquia navarresa i la de defensar la personalitat política del petit regne pirinenc. Efectivament, la definició de la identitat navarresa en aquesta crònica passa per una profunda defensa de l'hispanisme, no només del regne, sinó també de la seva monarquia. Això és molt significatiu, sobretot perquè al segle XIV la hispanitat d'aquest regne no és evident, tant pel seu caràcter transpirinenc com pel fet d'haver estat governat, durant segles, per reis francesos més orientats al nord dels Pirineus que al sud.

Espanya apareix, doncs, com a concepte independent del sistema de govern present al sòl ibèric. A més, la seva definició passa per excloure tot allò que no és ibèric i la narració està marcada per un fort rebuig de qualsevol cosa aliena, com per exemple, un sentiment antimusulmà i també antifrancès. Els omeies són descrits com a *linage ajeno* i frases com "*fizo muchas batallas con moros & venciolas*" hi són presents constantment. En temps de Carlemany hi ha fragments com "*mas queremos ser serbos de moros que no de xristianos*" o "*antes morir que a poder de franceses vevir*".¹⁴ La confluència d'aquest doble rebuig es cristal·litza durant l'aparició del regne de Pamplona amb l'esborrament de l'empremta carolíngia i la influència muladí, però apareix al llarg de la narració. De fet, la concepció de la presència islàmica a la península Ibèrica com a il·legítima prové d'una reutilització de les tradicions ideològiques clàssiques de la historiografia ibèrica medieval, en particular de la idea de "Reconquesta".

Un poble de fe

Sovint, en l'ús del mite neovisigòtic, la religió es presenta com a element comú entre els diversos regnes cristians del nord de la Península, fet que pot acabar constituint un factor d'unitat hispànica. A partir d'aleshores, el passat visigòtic pot esdevenir un model d'harmonia per als pobles units al voltant del cristianisme. Si Eugui utilitza la paraula *Espanya* per referir-se a tots els pobles de la Península, això no significa que es reivindiqui la unitat hispànica. De fet, Eugui s'esforça per fer ressaltar la personalitat i l'autonomia de Navarra. Malgrat tot, el passat visigòtic ocupa un lloc especial a la

14- *Ibid.* p. 299 i p. 300, respectivament.

15- L'arrianisme és un corrent cristià, difós particularment per pobles germànics com el dels visigots i considerat per l'Església catòlica com a heretgia.

16- Sobre els tractats de repartició de les terres musulmanes entre reis cristians, Julio Valderón exposa: "*En esos acuerdos se decía cómo se iban a repartir los reyes cristianos el territorio de al-Andalus [...]. Los monarcas cristianos alegaban como armas a su favor los legítimos derechos que afirmaban poseer, debido a que decían ser herederos directos de los reyes visigodos pero a la vez se asentaban en el carácter de Cruzada que daban a la guerra contra los infieles de Al-Andalus*", VALDERÓN BARUQUE, J. "*La idea de España en el siglo XIV*". PALACIO ATARD, V. (ed.). *De Hispania a España. El nombre y el concepto a través de los siglos*, Madrid: Temas de Hoy, 2005, p. 140.

17- "*Rodéric, les Goths, restent une référence qui donne sens à l'action des hommes du présent. Mais il s'agit d'une référence historique, non ethnique. Ceux qui prennent Cordoue sont des chrétiens, non des Goths.*" MARTIN, G. "La contribution de Jean d'Oisma à la pensée politique castillane sous le règne de Ferdinand III", e-Spania [en línia], 2006, nota 12, <https://journals.openedition.org/e-spania/280>.

crònica. En ser l'únic moment de la història en què tota la Península és cristiana, l'etapa gòtica no serveix només de model: els desastrosos regnats dels darrers reis també ens permeten explicar la "pèrdua de l'Espanya". A més, l'èmfasi en l'organització de l'Església catòlica permet definir la identitat d'Espanya gràcies a la fe catòlica i l'oposició a l'arrianisme.¹⁵ Efectivament, l'Església gòtica va ser arriana durant molt de temps, i això va constituir un element essencial de la seva identitat. Per tant, ens hem de preguntar si Espanya, segons Eugui, es defineix com una terra essencialment cristiana i si, en aquesta perspectiva, el passat visigòtic continua sent un model per restaurar. Per tant, les conquestes cristianes es presenten com a "reconquestes"? Quin és el rol de la lluita contra l'Islam a la crònica? I quin és el paper de Navarra en aquesta lluita?

Encara que la idea de "restitució" d'Espanya és ben present, no sorgeix sistemàticament amb cada conquesta. El referent gòtic no és essencial per justificar la lluita contra l'Islam: no es lluita per recuperar allò que havien perdut els "avantpassats", sinó per expulsar d'Espanya una civilització bàrbara i infidel. Aquesta és una raó amb un pes legitimador suficient. En aquest sentit, a la crònica de García de Eugui, l'argument "religiós" és superior a l'argument "legal". Si es descriu Espanya com una terra assimilable al paradís, l'objectiu dels reis cristians no pot ser altre que tornar a les terres de la cristiandat que li pertanyen. Però, tot i que l'argument religiós sembla ser més potent, això no impedeix que al text aparegui la idea de "restauració". Per tant, la ideologia de la croada es fon amb la de la Reconquesta.¹⁶ L'ordre anterior a la conquesta del 711 és, de fet, un referent. Però això no implica que aquest referent sigui gòtic, encara que el mite neovisigòtic es pugui presentar des de diferents perspectives: ètnica, política, territorial i, fins i tot, "històrica".¹⁷ Aleshores, el referent –és a dir, el passat que s'ha de restaurar– és senzillament Espanya. Una terra que en la perspectiva del nostre autor existeix molt abans de l'arribada dels visigots i dels romans, una terra que fins i tot continua existint en el moment en què Eugui escriu la seva crònica malgrat que, segons aquest conseller reial, encara tingui una part amputada. Així doncs, el factor que permet reclamar aquesta herència és "la gent de la terra". Aquesta població indígena sol rebre el nom de "cristians". De fet, és gràcies a la

supervivència d'una part d'aquesta "gent de la terra" al nord de la Península que s'assegura la supervivència d'Espanya.

*Los arabes prisioneros toda Eſpayña ſino pocos homes que fincaron en las montaynas como en Vizcaya et en Alaba et en Ypuzcoa & en Recovia en Aragon que Dios retovo por que ſu nombre non fueſſe olvidado en Eſpayña.*¹⁸

Aquesta "gent de la terra", definits a vegades com a "cristians" i d'altres com a "espanyols", són un factor de continuïtat. Així, com que Espanya s'assimila al paradís, la seva gent és descrita d'aquesta manera:

*Hombres de buen ingenio, ſotiles, fuertes, ſabidores, legos, francos, usados, batallaroſos, fieles, leales a ſeyñorio, et de buen estudio, bien razonados, abastados de palabra, & conplidos de todo bien.*¹⁹

En resum, apareix la ideologia de la Reconquesta, però des de la perspectiva de recuperar l'espai que pertany per dret als cristians, és a dir, una restauració de l'Espanya cristiana. Encara que Espanya i els gots siguin complementaris durant un període, no són necessàriament conceptes sinònims; per tant, un pot existir sense l'altre i es pot restablir l'Espanya cristiana sense que això suposi una recuperació del patrimoni ètnic o cultural gòtic. Sovint van de la mà, però el neogoticisme i la ideologia de Reconquesta poden no ser complementaris i existir l'un sense l'altre. Per totes aquestes raons, el període gòtic és el que emmarca l'esplendor i la influència de l'Espanya cristiana, però en aquesta perspectiva es pot restablir en un marc polític diferent; és a dir, el de la multiplicitat de regnes cristians ibèrics, en què Navarra sovint té un lloc certament marginal, tot i que intenta destacar, malgrat tot, el seu paper en aquesta cristiandat espanyola.

Conclusió

La crònica de García de Eugui és representativa de la conceptualització, per part d'un home de la cort reial, de la naturalesa de la identitat d'una comunitat i sobretot de la naturalesa del poder dels seus monarques a finals del segle XIV.

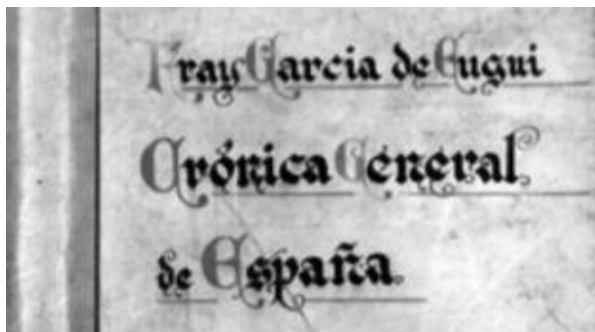
*La construcción de la memoria histórica, es decir, el muestrario de ritos, ceremonias y acontecimientos que sucesivamente se incorporan al acervo cultural colectivo para servir de andamiaje al constante tejer y destejer de la interpretación del pasado, es consecuencia de la necesidad de entender los sucesivos presentes.*²⁰

Efectivament, explicar el passat serveix sempre per entendre el present: per comprendre la versió de la història ibèrica proposada per García de Eugui és indispensable concebre el

18- WARD, A. *Crónica d'Eſpayña de García de Eugui*, 1999, p. 291.

19- *Ibíd.* p. 287.

20- SESMA MUÑOZ, J. A. "La creación de la memoria histórica, una selección interesada del pasado". DE LA IGLESIA DUARTE, J. I. (coord.); MARTÍN, J. L. (dir.). *Memoria, mito y realidad en la historia medieval. XIII Semana de estudios medievales, Nájera*, 2002, 2003, p. 17.

present de l'autor. El context de redacció del text demostra la particularitat del moment històric en aquest final del segle XIV a Navarra. La importància del regne per als seus monarques pren una amplitud considerable en el moment de l'establiment dels Évreux a Pamplona.

D'altra banda, l'estudi d'aquesta crònica demostra també que la història de la península Ibèrica medieval no es pot resumir en un etern enfrontament entre "moros i cristians". La identitat dels pobles cristians no implica únicament la defensa de la fe contra l'enemic infidel, sinó que neix d'un sistema ideològic més complex. En el cas de la nostra crònica, l'autor defensa la personalitat política de Navarra davant d'un regne de Castella hegemònic i amenaçador, d'un regne d'Aragó que ha controlat el regne de Pamplona en el passat, o fins i tot davant uns "francesos" que, segons Eugui, han posat en perill Espanya en temps de Carlemany i han privat els Évreux de les seves possessions normandes. De fet, les rivalitats i les lluites entre cristians són tant o més presents en els textos que les que els enfronten als poders islàmics: "*El rey de León era cansado de guerrear con cristianos & priso se a guerrear con moros*";²¹ aquesta frase il·lustra bé aquesta idea. Malgrat tot, Espanya és concebuda com una terra essencialment cristiana que s'assimila al paradís, fet que fa que l'entesa entre cristians sigui celebrada. En aquesta perspectiva, la batalla de Las Navas de Tolosa adquireix una dimensió simbòlica més gran: els pobles cristians units defensen no només la civilització cristiana, sinó també "Espanya". És en aquests moments que apareix la idea de Reconquesta. Però el que es tracta de restaurar no és l'antic

21- A. WARD. *Crónica d'Espanya de García de Eugui*, 1999, p. 350.

regne dels visigots, sinó Espanya com a concepte independent i autònom. Certament el període gòtic queda revalorat i idealitzat, però no constitueix un referent ni un model polític. En la nostra crònica, el regne dels gots forma part d'un període que ha finalitzat i que forma part del passat. El concepte d'Espanya es defineix, doncs, per sobre de tota forma de govern, per sobre de tota monarquia o llinatge i de tota divisió territorial.

En la crònica veiem una oscil·lació entre la voluntat d'arrelament de la història de Navarra dins de la història d'Espanya i la necessitat d'emfatitzar la relació amb Castella, tant pels lligams entre les dos corones com per la historiografia: les fonts principals de Eugui són castellanes i es desvia rarament del material que li aporten. El text presenta, doncs, una vacil·lació evident entre l'exaltació de la monarquia i del poble navarrès i, alhora, el triomf d'un model historiogràfic que situa la història general d'Espanya al centre de la narració. El text es troba també entre la reivindicació d'una personalitat pròpia i d'un regionalisme evident i l'aparició d'una ideologia hispànica unitària. Finalment, l'obra de García de Eugui trontolla entre la defensa de les aliances amb veïns sovint més poderosos i la defensa de l'autonomia i de la legitimitat del llinatge dels reis de Pamplona. Un segle més tard, al sud de la Península, la finalització de la Reconquesta es presenta com a imminent.

La « mode gothique » s'étendit, au cours de la seconde moitié du XVe siècle, à tous les domaines de la vie culturelle et religieuse du royaume. [...] Le thème « wisigothique » s'accompagne alors d'une espérance messianique [...]. Les temps paraissent proches en Espagne où les rois achèveront la longue entreprise de Reconquête et rendront à cette même Chrétienté le territoire espagnol dans sa totalité.²²

La conquesta de Granada l'any 1492 per part dels Reis Catòlics és una etapa crucial en la idealització de la "restauració d'Espanya", i la conquesta de Navarra l'any 1512 per part d'aquests mateixos monarques s'afegeix a la unió de les corones castellanoaragoneses i esdevé un símbol essencial de la idealització d'una unitat hispànica.

22- RUCQUOI, A. *Les Wisigoths, fondements de la nation Espagne*. FONTAINE J.; PELLISTRANDI, C. (ed.) *L'Europe héritière de l'Espagne wisigothique, colloque international du CNRS tenu à Paris, 14-16 mai 1990, 1992*, p. 341-342.

Bibliografía

Font primària: la crònica de García de Eugui

WARD, A. *Crónica d'Espanya de García de Eugui*, 1999.

Fonts primàries (altres cròniques medievals i fonts d'Eugui)

CATALÁN, D.; DE ANDRÉS, M. S. (ed.). «Libro de las generaciones», *Edición crítica del texto español de la crónica de 1344 que ordenó el Conde de Barcelos, Don Pedro Alfonso*, 1971, p. 313-337.

COOPER, L. (ed.). *El Liber Regum. Estudio lingüístico*, 1960.

FERNÁNDEZ VALVERDE, J. (ed.), *Roderici Ximenii de Rada, Historia de rebus Hispanie siue, Historia gothica*, 1987.

FERNÁNDEZ VALVERDE, J. (ed.). *Rodrigo Jiménez de Rada. Historia de los hechos de España*, 1989.

MENÉNDEZ PIDAL, R. (ed.). *Primera crónica general de España. Estoria de Espanna que mando componer Alfonso el Sabio y se continuaba bajo Sancho IV en 1239*, vol. 1, 1906.

QUERALT Y NUET, J. *Estoria de los Godos del arzobispo don Rodrigo*, 1887.

Fonts secundàries (historiografia)

AURELL, J. "Memoria dinástica y mitos fundadores. La construcción social del pasado en la edad media", *La conciencia de los antepasados: la construcción de la memoria de la nobleza en la Baja Edad Media*, 2014, p. 303-334.

ARIZALETA, A. "Écrire l'histoire des rois". *Les clercs au palais. Les Livres d'e-Spania* [en línia], 2010, <http://e-spanialivres.revues.org/196>

BARBERO, A.; VIGIL, M. *Sobre los orígenes sociales de la Reconquista*, 1974.

BENITO RUANO, E. "Los reinos cristianos medievales y la idea de España", *PALACIO ATARD, V. (ed.). De Hispania a España. El nombre y el*

concepto a través de los siglos, 2005, p. 79-84.

BESGA MARROQUÍN, A. "Orígenes hispanogodos del Reino de Pamplona". *Letras de Deusto*, 30 (89), 2000, p. 11-53.

BESGA MARROQUÍN, A. "Sancho III el Mayor: un rey pamplonés e hispano". *Historia* 16, núm. 327, 2003, p. 43-71.

CANAL SÁNCHEZ-PAGÍN, J. M. "Los Rucones, un pueblo vasco-navarro". *Príncipe de Viana. Anejo*, núm. 7, 1987, p. 349-362.

CAÑADA JUSTE A. "Historiografía navarra de los siglos VIII al X: una aproximación a los textos". *Aragón en la Edad Media*, núm. 14-15, 1, 1999, p. 275-290.

DE CARLOS VILLAMARÍN H. *Las antigüedades de Hispania. Fundadores y reyes míticos en la literatura medieval* (tesi de la Universitat de Santiago de Compostel·la, 1993), 1996 (2a edició).

CATALÁN D.; JEREZ E. "Rodericus" *romanizado en los reinos de Aragón, Castilla y Navarra*, 2005.

ESTÉVEZ SOLA, J. A. "Los orígenes míticos de Hispania en las crónicas españolas de la Edad Media". *CANDAU MORÓN, J. M.; GONZÁLEZ PONCE, F.; CRUZ ANDREOTTI, G. (ed.). Historia y mito: el pasado legendario como fuente de autoridad. Actas del simposio internacional celebrado en Sevilla, Valverde del Camino y Huelva entre el 22 y el 25 de abril de 2003*, 2004, p. 365-388.

DE EUGUI, FRAY GARCÍA. "Crónica general de España", *EYZAGUIRRE ROUSE, G. (ed.). República de Chile, Anales de la Universidad*, 21, 1907.

GARCÍA MORENO, L. "Patria española y etnia goda (siglos VI-VIII)", *PALACIO ATARD, V. (ed.). De Hispania a España. El nombre y el*

concepto a través de los siglos, 2005, p. 41-53.

GENICOT, L. *Les Généalogies*, 1975.

GÓMEZ REDONDO, F. "La Crónica de fray García de Eugui". *Historia de la prosa medieval castellana, II. El desarrollo de los géneros. La ficción caballeresca y el orden religioso*, 1999, p.1285-1287.

GONZÁLEZ JIMÉNEZ, M. "Sobre la ideología de la Reconquista: realidades y tópicos", *Memoria, mito y realidad en la historia medieval: XIII Semana de Estudios Medievales, Nájera, del 29 de julio al 2 de agosto de 2002*, 2003, p. 151-170.

HONORÉ-DUVERGE, S. "La chronique de García de Eugui, Évêque de Bayonne". *Bulletin Hispanique XLIV*, 1942, p. 17-39.

JARDIN, J. P. "Sommets et chroniques castillanes du XIVe siècle", *e-Spania* [en línia], 2008, <http://journals.openedition.org/e-spania/17463#tocto2n5>.

JEREZ, E. "La Historia gothica del Toledano y la historiografía romance". *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévaux*, núm. 26, 2003, p. 223-240.

LACARRA, J. M. *Historia del Reino de Navarra en la Edad Media*, 2000, 2a edició.

LEROY, B. *Le royaume de Navarre à la fin du Moyen Age: gouvernement et société*, 1990.

LEROY, B. "Le royaume de Navarre aux XIIIe-XIVe siècles: un exemple d'État gouverné par des étrangers". *L'étranger au Moyen Âge. Actes du XXXe congrès de la SHHMEP* (Göttingen, 1999), 30, 1999, p. 155-164.

LINAHAN, P. *History and historians of medieval Spain*, 1993.

MARAVALL, J. A. *El concepto de España en la Edad Media*, 1977, 4a edició.

- MARTIN, G. "Linaje y legitimidad en la historiografía regia hispana de los siglos IX al XIII", *e-Spania* [en línea], 2011.
- MARTIN, G. "La contribution de Jean d'Osma à la pensée politique castillane sous le règne de Ferdinand III", *e-Spania* [en línea], 2006, <https://journals.openedition.org/e-spania/280>.
- MARTÍN DUQUE, A. J. "La realeza navarra de cuño hispanogodo y su ulterior metamorfosis". HENRIET, P. (dir.). *À la recherche de légitimités chrétiennes. Représentations de l'espace et du temps dans l'Espagne médiévale (Xe-XIIIe siècle)*, (annexos de *Cahiers de linguistique et de civilisation hispaniques médiévales*, 15), 2003, p. 225-241.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. *El imperio hispánico y los cinco reinos. Dos etapas en la estructura política de España*, 1950.
- LE MORVAN, G. *Le mythe néo-wisigothique dans la culture historique de l'Espagne médiévale (XIIe-XIIIe siècles)*. Tesis doctoral en "Études romanes", Universitat de París-Sorbona, 2013.
- ORCÁSTEGUI GROS, C. "Crónica de los Reyes de Navarra de García de Eugui", *Príncipe de Viana*, núm. 152-153, 1978, p. 547-572.
- PALACIO ATARD, V. (ed.). *De Hispania a España. El nombre y el concepto a través de los siglos*, 2005.
- RUCQUOI, A. "Les Wisigoths, fondements de la nation Espagne". FONTAINE, J.; PELLISTRANDI, C. (ed.). *L'Europe héritière de l'Espagne wisigothique*, colloque international du CNRS tenu à Paris, 14-16 mai 1990, 1992, p. 341-352.
- SESMA MUÑOZ, J. A. "La creación de la memoria histórica, una selección interesada del pasado". DE LA IGLESIA DUARTE, J. I. (coord.).
- MARTÍN, J. L. (dir.). *Memoria, mito y realidad en la historia medieval. XIII Semana de estudios medievales, Nájera*, 2002, 2003, p. 13-32.
- SIRANTOINE, H. *Imperator Hispaniae: les idéologies impériales dans le royaume de León (IXe-XIIe siècles)*, 2013.
- VALDERÓN BARUQUE, J. "La idea de España en el siglo XIV". PALACIO ATARD, V. (ed.). *De Hispania a España. El nombre y el concepto a través de los siglos*, Madrid: Temas de Hoy, 2005, p. 140.
- ZIMMERMANN, M. "L'Espagne wisigothique", *Clio: voyages culturels* [en línea] http://www.clio.fr/bibliotheque/pdf/pdf_l_espagne_wisigothique.pdf

Resum

Les fronteres, l'orografia i la idiosincràsia jurídica d'Andorra han estat condicionants en alguns moments de la història perquè el país es convertís en territori de refugi i protecció. Un altre element consubstancial ha estat el manteniment de l'equilibri entre ambdós Coprínceps i el Consell General, a causa de la neutralitat històrica envers Espanya i França, ja que qualsevol actuació d'una banda o l'altra podia fer trontollar el sistema institucional. La historiografia andorrana durant el segle xx s'ha centrat principalment en la Guerra Civil Espanyola i la Segona Guerra Mundial com els conflictes que van provocar els impulsos més grans del creixement econòmic i demogràfic del país. En contraposició, el període de la Primera Guerra Mundial no ha estat motiu d'un estudi sistemàtic, sinó que es limita a treballs puntuals de síntesi. Per aquesta raó, la finalitat d'aquest treball és fer una aproximació a les repercussions causades pel conflicte bèl·lic al país des d'un plantejament global.

Introducció

Per contextualitzar el conflicte cal retrocedir fins al Congrés de Viena (1815), a través del qual es van restablir les fronteres europees després de la derrota de Napoleó. La conferència va ser concebuda com un intent de protegir certs privilegis de les monarquies de l'antic règim a causa de l'expansió de les idees liberals des de la Revolució Francesa (1789). El continent europeu quedarà dividit en grans territoris que amagaran realitats molt diferents i, per aquesta raó, sorgiran reivindicacions nacionalistes molt dispars i friccions per qüestions territorials.

El desencadenant final serà l'assassinat de l'hereu de la corona de l'imperi austrohongarès el 28 de juny de 1914 a Sarajevo (Bòsnia). La guerra es va declarar el 28 de juliol i les aliances

Joan Lluís Ayala i Díaz

Historiador i màster universitari en Mètodes i Tècniques Avançades d'Investigació Històrica, de la UNED, responsable de l'Arxiu Comunal d'Andorra la Vella, i professor-tutor d'història al Centre Associat de la UNED a la Seu d'Urgell

Joan Lluís Ayala i Díaz

Aproximació a la repercussió de la Primera Guerra Mundial al Principat d'Andorra

principals van ser la Triple Aliança (Alemanya, Àustria-Hongria i Itàlia) i la Triple Entesa (França, Gran Bretanya i Rússia).

L'anomenada Gran Guerra (1914-1918) va ser el primer conflicte d'abast mundial que, a banda de sembrar mort i destrucció —especialment a Europa—, va comportar canvis en la concepció dels estats i de la política internacional.

La guerra i Andorra

En aquells moments, la sobirania d'Andorra requeria en ambdós Coprínceps —el Bisbe d'Urgell i el President de la República Francesa—, els quals tenien prerrogatives legislatives i en l'administració de la justícia. Així mateix, cal emfatitzar la neutralitat històrica envers Espanya i França com a element de supervivència. Pel que fa a la situació econòmica a l'últim terç del segle XIX i principis del XX, hi ha una certa crisi a causa del tancament de les fargues i la crisi del bestiar, fets que van obligar molts cabalers a emigrar. La població del país oscil·lava entre 4.500 i 5.000 habitants i la majoria era autòctona. Els pocs visitants es limitaven a excursionistes impulsats per l'afany de descobrir paisatges insòlits. Una fita destacada per sortir d'aquest aïllament tradicional va ser la construcció de la carretera entre la Seu d'Urgell i Andorra, que va ser inaugurada l'any 1913 pel Bisbe Benlloch. Cal destacar el conflicte que va sorgir a finals del segle XIX, en part causat per una sèrie de personatges estrangers que volien promoure el joc a través de la construcció de casinos i balnearis i que va derivar en la creació de bàndols. El conflicte es resolrà a través del Tractat del pont dels Escalls (1881), en què s'imposava el criteri dels Coprínceps per mantenir l'estatus del país davant els qui volien canvis.

La guerra es declara oficialment el 28 de juliol de 1914 i el país viu —teòricament— aliè a les implicacions de les grans nacions. El camp de batalla es trobava allunyat del Principat d'Andorra, però les repercussions a Andorra estaran condicionades en gran part per la posició d'ambdós veïns. França va ser una de les potències més actives en el conflicte i Espanya es va declarar oficialment com a Estat neutral. A aquest darrer se li ha atribuït un rol de subministrador de matèries primeres als contendents, que suposadament va beneficiar la seva economia.

El Consell General no esmenta el conflicte de manera explícita —ni a l'inici ni en el transcurs de la contesa— als llibres d'actes,

ni tampoc ho fan els Comuns. Probablement la llunyania del camp de batalla afavoria que no es percebés com d'incidència directa, malgrat que segurament eren coneixedors del que succeïa. El que sí que ho fa és l'Ajuntament de la Seu d'Urgell, el 27 d'agost de 1914, que va transmetre un telegrama al Consell de Ministres demanant la neutralitat espanyola.¹ Com a excepció d'informació directa hi ha una carta de Benet Mas (gerent de la Fonda Oros d'Encamp) i del Síndic Pere Font (eren familiars) que van enviar al President nord-americà, en què posen de manifest la neutralitat d'ambdós països i la solidaritat d'Andorra amb belgues i francesos. En aquest sentit, la comunicació incloïa un oferiment de donació de tabac i de mantes de llana.² Un altre element destacat és que no es van fer els actes de celebració de la festa de Meritxell l'any 1914, malgrat que era una data rellevant en ser el primer any de la canonització de la Verge, i es va atribuir a la guerra.³ A l'inici de la contesa les relacions entre els representants dels Coprínceps eren cordials, malgrat que la correspondència entre el Veguer Francès, Charles Romeu, i el seu Delegat Permanent⁴ mostra valoracions més enllà de les posicions oficials. Les autoritats franceses van focalitzar el control fronterer en desertors i evadits, tot i que el contraban també va ser motiu d'interès. A la frontera hispanoandorrana el control prioritari era sobre el pas de mercaderies i es delegava als carabiners per la banda espanyola. Així mateix, Andorra va demanar tenir un inspector propi de duanes i el Consell General va demanar al Govern espanyol —mitjançant la intercessió del Bisbe— que l'Administració de duanes s'establís a la Farga de Moles.⁵ Una de les seves funcions seria el cobrament d'un impost d'entrada a Andorra. L'activa participació de França en la guerra feia preveure un increment dels moviments de persones a la frontera per desercions —amb la crida dels seus ciutadans a files— o episodis de contraban, tenint en consideració la constitució muntanyenca de la frontera. En el cas d'Espanya, en haver-se declarat neutral, a priori no hi havia d'haver el component de la deserció. No obstant això, podia ser receptora de desertors i havia de fer atenció a les possibles conseqüències diplomàtiques pel fet d'albergar-ne. Les autoritats franceses, conscients dels passos pirinencs, van intensificar el control fronterer sense que hi hagués un tancament sistemàtic de fronteres. Però, paradoxalment, els primers detectats a les

1- ACAU. Llibre d'actes de l'Ajuntament de la Seu d'Urgell, 27 d'agost de 1914.

2- LACUEVA CANUT, L. *Els pioners de l'hoteleria andorrana del segle XVI al segle XX*. Andorra: 2001, p. 54.

3- *La Vanguardia*, 27 d'agost de 1914.

4- El càrrec de delegat permanent del copríncep episcopal es va crear el 25 de juliol de 1881 i el del copríncep francès, el 3 de juny de 1882, aquest darrer lligat al del prefecte dels Pirineus Orientals, resident a Perpinyà. Originàriament, Andorra depenia del prefecte de l'Arieja, però va passar a dependre del prefecte dels Pirineus Orientals.

5- Arxiu del Consell General. Llibre d'actes. Consell de Sant Andreu del 22 de novembre de 1915.

muntyanes andorranes van ser ciutadans alemanys el setembre de 1914.⁶ Aquest fet servirà de pretext per incrementar la vigilància i la necessitat de controls serà insistentment assenyalada pel Prefecte de l'Arieja, que, a banda dels controls, va demanar un lloc permanent de vigilància a l'Ospitalet.

Un altre element suplementari serà que, l'any 1915, el control anirà lligat a l'obligació de verificar la documentació, perquè una disposició francesa obligava a estar en possessió d'un passaport amb una fotografia vigent. Aquest fet evidenciarà la singularitat jurídica d'Andorra, ja que el desconeixement provocava que els guàrdies no sabessin com actuar amb els ciutadans andorrans que volien travessar la frontera. El 17 de maig de 1915 el Consell General va informar els Comuns d'aquestes disposicions⁷ i el Veguer Francès les va comunicar al Delegat Permanent i al seu homòleg episcopal, Josep de Riba, a principis de juny,⁸ afegint que la disposició afectaria els andorrans que entressin des d'Andorra per la frontera de França com si ho feien a través de la frontera franco-espanyola. La reivindicació del Prefecte de l'Arieja sobre la necessitat de més vigilància fronterera no es va aturar durant l'any 1916 i va recórrer a instàncies superiors –al Ministre d'Interior francès l'1 d'abril de 1916–,⁹ a les quals advertia que no podia assegurar la guàrdia de la frontera si no es creava un lloc fix de vigilància. Argumentava que per Andorra passaven els estrangers provinents d'Espanya, que envoltaven la Guingueta d'Ix perquè les mesures eren insuficients, atès que ni gendarmes ni duaners no se'n podien encarregar i calia un cos especial. També deixa entreveure que el fet de no disposar Andorra d'un passaport homologat podia servir com a argument per passar sense control.¹⁰ En aquest sentit, desconeixem els motius pels quals pressionava amb tanta insistència, si ho feia realment pel nombre de persones i per la causa –desertors o contrabandistes– o per qüestions ideològiques, ja que no aporta xifres concretes al respecte. Així mateix, també sobta que no faci esment del Veguer Francès en aquestes comunicacions, ja que era el representant del Copríncep Francès en territori andorrà.

Pel que fa al nombre de desertors, ens remetem a l'estudi del professor Miquel Ruquet¹¹ en què descriu que hi havia pocs desertors francesos a Andorra, ja que a l'Arieja, almenys a la part central, n'hi havia molt pocs. Però, malgrat el nombre reduït, el Veguer Francès va fer un pas més enllà i, a banda del

6- ANA_ADA, 5M127, núm. 188-189.

7- Arxiu del Consell General. Llibre d'actes del Consell General. Sessió de Sancogesma o Consell de les ordenacions, 17 de maig de 1915.

8- ADN_Esborrany de la correspondència del Veguer Francès, 5 i 9 de juny de 1915.

9- ANA_ADA,S/N, 1 d'abril de 1916.

10- Ibídem.

11- RUQUET, M. "Deserció i insubmissió a la frontera dels Pirineus durant la Primera Guerra Mundial", a *Andorra, país de pas i de refugi. Papers de recerca històrica*, núm. 8. Andorra: Societat Andorrana de Ciències, 2016, p. 49-54.

control fronterer, va incentivar que els controls tinguessin lloc dins del mateix territori andorrà. Per això es va comunicar amb el Veguer episcopal (3 de febrer de 1916), per transmetre-li que calia regular la situació dels estrangers que es refugiaven a Andorra, tant en albergs com en hostals.¹² La solució seria crear un registre obligatori per als hostalers, que estarien obligats a enviar la informació dels hostatjats als respectius Cònsols de les Parròquies. L'11 de setembre de 1916, el Ministre d'Afers Exteriors francès va signar el projecte de decret relatiu a l'arrest dels desertors i la part episcopal el va ratificar, i va entrar en vigor a principis d'octubre. Es decretava que tot ciutadà francès declarat desertor que es trobés a Andorra seria detingut, expulsat del país i entregat a les autoritats franceses.

Durant els dos anys posteriors —1916-1918— la pressió pel control intern va ser promoguda principalment pel Veguer Francès i l'externa va seguir essent exercida sobretot pel Prefecte de l'Arieja, que va seguir insistint fins a les acaballes de la guerra. Però, malgrat que els casos de desertors es reduïssin, un succés d'evadits l'any 1917 seria la causa i el desencadenant d'un punt d'inflexió en les seves relacions. El malestar correspondria bàsicament a Romeu, ja que durant el conflicte s'estava adonant de la més gran incidència episcopal,¹³ i aquest fet representaria la justificació final dels seus pensaments.

El fet és que sis ciutadans turcs es van escapar d'un camp de concentració a Besiers i, al seu pas per Andorra —l'agost de 1917—, després de travessar diverses Parròquies van arribar a Escaldes, on els van detenir i els van demanar la documentació. Els turcs es van negar a lliurar-la, van oposar resistència i van emprendre la fugida. En la fuga, un veí va disparar-los i va ferir-ne un; però, després del tret, tres dels sis fugitius van aconseguir escapar i van anar en direcció a Espanya. Van ser capturats i detinguts a Andorra la Vella pel Batlle Francès, on van ser interrogats. El Veguer Episcopal, 48 hores després, va decidir alliberar-los.¹⁴

Aquest serà el detonant de l'enuig de Romeu, que ho va considerar una ofensa a la cosobirania i va demanar explicacions al Veguer Riba. La justificació d'aquest darrer es va fonamentar en el fet que considerava el país neutral (òbviament es referia al conflicte), però aquest argument no va convèncer Romeu. D'aquesta manera, ja no va dubtar de la

12- ADN_Esborrany de la correspondència del Veguer Francès, 3-2-1916.

13- Els altres factors de fricció s'esmenten en aquest treball.

14- ADN_Esborrany de la correspondència del Veguer Francès Charles Romeu, op. cit., 7 de setembre de 1917.

influència més gran de la Mitra i fins i tot va considerar que s'estava generant un cert esperit "autonomista" que posava en perill la neutralitat. A partir d'aquest moment serà més vehement en les relacions entre ambdós institucions, actitud que durarà fins a l'acabament de la guerra i la marxa del Bisbe Benlloch.

Els passaports

A causa de la guerra i els controls fronterers corresponents, la tinença de passaport es va convertir en un requisit indispensable. La dificultat per a Andorra la causaven la seva singularitat jurídica i la complexitat del seu reconeixement. Però, malgrat això, el Consell General va emetre passaports als andorrans. Per als que estaven emigrats a França els tramitava el consolat francès mitjançant salconduits. Les reticències del Veguer Francès eren especialment pels ciutadans d'origen andorrà que al·legaven la condició de nacionals andorrans i demanaven els passaports per tal de no ser cridats a files. En aquest sentit, durant tot el conflicte sorgiran problemes, i fins i tot a les acaballes de la guerra (1 de setembre de 1918) el Veguer Francès va informar el Delegat Permanent, en resposta a una carta seva, que li resultava difícil fer observacions a l'hora de prendre mesures eficaces contra l'expedició de passaports andorrans per part de Sindicatura, que arriba a considerar com un abús (10-10-1918) malgrat que no els considerava passaports perquè, per a França, Andorra no pot considerar-se un país estranger.¹⁵

Però la via més sorprenent va ser mitjançant les demandes i consultes que alguns andorrans van fer als consolats espanyols a França. Es van fer a través del cònsol general de l'Ambaixada espanyola a París l'any 1916, que demana al Ministre d'Estat espanyol "si los súbditos de la República de Andorra están representados en el extranjero por los cónsules de España y si por lo tanto corresponde a éstos facilitar pasaportes", així com si les naturalitzacions estan reconegudes per la resta de nacions, ja que ha rebut consultes d'altres consolats als quals s'haurien adreçat ciutadans andorrans.¹⁶ Podria ser que una de les causes per les quals els andorrans que residien a França recorrien a les vies diplomàtiques espanyoles fos la por de ser reclutats per les autoritats franceses, i per això buscaven una altra via. De tot això, resulta evident el desconeixement a l'exterior sobre la realitat andorrana. Sobre aquest darrer punt

15- ADN_Esborrany de la correspondència del Veguer Francès Charles Romeu.

16- AMAEE. H.2302.

el Ministre va demanar informació al Bisbe (25-01-1916), i aquest li va respondre dient que no hi havia res establert tot i que els andorrans solien acollir-se al consolat francès. D'aquesta manera, es van entregar cèdules a alguns ciutadans andorrans amb el simple argument que si França ho feia, Espanya també ho podia fer, però sense discernir la figura del Copríncep Francès.

Grip i frontera

A les darreries del conflicte va fer acte de presència la pandèmia anomenada grip espanyola,¹⁷ que va causar milions de morts al món. Per aquesta causa el Consell General va decidir tancar la frontera francesa a finals de setembre de 1918 i va prendre mesures per evitar la propagació de la malaltia. El Veguer Francès, malgrat comprendre el criteri sanitari, desaprovava la mesura perquè per a ell el Consell General s'havia extralimitat en la seva presa de decisions i, per aquesta raó, el 17 d'octubre de 1918 va escriure al Prefecte i li va dir que no hi havia el consentiment del Copríncep Francès i que calia reprovar-ho. Altrament, alguna font indica que probablement també es va tancar la frontera espanyola. En tot cas, consta que la reobertura es va fer el 25 d'octubre de 1918. L'element polític destacat d'aquest afer és que novament qualsevol presa de decisió important del parlament andorrà estava limitada i condicionada.

El Bisbe Benlloch

Joan Benlloch i Vivó, originari de València, va dirigir la diòcesi entre 1906 i 1918, per la qual cosa va estar-hi coincidint amb el període de la guerra. Entre les seves fites s'hi troba la culminació de la construcció de la carretera entre la Seu d'Urgell i Andorra l'any 1913. Aquest fet serà transcendental, atès que d'aquesta manera es facilitarien les comunicacions amb Espanya, factor que provocaria canvis en les relacions comercials respecte al tradicional equilibri entre Espanya i França. En un inici emfatitza la religiositat d'Andorra amb el catolicisme i constata les bones relacions que es mantenen amb França. El rol del Bisbe va ser molt important a causa principalment dels seus contactes amb el Govern espanyol en un moment en què l'abastiment de matèries primeres era molt necessari. Espanya i Andorra van segellar les seves relacions durant aquest període perquè, a banda dels contactes i la

17- Podeu ampliar la informació a "La incidencia de la gripe española en el Principado de Andorra". *Nuevos Pirineos. Revista de la Consejería de Educación en Andorra*, núm. 2, 2020.

mediació, la influència espanyola també estava relacionada amb l'elecció del Bisbe, ja que, segons el concordat amb el Vaticà, el Govern espanyol tenia dret a presentar candidats a aquest càrrec.

La importació de comestibles

Les dificultats per al cultiu a causa de la climatologia i l'orografia andorranes provocaven la necessitat d'abastir-se de productes de primera necessitat a l'exterior. Les comunicacions eren difícils, tot i que la carretera entre la Seu d'Urgell i Andorra (1913) va facilitar el trànsit per la frontera hispanoandorrana. A més a més, cal tenir present que les importacions derivaven dels pactes que podien fer-se amb Espanya o França i que podien incloure les exempcions de gravàmens. Per aquesta raó, les autoritats andorranes es van veure impulsades a acudir a Benlloch perquè fes d'intermediari. El Veguer Francès estava assabentat d'aquests moviments (1914) i inicialment els validava, ja que era conscient dels inconvenients per importar via França. Les dificultats de les negociacions radicaven en la prohibició d'Espanya d'exportar per assegurar-se el proveïment intern. Aquestes limitacions van provocar que les autoritats andorranes implementessin controls per evitar l'especulació. Es va enviar un inspector a la frontera hispanoandorrana perquè supervisés les càrregues de les importacions i sancionés els abusos. El Consell General també va incidir en el control de pesos i la qualitat de les mercaderies.¹⁸ Per tant, se'n desprèn que existia una carència real de productes, sobretot a l'hivern.

Els dots diplomàtics de Benlloch consistiran a justificar l'excepció per a Andorra i fer entendre la situació jurídica. L'agost de 1914 es va desplaçar a Madrid per tractar aquesta qüestió amb el Govern, i aquestes trobades es van reflectir en alguns rotatius espanyols, en què fins i tot s'esmenta que va suplicar.¹⁹ A mesura que avançava la guerra la necessitat s'incrementava i Benlloch escrivia directament als Ministres espanyols, com la carta que va enviar al Ministre d'Estat el 26 d'abril de 1916, en què li demana també l'exempció d'impostos. Apel·lava a la necessitat dels andorrans i explicava que, per les reduïdes dimensions del país, aquestes mesures no afectarien gens Espanya. Per aconseguir-ho es va atrevir a argumentar una suposada acció d'espanyolització al país, que

18- Arxiu del Consell General, Llibre d'actes del Consell General, 21 de desembre de 1914.

19- Diari ABC, 12 d'agost de 1914.

tot indica que era una tàctica per aconseguir productes.²⁰ Les gestions seguiran durant els anys 1917 i 1918.

Aquestes accions van fer que en el mateix Consell General es creessin sectors de suport a Benlloch. Això el va ajudar amb alguna qüestió sensible, com la de les concessions dels recursos naturals. Aquest assumpte s'arrossegava des de feia dècades i s'hi va sumar el malestar de Romeu. De fet, els primers concessionaris eren francesos; però, probablement gràcies a la influència del Bisbe, el 1916 el Consell General va crear una comissió sota l'auspici del Copríncep Episcopal per gestionar les qüestions relacionades amb l'explotació de l'aigua, els recursos miners, les aigües termals i l'arrendament del servei postal.²¹ La Mitra defensava uns concessionaris i els francesos uns altres, i per això es poden intuir diferents sensibilitats. La força del Bisbe es plasma en el fet que el mateix Veguer Episcopal va arribar a exercir de secretari del Consell General.

La comissió sobre les concessions va comportar el recel de França i Romeu va comunicar-se amb Riba reafirmant-li la disparitat de criteris. Tenia por perquè considerava que si Andorra deixava de ser un país agrícola i es convertia en industrial les reivindicacions estrangeres no trigarien a arribar. Això podria provocar un canvi de mentalitat dels habitants i posaria en risc el sistema tradicional de Copríncipat. El problema de les concessions va finalitzar amb l'acord per part dels dos Coprínceps el 1919, una vegada acabada la guerra.²²

El canvi de tendència estaria consumat i Romeu, que era un funcionari de l'Estat francès molt meticulós i que detallava molt les seves comunicacions amb el Delegat, resumeix el 8 de desembre de 1917, en tres punts, el perquè de la situació:²³

- La influència del Bisbe a causa de la construcció de la carretera i les concessions.
- La situació econòmica d'Andorra, que havia provocat que es convertís en exclusivament tributària d'Espanya.
- La influència del Veguer Riba, que va arribar a exercir de secretari del Consell General.

Però la figura de Benlloch no passava inadvertida i per aquesta raó va ser nomenat Arquebisbe de Burgos el 21 de novembre 1918, proposat pel mateix Ministre de Gràcia i Justícia, el comte de Romanones.²⁴ D'aquesta manera Andorra perdia un aliàt; però, tot i així, va fer una darrera gestió per importar comestibles el desembre de 1918 per a l'any 1919, ja nomenat

20- AMAEE, H2303.

21- LLUELLES LARROSA, M. J.; COMAS D'ARGEMIR, D.; PUJADAS, J. J.; SÁEZ, X. *El segle XX: La modernització d'Andorra*. Andorra: Cambra de Comerç, Indústria i Serveis. Lleida: Pagès Editors. 2004. p. 30.

22- *Recopilació: ordinacions, decrets, acords, avisos, lleis, reglaments del M. I. Consell General, M. I. Govern, i jurisprudència de les M. I. Delegacions Permanents: 1866-1988*. Vol. III. Andorra: Govern d'Andorra, Conselleria de Serveis Públics, 1989.

23- ADN. *Esborrany de la correspondència del veguer francès*.

24- *Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Urgel*. Any 63.

Núm. 23, 4 de desembre de 1918.

Arquebisbe. Aquesta acció demostraria una simpatia real pel poble andorrà.

Societat i contraban

Pel que fa a la vida quotidiana —més enllà de les restriccions de la guerra—, atès que el trànsit de persones era reduït no va suposar canvis culturals o demogràfics considerables. No obstant això, es pot destacar que la inauguració de la carretera va afavorir la mobilitat amb la frontera espanyola, tot i ser un factor extern al conflicte. La situació de les importacions va motivar que alguns mercaders estrangers s'establissin a Sant Julià de Lòria,²⁵ per la qual cosa se suposa que hi havia més activitat comercial. D'aquesta manera es produeix un dels fenòmens propis dels llocs de frontera, és a dir, un intercanvi més gran de productes, que converteix aquests llocs en un focus de trànsit. Les limitacions de comestibles forçaran el Consell General, per evitar l'especulació, a prendre mesures de control per assegurar-se que els subministraments eren per a consum propi i així poder controlar-ne els preus.²⁶

Des de la vessant institucional andorrana no hi ha detectades al·lusions directes al conflicte i, per tant, tampoc posicions ideològiques. Tampoc hi hauria una implicació de la societat i, per aquesta raó, al Veguer Romeu li pesa que no hi hagi voluntaris andorrans a l'exèrcit de França. En aquest sentit, els andorrans que s'havien allistat a les files de l'exèrcit francès ho van fer condicionats per la seva residència francesa.²⁷ Des de la vessant cultural es pot destacar l'intent de creació d'un periòdic andorrà, *Les Valls d'Andorra*, lligat a les idees de Fiske Warren a través del representant del georgisme a Andorra, Josep Alemany.

Probablement el contraban de tabac es va incrementar durant la guerra. Les dades que sobresurten fan referència a l'oferiment de tabac per part d'una fàbrica andorrana als militars francesos, que podia ser una estratègia per minimitzar els controls francesos i podia estar relacionada amb la carta redactada pel Síndic al President dels Estats Units. Tabacalera Andorrana va oferir, a través de la intermediació del Veguer, mil quilos de forma gratuïta als soldats francesos combatents a la guerra²⁸ i, el 23 de juny de 1915, el Veguer va comunicar que el Delegat acceptava la donació. Tres anys després, el 20 de març de 1918, es va tornar a fer un nou oferiment, concretament de 30.000 kg, però en aquesta ocasió no hi va

25- ADN. *Esborrany de la correspondència del Veguer Francès*.
26- Arxiu del Consell General_Llibre d'actes del Consell, 26 de febrer de 1918.

27- MARTÍNEZ I FIOL, D.; ESCULIES, J. 12.000! *Els catalans a la Primera Guerra Mundial*. Badalona: Ara Llibres, 2014.

28- ADN_Esborrany de la correspondència del veguer francès Charles Romeu, op. cit., 26 d'abril de 1915.

haver una acceptació, si bé tampoc un refús explícit. Però, arran d'aquest oferiment, el 2 de juny de 1918, el Veguer va informar que s'havia constatat un increment del contraban de tabac i per aquesta raó es va elaborar un decret junt amb el Veguer Episcopal, per tenir-ne més control.²⁹

També va haver-hi disposicions restrictives pel que fa al pas i la compra de bestiar en territori francès, i per això els ramaders feien gestions per intentar minimitzar les restriccions imposades. En aquest sentit, un informe emès pel comissari especial de la Guingueta d'Ix afegeix al contraban una acusació de germanofília per part dels andorrans.³⁰ El Veguer no dona a crèdit a aquestes acusacions, ja que considera que els andorrans són uns negociants pel fet de viure en un lloc de frontera i no té en compte un altre tipus d'element. Altrament, s'ha de tenir present el contraban de bestiar, principalment de mules, sobre el qual Romeu esgrimeix que s'ha incrementat a causa del preu elevat que aconsegueixen les mules franceses a Espanya i per la depreciació del franc. Entre 1915 i 1916 hi ha diverses reunions entre el Síndic, propietaris i la Prefectura de Foix. Les autoritzacions normalment anaven condicionades a una reimportació en un període de sis mesos i van sorgir rumors —desmentits per Romeu— que amb la intermediació d'Andorra es feia contraban entre la Cerdanya francesa i Espanya. El Consell General va intentar i va demanar a França que es pogués transitar lliurement, però no ho va aconseguir perquè, segons es va argumentar, aquest fet provocaria que el bestiar espanyol entrés a França a través d'Andorra.

Refugiats i passadors coincidien en els mateixos camins. Un informe elaborat pel destacament fronterer de Cervera de la Marenda tracta sobre la col·laboració existent entre desertors i contrabandistes per sortir de França i entrar a Andorra.³¹ Els contrabandistes passaven habitualment per Prada de Conflent —precisament el lloc de residència del Veguer Francès— i des d'allí es dirigien cap a Andorra. A l'informe s'hi indicaven tres possibles solucions per erradicar el contraban de tabac:

1. Que el Govern francès compri tot el tabac d'Andorra per erradicar el tràfic il·lícit i fer disminuir els contrabandistes.
2. Enviar a Andorra un adjunt del Veguer per controlar l'expedició de passaports, ja que l'emissió per part del Síndic General no ofereix garanties.
3. Reforçar la vigilància a la frontera.

29- ADN. *Esborrany de la correspondència del Veguer Francès.*

30- ADN. *Esborrany de la correspondència del Veguer Francès*, 11 de juliol de 1918.

31- ANA_ADA, 5M127 452.

Bibliografia

- ADELLACH BARÓ, B.; GANYET SOLÉ, R. *Estadístiques de les Valls d'Andorra fins a l'any 1976*. Andorra: Consell General, 1977.
- ARMENGOL VILA, L.; MAS RIBÓ, M.; MORELL, A. *El Consell General (1682-1979): recull cronològic dels patricis andorranos*. Consell General. Andorra. 1980.
- CANTURRI, P. *L'Andorra de Pere Canturri. Compilació de l'obra escrita*. Andorra: Andorra, 2014.
- FERNÁNDEZ GARCÍA, A. *Historia Contemporànea*. Barcelona: Vicens Vives, 1981.
- GUILLAMET I ANTÓN, J. *Nova aproximació a la història d'Andorra*. Sant Julià de Lòria: Institut d'Estudis Andorrans, 2009.
- LACUEVA CANUT, L. *Els pioners de l'hoteleria andorrana del segle XVI al segle XX*. Andorra: Ludmilla Lacueva Canut, 2001.
- LUELLES LARROSA, M. J.; COMAS D'ARGEMIR, D.; PUJADAS, J. J.; SÁEZ, X. *El segle XX: La modernització d'Andorra*. Andorra: Cambra de Comerç, Indústria i Serveis. Lleida: Pagès Editors, 2004.
- MARQUÉS OSTE, N. *Lleis i resolucions dels coprínceps i dels seus delegats: 1900-1979*. Andorra: Casal i Vall, 1980.
- MARTÍNEZ I FIOL, D.; ESCULIES, J. *12.000! Els catalans a la Primera Guerra Mundial*. Badalona: Ara Llibres, 2014.
- PARÍS TORRES, E. *Estudi sobre les institucions andorranes: organització política - administrativa: organització judicial*. Andorra: Consell General, 1980.

Conclusions

El camp de batalla era lluny del Principat d'Andorra i no es van produir moviments massius de persones pel territori. No obstant això, alguns moviments puntuals, així com el control de les fronteres o la importació de productes de primera necessitat, van crear certes divergències i problemàtiques relacionades amb el règim de Copríncipat. La percepció d'aquestes circumstàncies difereix si es considera des de la posició del Consell General o si es fa des del punt de vista de les estructures institucionals dels Coprínceps.

Els casos de desertors i refugiats són numèricament reduïts però rellevants des de la vessant institucional. La pressió francesa serà exercida per la vigilància de fronteres amb l'argument del control dels desertors i del contraban. En l'àmbit intern serà exercida pel Veguer Francès, Charles Romeu, que vetllarà per la seva institució. D'aquesta manera, va influir perquè es fessin controls interns dins del territori andorrà per tal de poder detenir desertors francesos. Va tenir friccions amb la part episcopal per considerar que certes decisions atemptaven contra l'estructura del Copríncipat i va intentar contrarestar la influència que prenia el Bisbe Benlloch. Així mateix, va reprovar decisions del Consell General, com el tancament de fronteres a causa de la grip espanyola, ja que considerava que no era competent per fer-ho.

El reforçament del control fronterer va derivar en situacions d'incertesa per les disposicions de l'obligació de disposar de passaport per travessar la frontera. El desconeixement del seu format per part dels agents de la duana va provocar que l'encaix jurídic del Principat quedés en evidència en aquest conflicte, en el qual el concepte de frontera s'emfatitza per l'increment dels controls. Les disposicions sobre passaports crearan dubtes per la manca de reconeixement i homologació i per la singularitat jurídica del Principat d'Andorra. D'aquesta manera, hi haurà diverses vies d'expedició de documentació a través de diverses institucions.

La necessitat d'importar comestibles per les carències de la guerra va convertir el Bisbe Benlloch en protagonista, ja que va canalitzar la necessitat de productes de primera necessitat i es va convertir en intermediari davant el Govern espanyol a causa dels seus contactes. Així mateix, la inauguració de la carretera entre la Seu d'Urgell i Andorra, que gairebé coincideix amb l'esclat de la guerra, afavorirà una obertura comercial més gran

vers la frontera espanyola. La figura del Bisbe es va reforçar davant el Consell General i va ser aprofitada també per a alguns assumptes com el de les concessions de recursos naturals. Això va provocar que la balança es decantés vers el Bisbe, i el Veguer Francès, conscient de la situació, va fer tot el possible per no perdre la influència francesa i mantenir l'equilibri dins l'estructura del copríncipat.

Pel que fa a la societat, en no haver-hi un gran trànsit de persones no es veuria alterada des d'un punt de vista cultural o demogràfic. Es podrien destacar els controls que van haver de fer els Comuns sobre els comestibles a causa de les limitacions per tal d'evitar l'especulació. En aquest sentit, es va constatar una activitat comercial més gran a Sant Julià de Lòria per la instal·lació de mercaders estrangers. Quant al contraban, s'intueix un increment del de tabac durant el conflicte. El contraban de bestiar va ser també motiu de diversos informes francesos i el pas de bestiar va ser objecte de demandes per part d'Andorra.

Durant la Primera Guerra Mundial, el Consell General pren algunes decisions com el tancament de la frontera o l'emissió de passaports com a ens sobirà, però no podrà avançar a causa del sistema de Copríncipat. Aquest règim no encaixa amb el model de concepte d'Estat o Nació que es va desenvolupant arreu d'Europa i no és comprès per les autoritats espanyoles, les quals no saben quin tractament s'hi ha d'aplicar, ni per les franceses, malgrat el seu rol dins el Copríncipat.

El Consell General va haver d'actuar en aquest escenari buscant el rèdit, però al mateix temps amb la tasca de mantenir el tradicional equilibri històric, i es va veure obligat a contenir les diverses tendències que es creaven dins del mateix Consell, sobretot per les simpaties generades pel Bisbe. La Gran Guerra va afavorir que es prenguessin decisions que podien ser considerades com a tímides reivindicacions de sobirania. Aquestes decisions toparan amb l'estructura del Copríncipat i no seran definitivament superades fins a l'aprovació de la Constitució l'any 1993, quan la sobirania es traspasa de manera oficial al poble andorrà.

RECOPILACIÓ: *ordinacions, decrets, acords, avisos, lleis, reglaments del M.I. Consell General, M. I. Govern i jurisprudència de les M. I. Delegacions Permanents: 1866-1988. Vol. III. Andorra: Govern d'Andorra, Conselleria de Serveis Públics, 1989.*

ROBINAT ELIAS, J. *Estudio de una peculiar figura jurídica: el Obispo de Urgel Copríncipe de Andorra.* Santiago de Compostela: Universidad, Servicio de Publicaciones e Intercambio Científico, 1991.

ROSSELL SERRA, R. *Vivències meritxel·lianes compartides: 90 anys de la Coronació canònica de la Mare de Déu de Meritxell (1921-2011).* Canillo: AINA, 2011.

RUQUET, M. "Deserció i insubmissió a la frontera dels Pirineus durant la Primera Guerra Mundial" a *Andorra, país de pas i de refugi. Papers de Recerca Històrica.* Andorra: Societat Andorrana de Ciències (SAC), 2016.

"Els andorrans, l'administració de l'Arieja i la Primera Guerra Mundial" a *Papers de Recerca Històrica*, núm. 5. Andorra: Societat Andorrana de Ciències (SAC), 2008.

VILA I TRIADÚ, J. *100 años de la carretera La Seu d'Urgell Andorra la Vella: 1913-2013.* Andorra: Govern d'Andorra; Madrid: Gobierno de España, 2013.

Arxius

ACAU_Arxiu Comarcal de l'Alt Urgell

ADA_Arxius Departamentals de l'Arieja

ADN_Archives Diplomàtiques de Nantes

ANA_Arxiu Nacional d'Andorra

AMAE. Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores de España

Jordi Buyreu i Juan

Doctor en Història
Moderna per la Universitat
de Barcelona, professor del
Departament d'Història i
Arqueologia de la
Universitat de Barcelona,
professor col·laborador de
la Universitat d'Andorra i
professor del Lycée
Français de Barcelona

Jordi Buyreu (Universitat de Barcelona), Sònia
Gual (Universitat Rovira i Virgili), Valentí Gual
(Universitat de Barcelona), Xavier Jorba
(Universitat de Barcelona), Raimon Masdeu
(Universitat Autònoma de Barcelona) i Adrià
Sastre (Universitat Politècnica de Catalunya)

Jordi Buyreu i Juan

Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (s.XVI-XIX): estat de la qüestió¹

Resum

Aquest projecte s'inicià l'any 2014 i estudia, a partir dels sacramentaris, la població andorrana des del segle XVI fins al segle XIX. S'analitzen totes les variables numèriques i també es treballa amb el mètode de reconstrucció de famílies. En aquest article ja es donen resultats, tot i que encara no definitius, d'algunes variables. També s'arriba a algunes conclusions preliminars sobre la incidència que tingueren el clima i la religió sobre els matrimonis i les concepcions.

Abstract

This project began in 2014 and studies, based on the sacramentaries, the Andorran population from the 16th to the 19th century. All numerical variables are analysed, and we also work on the method of family reconstruction. This article already gives results, although not yet definitive, of some variables. Some preliminary conclusions are also drawn about the impact of climate and religion on marriages and conceptions.

Introducció

El projecte "Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (s. XVI-XIX)" s'inicià a finals de l'any 2013, quan el Govern andorrà ens concedí l'Ajut Cebrià Baraut. Tenia una durada de dos anys, però la complexitat i el volum de la feina ens ha fet a tots transformar-lo en una empresa de llarg recorregut. En aquests moments ens trobem encarant el final amb un últim ajut del Govern del Principat d'Andorra, APTA XXX-AND/2019, que finalitza l'any 2022.

Les característiques andorranes

En el segle XXI, el Principat d'Andorra és un país minúscul al bell mig dels Pirineus i entre dos estats infinitament més extensos i potents, com són França i Espanya. De fet, un seguit d'especificitats han anat incidint en els habitants de les Valls andorranes, a més a més de la situació geogràfica i el fet de viure permanentment en una zona de frontera. Tot plegat els ha portat al fet que avui hagin esdevingut un estat independent de ple dret. Sense entrar en detalls, sí que ens detindrem una mica en alguna d'aquestes especificitats per tal d'entendre millor els futurs resultats de l'estudi demogràfic.

Volem parlar en primer lloc de la situació geogràfica: la latitud i l'altitud marquen clarament els usos agropecuaris del territori i han fet al llarg de la història que l'economia andorrana sigui fortament dependent dels dos vessants dels Pirineus (Bascompte, 1991; Codina, 2005). Dins d'aquesta primera asseveració hem de tenir en compte, en l'època que ens ocupa, la incidència de la petita edat de gel, amb els canvis que va provocar, com un augment del temps d'innivació, i les conseqüències que això tingué sobre l'agricultura i la ramaderia andorranes (Bonales, 2015, 25; Barriandos, 1996, 69-96).²

El fet repercutí directament en l'evolució política de les Valls. Així doncs, la Consenyeria³ i la signatura dels Pariatges al segle XIII atorgaren als andorrans un seguit de privilegis que es mantingueren en el temps (Vela, 2005, 105-152). Els avatars de la història acabaren portant els habitants de les Valls a ser súbdits de dos senyors enfrontats per les dinàmiques geopolítiques de l'època moderna: el Monarca francès i el Bisbe d'Urgell, que a conseqüència del patronat regi depenia directament del monarca hispànic (Buyreu, 2005a, 217-238). La ubicació geogràfica col·locà els habitants del Principat d'Andorra a la cruïlla de les tensions francohispàniques que marcaren les relacions internacionals durant els segles XVI i XVII a tot Europa. A la jurisdicció compartida entre dos senyors enfrontats hem d'afegir-hi els privilegis medievals que hem esmentat i que asseguraven de manera ininterrompuda el comerç dels habitants de les Valls amb els dos vessants dels Pirineus. Si tenim en compte que en les llarguïssimes etapes de confrontació entre les dues monarquies les relacions comercials quedaven prohibides, podem entreveure que les Valls tingueren un recurs econòmic afegit als minsos ingressos

1- Aquest treball resta sota la subvenció del Ministeri de Cultura, Joventut i Esports del Govern d'Andorra (APTA XXX-AND/2019) i s'inscriu en el marc del Grup d'Estudis d'Història del Mediterrani Occidental (GEHMO) de la Universitat de Barcelona, reconegut com a grup consolidat i finançat per la Generalitat de Catalunya (referència 2017SGR215), i també en el projecte del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats espanyol amb el títol "Espacios conectados a lo largo del tiempo. Cataluña y el mundo Mediterráneo en los siglos XVII y XVIII" (referència PGC 2018 094197-B-100).

2- Algunes d'aquestes conseqüències és la progressiva desaparició del conreu de la vinya en aquests indrets, com també l'abandonament de l'olivera i alhora menys disponibilitat de les pastures d'alta muntanya.

3- Govern compartit per dos senyors, inicialment el Bisbe d'Urgell i el Comte de Foix, actualment aquest últim succeït pel President de la República Francesa.

agropecuàries en aquelles latituds: el contraban (Codina, 2009, 270-275; Buyreu, 2005b, 428-442).⁴ Els estudis de Patrici Pojada mostren la importància de les Valls andorranes en els fluxos comercials pirinencs i especialment en l'arribada de productes francesos a Catalunya (Pojada, 2011, 55-77; Pojada, 2015, 49-86).

De fet, la Consenyeria, formada per dos senyors rivals, garantia els privilegis andorranos, que es van mantenir fins i tot en època de greus turbulències bèl·liques, i va anar formant, en relació amb el seu entorn, una especificitat cada vegada més marcada de les Valls. Ara bé, la Guerra de Successió al tron d'Espanya a inicis del segle XVIII i les seves conseqüències provocaren un ensurt notable als andorranos. Una certa ambigüitat per part de les autoritats andorranes durant el conflicte, ambigüitat obligada per les penúries derivades de l'enfrontament armat, i el complex desenvolupament de la guerra a Catalunya van acabar desembocant en una iniciativa repressora per part de les autoritats filipistes contra els interessos andorranos. En aquest cas fou el Bisbe clarament filipista Simeón de Guinda y Apeztegui qui s'erigí en el principal valedor dels privilegis andorranos en un llarg procés judicial amb les autoritats espanyoles. Fou aleshores quan les institucions de les Valls promogueren la redacció del *Manual Digest* per part d'Antoni Fiter i Rossell, el 1748, i del *Polítar andorrà* per part d'Antoni Puig, el 1763, amb la intenció de garantir el manteniment en el futur d'aquestes especificitats de les Valls i que han estat la clau de volta de la seva independència actual (Buyreu, 2015, 59-96).

Per acabar aquesta introducció a les característiques andorranes, farem una pinzellada sobre la societat andorrana: hem de dir que l'estructura bàsica és la casa, que aglutinava, sobre la figura de l'hereu o la pubilla, la família, el patrimoni i els drets polítics. Això generava diferències familiars, ja que empenyia la resta de germans, els cabalers, a rebre una dotació econòmica i a reubicar-se en altres famílies, a iniciar carreres laiques o eclesiàstiques o a emigrar. Per tant, això porta a un model econòmic pirinenc caracteritzat per una baixa pressió humana sobre els recursos (Bonales, 2015, 23; Comas, 1993, 232-241).

Programari

Per poder estudiar la demografia andorrana dels segles XVI a

4- El marquès de Tarifa, virrei de Catalunya, s'expressava el 1555 en els següents termes: "[...] para poderse conseguir el fin que se pretende de la prohibición del comercio convindría revocar o suspender [...] el privilegio que tienen los de Andorra cuyo traslado envío agora con esta porque entre tanto que esto no se hiciere aprovecharía muy poco el cuydado y diligencia que se pusiese en hazer guardar la prohibición". Arxiu General de Simancas (AGS), Estado, leg. 318, fol. 175.

xix va ser necessari crear una aplicació informàtica que ens permet emmagatzemar la informació referent als baptismes, els matrimonis, les defuncions, els testaments i les confirmacions d'una manera estructurada, creant lligams entre ells i relacionant les persones, de manera que el resultat és un gran arbre genealògic.

Les aplicacions de bases de dades existents no complien amb alguns requisits per emmagatzemar tota la informació necessària i fer-ne un bon estudi i és per això que es va decidir crear una aplicació a mida per poder satisfer les necessitats que han anat sorgint a mesura que s'han buidat i analitzat les dades dels diversos llibres de les sis parròquies andorranes. La base de dades que hem creat, a la qual anem introduint les dades dels sacramentaris, permet, d'una banda, la consulta d'aquestes dades i, de l'altra, l'anàlisi de totes les variables demogràfiques.

Aquest conjunt d'anàlisis s'ha creat de forma específica i a mida per a l'estudi demogràfic del Principat d'Andorra i està en constant evolució a mesura que es van introduint més registres a la base de dades i van sorgint noves consultes i necessitats de cara a l'estudi final.

L'explicació bàsica del funcionament de la base de dades ja l'hem exposada en una altra publicació, en la qual també parlàvem de la importància que suposava fer un estudi d'aquestes característiques per al coneixement de la societat andorrana i també per tal d'apropar-nos una mica més als aspectes demogràfics, migratoris i econòmics de les societats pirinenques (Buyreu et al., 2019, 360-375). Tot seguit presentarem en quin estat està el buidatge i després aportarem algun resultat, sempre amb la prudència que cal tenir en un estudi no finalitzat.

Buidatge

En aquests moments tenim tancades dues parròquies de les sis que hi havia a les Valls andorranes durant l'època moderna: Sant Julià de Lòria i Canillo. Ara (desembre del 2020) estem treballant amb Ordino, la Massana i Encamp: de les dues primeres tenim entrats pràcticament tots els baptismes i els matrimonis, de la tercera tenim entrats un 50% de baptismes i matrimonis i resten pendents pràcticament tots els òbits de les tres parròquies. Respecte de la parròquia d'Andorra la Vella, tenim fet el buidatge manual de tots els matrimonis i

dels baptismes fins a l'any 1750, amb la previsió de començar a entrar les dades a l'aplicació informàtica a partir del primer semestre del 2021.⁵

El resultat de tota aquesta feina feta fins ara, pel que fa a la reconstrucció de famílies (les anomenades *fitxes de família*), fa que tinguem, seguint la terminologia de Louis Henry (Henry, 1983), 1.483 fitxes familiars tancades. Entenem per *fitxes tancades* les fitxes de les quals disposem alhora de la data de matrimoni i la de defunció d'algun dels dos esposos o de tots dos. Hem de tenir en compte que tenim, a més, 2.475 fitxes només amb la data de matrimoni i que, per tant, quan anem entrant les defuncions, moltes d'aquestes fitxes quedaran tancades. A més a més, tenim en aquest moment també 2.702 fitxes sense la data de matrimoni dels esposos. Una part d'aquestes fitxes també engrossiran la llista de fitxes tancades a mesura que avancem amb les dues parròquies de les quals ens queden matrimonis per introduir.

Resultats provisionals

Estem en disposició de presentar alguns resultats de les anàlisis que calcula el programa. En una anterior publicació ja vam avançar el nombre força elevat (9,79%) de defuncions de fadrins i donzelles (d'estat civil solters) però, en canvi, constatem que, de moment i en tot el període estudiat, hi ha un 10,93% de nuvis i núvies que són de fora de les Valls andorranes (Buyreu et al., 2019: 368). Tal com dèiem, aquesta aparent contradicció només té una explicació: evitar uns alts índexs de consanguinitat que provocarien els casaments en una societat tancada a causa d'una orografia i climatologia força difícils per a la presència humana. De fet, si analitzem la parròquia situada més al sud (Sant Julià de Lòria), que és la que té més facilitats de comunicació amb l'exterior de les Valls andorranes, veiem que la xifra de defuncions de fadrins i donzelles puja fins a l'11,55%, però el 18,74% dels nuvis i núvies que es casen a Sant Julià de Lòria són de fora del Principat d'Andorra (majoritàriament de la veïna comarca de l'Alt Urgell).⁶ Les xifres de Canillo s'apropen més a la mitjana, ja que el nombre de defuncions de fadrins i donzelles representa un 8,6% del total i els nuvis i núvies forans representen el 6,51%.⁷ Estem en condicions també de donar les dades d'esposos forans de les parròquies d'Ordino i de la Massana, tot i que de moment no podem fer el lligam amb les

5- Alguns resultats sobre matrimonis i baptismes de les parròquies d'Encamp i d'Andorra la Vella es poden trobar a Gual i Puig (2005, 153-177).

6- Hem de fer notar que, d'aquest 18,74% d'esposos forans d'Andorra, el 17,27% són catalans i tan sols l'1,47% són francesos. És a dir, tan sols el 7,84% dels nuvis i núvies forans són francesos, fet que obeeix a la realitat geogràfica d'aquesta parròquia, que és la que està més allunyada de França.

7- En aquest cas, del 6,51% hi ha un 4,07% de nuvis i núvies catalans i un 2,44% de francesos. Aquests últims, doncs, representen un 37% del total dels esposos forans.

defuncions: a Ordino el 9,43%⁸ dels nuvis i núvies són forans i a la Massana ho són un 11,07%.⁹ Cal dir també que només el 0,7% (6 casos) de tots els esposos forans no són ni catalans ni francesos: un és de la Corona de Castella i els altres cinc són d'altres indrets d'Europa.

Val a dir que, tot i ser el Principat d'Andorra fronterer amb França, el percentatge global de cònjuges francesos sobre el total de matrimonis fins a l'any 1700, que és del 5,7%, és netament inferior a la mitjana de la Catalunya del Nord (15,5% –Peytaví, 2010–), també fronterera amb França fins a mitjan segle XVII, i inferior a les mitjanes del conjunt de Catalunya (9% –Masdéu, 2015–) i de zones de la Catalunya interior com la conca d'Òdena (8,9% –Jorba, 2006–) o la Conca de Barberà (6,9% –Gual, 1991–). De fet, en nombres absoluts hi ha més cònjuges francesos en els matrimonis andorrans entre 1701 i 1832 (77 homes i 5 dones) que entre 1545 i 1700 (61 homes i 1 dona), però mentre aquests últims corresponen a la gran immigració occitana dels segles XVI i XVII, els primers corresponen sobretot als intercanvis matrimonials amb localitats veïnes o relativament properes. Curiosament, el percentatge que representen els cònjuges francesos en els matrimonis andorrans entre 1701 i 1832 (2,7%) és idèntic al que trobem a la Vall d'Aran en els matrimonis del segle XVIII (Riera, 1990).

També podem començar a dibuixar algunes tendències de comportament en tot allò que fa referència a la reproducció de l'espècie humana a les Valls. Així doncs, tot seguit exposarem algunes dades i la seva anàlisi ens portarà a plantejar unes conclusions, encara no definitives, en espera d'acabar el buidatge de les dades a l'aplicació. L'evolució de les variables dels matrimonis i de les concepcions, especialment aquesta última, ha estat lligada al llarg de la història a factors socials –que influeixen en la distribució dels casaments al llarg de l'any i en la freqüència de les relacions sexuals–, a factors climatològics –que afecten la fertilitat humana– i a factors energètics –que poden influir en la fertilitat femenina i en la fecundabilitat (la probabilitat que una dona que mantingui relacions sexuals regulars quedi embarassada). Entre els dos primers hi ha la incidència del fotoperíode (la probabilitat més gran per part dels mamífers de concebre a la primavera) i també l'adequació als calendaris agrícoles i religiosos (Lledó et al., 2018: 3). Sobre aquesta

8- El 6,08% són catalans i el 2,74% són francesos. Aquests últims representen el 28% del total.

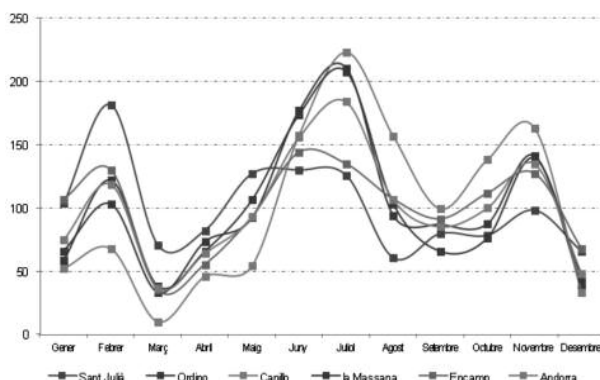
9- El 9,11% són catalans i el 1,96% són francesos. Aquests últims representen el 17,7% del total.

última qüestió val a dir que la religió catòlica va imposar un seguit d'interdiccions sobre les pràctiques sexuals i de reproducció que es gestaren entre els segles VI i XI (Bazán, 2008).

Comencem presentant l'estacionalitat dels matrimonis, punt d'inici dels nuclis familiars. En el gràfic següent podem veure el diferent comportament mensual a l'hora de casar-se entre les diferents parròquies i el resum per a tot el Principat d'Andorra:

Gràfic 1: Estacionalitat dels matrimonis

Nota: Andorra fa referència a les dades agregades del conjunt del Principat. Font: elaboració pròpia

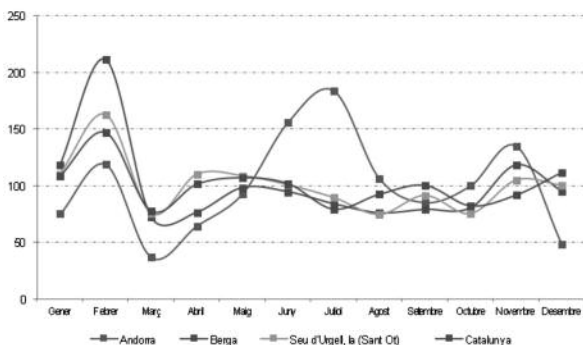

Cal advertir que la parròquia d'Encamp no està completada, però ja disposem d'una mostra certament significativa, i falten les dades de la parròquia d'Andorra la Vella, que encara no estan introduïdes. El gràfic ens mostra el diferent comportament entre Sant Julià de Lòria i Encamp respecte de les parròquies d'Ordino, Canillo i la Massana: Sant Julià de Lòria es troba situada a l'entrada a les Valls andorranes des de Catalunya. Canillo és a l'extrem oposat, en direcció a França, a força més altitud que Sant Julià; i Ordino i la Massana es troben en el cul-de-sac de la vall que forma el Valira d'Ordino (o del Nord). A Ordino, Canillo i la Massana segurament calia aprofitar els mesos de bon temps (juny, juliol i agost) per casar-se –només aquests tres mesos concentren més del 40% del total de casaments de les tres parròquies–, mentre es respectaven d'una manera més acusada les interdiccions de la quaresma i de l'advent.¹⁰ De fet, aquestes interdiccions es respecten d'una manera molt clara a totes les parròquies. Les

10- La interdicció de celebrar casaments durant la quaresma (festivitat mòbil però que sobretot es concentra dins del mes de març) i l'advent (de l'1 al 24 de desembre) fou reafirmada durant el Concili de Trento (1545-1563) i la seva efectivitat es basava sobretot en la negativa de rectors i vicaris a celebrar la missa de benedicció nupcial dels cònjuges que ja havien acordat el seu casament.

variacions mensuals són molt més clares a Ordino, Canillo i la Massana que no pas a Sant Julià de Lòria o Encamp, tant pels condicionants climàtics com pels religiosos. Respecte del conjunt de tot el Principat d'Andorra, de moment el moviment estacional està molt condicionat per les dades d'aquelles tres parròquies, que sumen quasi dos terços de tots els matrimonis registrats. Restem en espera de veure què passarà quan estiguin introduïdes les dades de la parròquia d'Andorra la Vella i les que resten d'Encamp.

També podem comparar les dades globals andorranes (amb els condicionants acabats d'esmentar) amb les dades obtingudes per al conjunt de Catalunya (Masdéu, 2015) i de les parròquies de Santa Eulàlia de Berga (Guerrero, 2006) i de Sant Ot de la Seu d'Urgell (Vila, 1995), aquestes últimes amb una climatologia de muntanya que podem assimilar en part a la de les Valls andorranes:

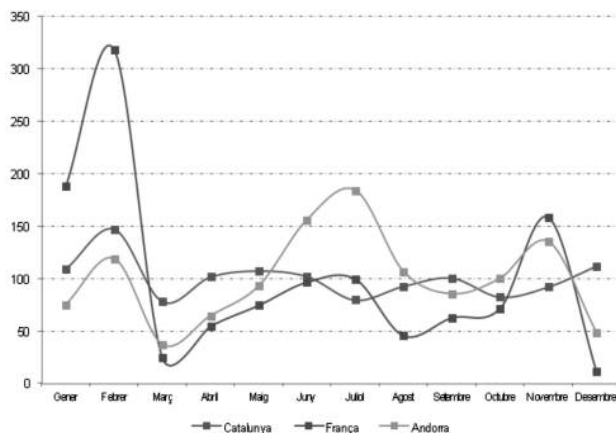
Gràfic 2: Estacionalitat dels matrimonis

Nota: Andorra fa referència a les dades agregades del conjunt del Principat. Font: elaboració pròpia

Les dades del Principat de Catalunya mostren el mateix respecte per la interdicció de la quaresma que al Principat d'Andorra, però no hi ha ni el pic de l'estiu relacionat amb l'única època de bon temps a les Valls andorranes ni la caiguda del desembre per la interdicció de l'advent. I, de fet, el comportament de les parròquies de Sant Julià de Lòria i Encamp (que hem vist en el gràfic 1) és més proper al de Catalunya que al del conjunt andorrà, probablement a causa d'unes condicions climatològiques menys adverses. Podem comparar també amb dades procedents del conjunt de la França rural durant la segona meitat del segle XVIII (Houdaille, 1978):

Gràfic 3: Estacionalitat dels matrimonis

Nota: Andorra fa referència a les dades agregades del conjunt del Principat. Font: elaboració pròpia

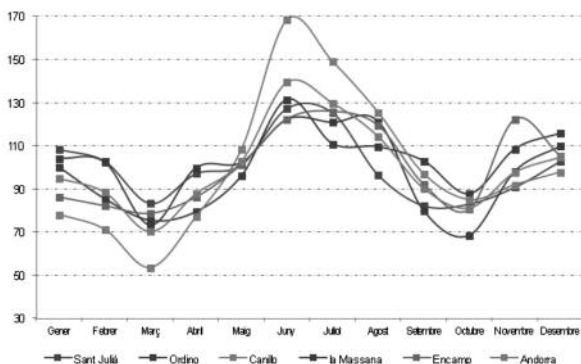

En el món rural francès les interdiccions per la quaresma i l'advent es complien encara més que a les Valls andorranes, i destaquen poderosament les puntes de febrer i novembre. A França, en paraules de Jacques Houdaille (1978), les feines del camp no tenien cap paper en la distribució mensual dels casaments; al Principat d'Andorra veiem que tampoc. Tradicionalment s'ha lligat el pic de casaments del mes de febrer al calendari del conreu cerealístic, que alliberava aquest mes de tasques agrícoles i el feia propici per als casaments, just abans de la quaresma; però no a tot arreu (per exemple, a les Valls andorranes) el conreu cerealístic és el majoritari. Tant la ramaderia (activitat preponderant al Principat d'Andorra en època moderna) com els horts domèstics donaven feina tot l'any.

En definitiva, tot i que el dia del casament era escollit lliurement pels nuvis, en el cas andorrà trobem un parell de condicionants externs molt forts com són les interdiccions religioses i el clima, que dibuixen una evolució mensual marcada pel pic de l'estiu seguit de dos pics menors els mesos de febrer i novembre. Restem en espera de completar les dades d'Encamp i introduir les d'Andorra la Vella per confirmar (o no) aquest moviment estacional dels matrimonis andorrans.

Passem ara a l'anàlisi de les concepcions, conseqüència de la celebració del casament. Podem observar en el gràfic següent la seva estacionalitat, marcada, igual que la dels matrimonis,

sobretot per les interdiccions religioses,¹¹ especialment la de la quaresma:

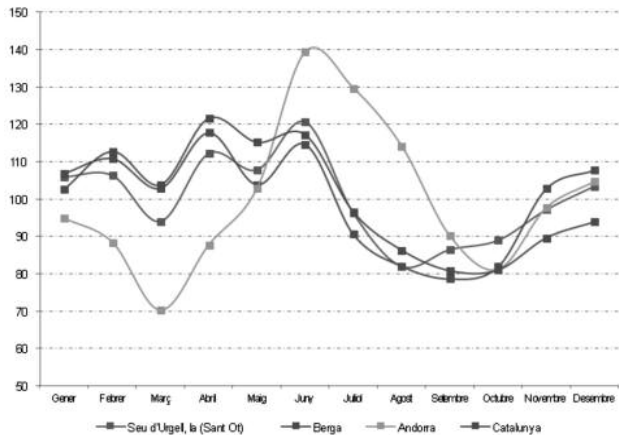
Gràfic 4: Estacionalitat de les concepcions

Nota: Andorra fa referència a les dades agregades del conjunt del Principat. Font: elaboració pròpia

Igual que en els matrimonis, les dades de la parròquia d'Encamp no estan completades i manquen totes les de la parròquia d'Andorra la Vella. En aquest cas trobem un comportament més homogeni entre totes les parròquies excepte Canillo, amb els dos extrems, el mes de març per baix i el mes de juny per dalt, molt més acusats que a la resta de parròquies. En qualsevol cas, l'esquema segueix el model derivat de l'efecte rebot causat per la interdicció de la quaresma –que hem vist en els matrimonis que també provocava un nombre de casaments superior a la mitjana en el mes de febrer; cal tenir en compte que una de cada cinc concepcions es pot atribuir als nous casaments–, efecte rebot que provoca un ascens de les concepcions durant tres mesos seguits fins al mes de juny. Aquest ascens està relacionat amb la taxa de fecundabilitat, que creix ràpid en els primers 3-4 mesos per després anar-se estabilitzant. A partir d'aquest punt hi ha un descens que es perllonga fins al mes d'octubre, passat el qual torna a pujar lleugerament. Aquest esquema és similar al que trobem a la Catalunya rural, com podem veure al gràfic següent, en què comparem les dades del conjunt del Principat d'Andorra amb les dades del conjunt de Catalunya entre 1460 i 1900 (Masdéu, 2015), sense la ciutat de Barcelona; a més, per destacar la singularitat andorrana, novament afegim les dades de dues parròquies de muntanya

11- A diferència dels matrimonis, en què rectors i vicaris tenien dret a veto, en les relacions sexuals dins de les parelles casades la seva influència es basava sobretot en el recordatori oral de la prohibició secular de mantenir relacions durant els períodes de la quaresma i l'advent, recordatori que només es podia fer des del púlpit o en el confessional.

catalana, Santa Eulàlia de Berga (Guerrero, 2006) i Sant Ot de la Seu d'Urgell (Vila, 1995):

GRÀFIC 5: Estacionalitat de les concepcions comparada

Nota: Andorra fa referència a les dades agregades del conjunt del Principat. Font: elaboració pròpia

Ja hem comentat que les dades del conjunt del Principat d'Andorra estan condicionades, de moment, pel comportament extrem de les parròquies del nord de les Valls andorranes, en espera de completar les dades de les parròquies d'Encamp i d'Andorra la Vella. Amb tot, el dibuix que obtenim segueix el mateix patró que el que trobem a Catalunya, però amb extrems més acusats: respecte per la interdicció de la quaresma (ara mateix molt més acusat que el del Principat de Catalunya), ascens fins al juny i descens fins a l'octubre. Les parròquies de Santa Eulàlia de Berga i Sant Ot de la Seu d'Urgell tenen patrons similars al conjunt de Catalunya.

Conclusions

Amb les dades actuals, l'estacionalitat dels matrimonis i de les concepcions mostra una evidència robusta de la influència religiosa, sobretot en els primers i d'una forma no tan clara en les segones, tot i que s'observa un respecte per la interdicció de la quaresma més acusat que a Catalunya. En segon lloc, creiem que hi ha un factor climàtic molt clar darrere la celebració d'un nombre més gran de casaments en els mesos

de bonança (juny, juliol i agost). En el cas de les concepcions, el clima no tindria tanta incidència però sí en tenia en la pressa amb què es batejaven els nounats i nounades, en percentatges propers al 95% dins de les primeres 24 hores de vida, que contrasta amb la tendència d'altres llocs de menys adversitat climàtica, on els batejos se celebraven majoritàriament entre les 24 i les 48 hores posteriors al naixement (Masdéu, 2015). Insistim que encara no ho podem asseverar de forma clara i, per tant, només marca unes tendències, però no sembla que el calendari agrícola sigui un element determinant de forma generalitzada en les dues estacionalitats, com sí que ho és el calendari religiós i també el calendari climàtic. I també sembla que quan depenia directament de la institució religiosa –com és el cas de la celebració del matrimoni– se seguia força més el calendari religiós que no pas quan aquesta institució passava només a fer recomanacions, com era el cas de les concepcions. En aquest últim supòsit constatem la relaxació de la interdicció d'advent tal com marcava el calendari religiós.

No voldríem acabar aquest article sense fer notar que aquest projecte inicialment era molt més ambiciós, ja que havíem proposat seguir el buidatge de les variables de cadascuna de les parròquies fins a començaments del segle xx i fins i tot allargar-ho fins a l'actualitat, deixant les dades dels últims 100 anys sense consulta nominal i que només es fessin els recomptes numèrics, seguint els criteris de l'excel·lència científica. De fet, si poguéssim arribar a veure i analitzar l'evolució dels últims més de 400 anys a les Valls andorranes, podríem saber, entre moltes altres coses, fins a quin moment segueix regint el calendari religiós i climàtic entre aquesta societat d'alta muntanya. La riquesa de dades fa del Principat d'Andorra un lloc privilegiat per avançar en el coneixement de les pautes i els comportaments humans al llarg de la història. Un estudi sobre les concepcions i els naixements a l'Andalusia del segle xx (Lledó et al., 2018) avala aquests canvis de comportament. En el cas andorrà, les sèries sacramentals seculars donen una enorme riquesa d'informació.

Bibliografia

- BARRIENDOS, M. (1996-1997) "El clima histórico de Catalunya (Siglos XIV-XIX). Fuentes, métodos y primeros resultados". A: *Revista de Geografía*, Vol. XXX-XXXI, ed. Universitat de Barcelona.
- BASCOMPTE, D. (1991) "Les Valls d'Andorra als segles XVI i XVII". A: *Annals*, Institut d'Estudis Andorrans, p. 285-293.
- BAZÁN, I. (2008) "El modelo de sexualidad de la sociedad cristiana medieval, norma y transgresión". A: *Cuadernos de CEMyR* 16, p. 167-191.
- BONALES, J. (2015) *Construint fronteres. Història territorial de la vall d'Andorra*, ed. Consell General, Andorra.
- BUYREU, J. (2005a) "Aspectes polítics i socials a l'Andorra de l'època moderna". A: BELENGUER, ERNEST; VELA, SUSANNA. *Història d'Andorra*, Edicions 62, Barcelona.
- BUYREU, J. (2005b) "Aspectes polítics i socials a l'Andorra de l'època moderna", p. 217-238. A: BUYREU, JORDI. *Institucions i conflictes a la Catalunya moderna*, Rafael Dalmau, Editor, Barcelona.
- BUYREU, J. (2015) "La guerra de Successió i les seves conseqüències com a eixos vertebradors del segle XVIII andorrà". A: Puig, Antoni. *Polítar andorrà* (edició a cura d'Ignasi Baiges), Consell General, Andorra.
- BUYREU, J.; GUAL, V.; GUAL, S.; JORBA, X.; MASDÉU, R.; SASTRE, A. (2019) "Estudi demogràfic de l'Andorra moderna (segles XVI-XIX): un estat de la qüestió". A: *Actes del VIII Congrés d'Història Moderna de Catalunya: Catalunya i el Mediterrani*, Pedralbes, Revista d'Història Moderna, Àrea d'Història Moderna de la Universitat de Barcelona.

CODINA, O. (2005) *De fer et de laine. Les vallées andorranes du XVIe au XIXe siècle*, Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà.

CODINA, O. (2009) "L'economia andorrana moderna. El món de l'intercanvi". A: *Andorra, un profund i llarg viatge*, Govern d'Andorra i Fundació Crèdit Andorrà, Andorra.

COMAS, D. (1993) "Els canvis recents del sistema familiar als Pirineus: les pautes del matrimoni i solteria". A: SOULET, JEAN-FRANÇOIS (ed.), *La família als Pirineus*, ed. Govern d'Andorra, Andorra.

GUAL, V. (1991) "Gavatxos", *gascons, francesos. La immigració occitana a la Catalunya moderna (el cas de la Conca de Barberà)*. Rafael Dalmau, Editor, Barcelona.

GUAL, V.; PUIG, R. (2005) "La població andorrana a l'època moderna". A: BELENGUER, ERNEST; VELA, SUSANNA. *Història d'Andorra*, Edicions 62, Barcelona, p. 153-177.

GUERRERO, L. (2006) "Aspectes sanitaris de la vila de Berga (1569-1760)". Tesi doctoral. Facultat de Medicina. Universitat de Barcelona. Barcelona.

HENRY, L. (1983) *Manual de demografia històrica*, Crítica, Barcelona.

HOUDAILLE, J. (1978) "Un indicateur de pratique religieuse : la célébration saisonnière des mariages avant, pendant et après la révolution française (1740-1829)". A : *Population*, 33e année, n°2, p. 367-380.

<http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/pop-0032-4663-1978-num-33-2-16735> (Consulta: dia 14 de juny de 2015).

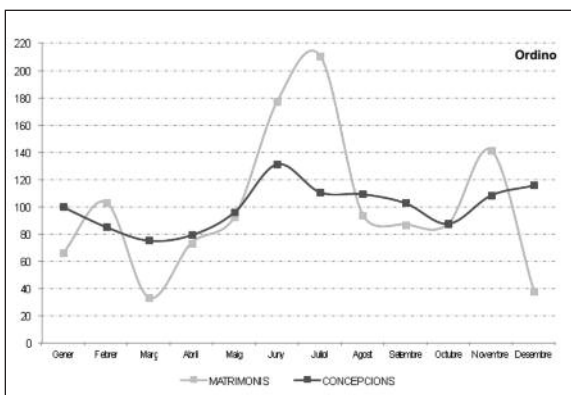
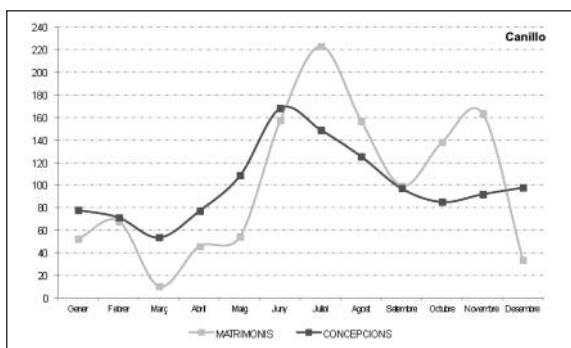
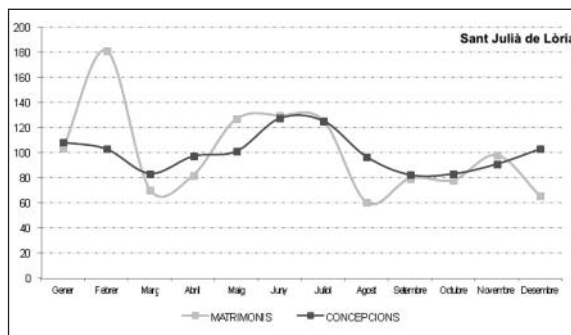
JORBA, X. (2006) "La demografia d'Òdena i Rubió a l'edat moderna". A: *Miscel·lània Aqualatensia* (12), p. 65-141.

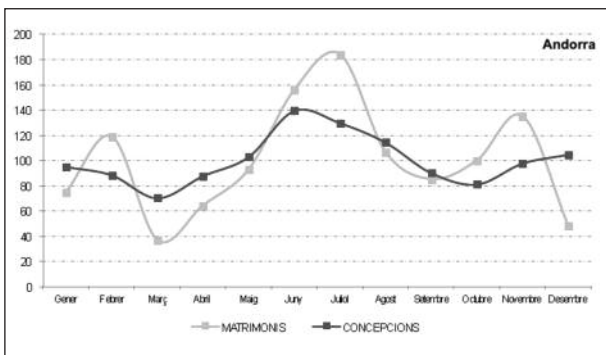
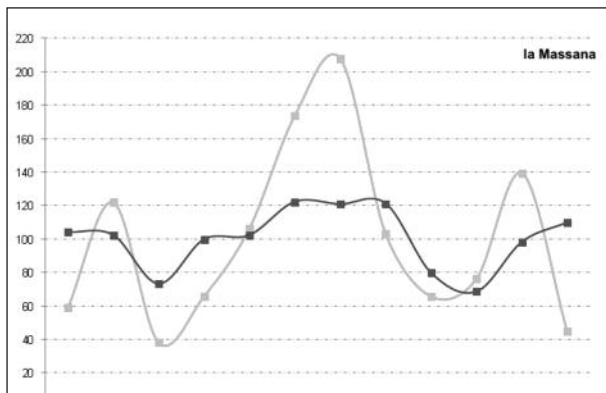
LLÉDÓ, J., SIMÓ-NOGUERA, C. X. I PAVIA, J. M. (2018). "Abstención

Annex:

Gràfiques per parròquies i general del Principat d'Andorra en què es comparen matrimonis i concepcions:

Font: elaboració pròpia.

Nota: Andorra fa referència a les dades agregades del conjunt del Principat. Font: elaboració pròpia.

sexual durante la Cuaresma en Andalucía a lo largo del siglo XX y su impacto en la estacionalidad de los nacimientos". A: *Revista Internacional de Sociología* 76(3): e107. <https://doi.org/10.3989/ris.2018.76.3.17.12>

MASDÉU, R. (2015) "Reconstrucció de famílies de la parròquia de Sant Just Desvern (1509-1936). Un estudi de demografia històrica". Tesi doctoral. Departament d'Història Moderna i Contemporània. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona.

PEYTAVÍ, J. (2010) *Antroponímia, poblament i immigració a la Catalunya moderna. L'exemple dels comtats de Rosselló i Cerdanya (segles XVI-XVIII)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.

POJADA, P. (2011) "Les xarxes comercials transpirinenques al segle XVII". A: DANTÍ, JAUME (coord.). *Les xarxes urbanes a la Catalunya dels segles XVI i XVII*, Rafael Dalmau, Editor, Barcelona.

POJADA, P. (2015) "Pere Fizes, Barcelona i el comerç transpirinenc a la segona meitat del segle XVII". A: DANTÍ, JAUME (coord.). *L'articulació del territori a la Catalunya moderna*, Rafael Dalmau, Editor, Barcelona.

RIERA, J. C. (1990) "Aspectos sanitarios de los archivos parroquiales del valle de Arán, siglos XVII-XVIII". Tesi doctoral. Facultat de Medicina. Universitat de Barcelona. Barcelona.

VELA, S. (2005) "Andorra entre els segles XII-XV". A: BELENGUER, ERNEST; VELA, SUSANNA. *Història d'Andorra*, Edicions 62, Barcelona.

VILA, A. (1995) "Aspectes sanitaris de l'arxiu de la parròquia de Sant Ot de la Seu d'Urgell. Segles XVII, XVIII." Tesi doctoral. Vols I i II. Facultat de Medicina. Universitat de Barcelona. Barcelona.

Pau Castell i Granados

Doctor en Història
Medieval per la Universitat
de Barcelona, professor del
Departament d'Història
Medieval, Paleografia i
Diplomàtica de la
Universitat de Barcelona

Pau Castell i Granados

La cacera de bruixes a Andorra. Investigació històrica i posada en valor d'un patrimoni arxivístic excepcional

Resum

Les investigacions dutes a terme durant les últimes dècades han posat en relleu la singularitat i la rellevància de la documentació andorrana relativa al fenomen històric conegut com a «cacera de bruixes», i han destacat l'elevat nombre de processos per bruixeria conservats per als segles XV-XVII. Aquesta realitat documental ha motivat un projecte de recerca finançat pel Govern d'Andorra i basat en la recopilació i l'estudi del total de processos per bruixeria conservats al fons «Tribunal de Corts» de l'Arxiu Nacional d'Andorra. Els resultats d'aquest projecte han estat recollits en un espai web articulat al voltant d'un atlas interactiu de les Valls i d'una base de dades formada per desenes de fitxes individuals dotades d'un sistema d'etiquetes i enllaços, fet que converteix aquesta plataforma en una potent eina de recerca per als especialistes i, alhora, en una experiència innovadora de cara a la difusió i posada en valor de la recerca entre el gran públic.

Paraules clau: processos, bruixeria, Andorra, Humanitats Digitals

Abstract

The research carried out during the last decades has pointed up the relevance and uniqueness of the Andorran sources concerning the historical phenomenon of witch-hunts, by highlighting the large number of witchcraft trials preserved for the 15th-17th centuries. This archival reality has motivated the development of a research project financed by the Andorran Government and devoted to the collection and study of the totality of witchcraft trials preserved in the series «Tribunal de Corts» of the Arxiu Nacional d'Andorra. The project's results have been displayed in a web page containing an interactive atlas and a database composed of dozens of individual files enriched with a system of tags and hyperlinks. The platform therefore becomes a powerful tool for researchers as well as an innovative experience regarding the dissemination and valorisation of research among the general public.

Keywords: trials, witchcraft, Andorra, Digital Humanities

A final del segle XIX, l'arxiver i historiador francès Jean-Auguste Brutails (1859-1926) fou nomenat jutge del Tribunal Superior d'Andorra, càrrec que exercí durant gairebé quatre dècades, al llarg de les quals publicà diversos estudis sobre la història, els costums i l'evolució del dret andorrà en època medieval i moderna. L'any 1904, en una de les seves obres, titulada «La coutume d'Andorre», Brutails reconeixia que allò que més l'havia impactat de l'antiga criminalitat andorrana era l'abundància de processos per bruixeria (Brutails 1904: 12).¹ L'observació d'aquell erudit evidenciava una realitat documental excepcional i sovint ignorada per bona part de la historiografia posterior. Avui dia, els fons de l'anomenat Tribunal de Corts, custodiats a l'Arxiu Nacional d'Andorra (ANA), se situen efectivament entre els més fecunds del continent pel que fa a aquest tipus de documentació, fet que converteix el Principat en un espai privilegiat per a l'estudi del fenomen històric conegut com a «cacera de bruixes».

Des del temps de Jean-Auguste Brutails, els investigadors han trobat en els arxius andorrans una via per aproximar-se a aquest episodi inquietant de la història d'Europa, a través del testimoni que ens ofereixen els nombrosos judicis per bruixeria celebrats al llarg dels segles XV-XVII per part d'unes corts de justícia sovint allunyades de l'ordre del dret i disposades a prescindir de les mínimes garanties legals i processals per obtenir sentències de culpabilitat. Uns judicis que s'alimentaren de la sospita i el rumor veïnals per actuar contra una sèrie de dones acusant-les de provocar la malaltia i la mort a través de malefics i metzines, de desencadenar pedregades destructores, de reunir-se en aplecs diabòlics per abjurar de la fe cristiana i, en definitiva, de formar part de la temible secta d'adoradors del «boc de Biterna».

1- «Ce qui m'a le plus frappé dans l'ancienne criminalité andorrane, c'est la fréquence des procès de sorcellerie...» (Brutails 1904: 12).

Malgrat la riquesa dels arxius andorrans, caldria esperar gairebé un segle per trobar noves aportacions sobre aquest fenomen per part de la historiografia especialitzada. L'any 1990, l'investigador Jean-François Galinier-Pallerola publicava la seva tesi doctoral, defensada a la Universitat de Tolosa i dedicada a la religiositat andorrana, en la qual incloïa una primera aproximació al tema de la bruixeria a partir de la documentació de l'ANA (Galinier-Pallerola 1990: 129-164). El total de disset processos analitzats per Galinier-Pallerola foren ampliat considerablement l'any 2004 mercès al treball de Robert Pastor –el primer dedicat de manera monogràfica al fenomen de la bruixeria andorrana–, i gràcies també a l'obra de l'historiador danès Lars Martin Pohle, publicada el 2008 i centrada en els episodis repressius del segle XVII (Pastor 2004; Pohle 2008). Ambdós obres es beneficiaren dels incipients treballs de catalogació endegats per l'Arxiu Nacional en el fons del Tribunal de Corts esmentat i en el de l'Arxiu de les Set Claus, coordinats per l'arxivera i historiadora andorrana Susanna Vela. Un cop finalitzats els treballs de catalogació, els fons del Tribunal de Corts foren abordats de nou durant la nostra tesi doctoral dedicada a la cacera de bruixes a Catalunya, presentada a la Universitat de Barcelona l'any 2013 i centrada en els episodis repressius dels segles XV i XVI. La recerca efectuada ens va permetre elevar novament el nombre de processos identificats, els quals foren també objecte d'una primera transcripció i edició paleogràfica, així com d'un estudi comparatiu amb els judicis coetanis celebrats en altres regions europees (Castell 2013).²

En conjunt, els treballs esmentats contribuïren a donar a conèixer la singularitat i la rellevància de la documentació andorrana relativa a la persecució de la bruixeria, caracteritzada per l'elevat nombre de judicis conservats per als segles XV-XVII. Uns segles durant els quals el Principat esdevingué un dels epicentres de la cacera de bruixes a Europa, amb un Tribunal de Corts decidit a «purgar les valls» d'aquelles dones malèfiques per mitjà de la força i la foguera. És precisament aquesta realitat històrica i documental la que ens ha portat a impulsar un projecte de recerca, finançat pel Govern d'Andorra a través de l'Ajut Cebrià Baraut, sota el títol «Per purgar les valls de tan pèssimes dones. Projecte de recerca històrica i divulgació multimèdia sobre la cacera de bruixes a Andorra» (2015-2018). El projecte esmentat ha

2- Aquest treball fou guardonat amb el Premi extraordinari de doctorat, el premi Joan Reglà de l'Institut d'Estudis Catalans, el premi de la Fundació Noguera i l'accèssit al premi del Claustre de Doctors de la Universitat de Barcelona. En breu se'n publicarà una versió revisada i ampliada per part de la Fundació Noguera.

tingut com a primer objectiu completar el buidatge documental dels arxius andorrans per identificar i recopilar la totalitat de processos judicials i d'accions contra la bruixeria desenvolupats al Principat durant el període 1400-1700. Així mateix, s'ha procedit a l'anàlisi de la documentació històrica recollida per tal d'obtenir una visió de conjunt sobre la cacera de bruixes andorrana, identificant-ne la mecànica, els condicionants i l'evolució al llarg dels gairebé tres-cents anys de persecució antibruixesca. El treball amb les fonts ha permès també complementar aquesta imatge de conjunt amb una visió de detall, basada en la identificació del total de persones assenyalades, processades i condemnades per bruixeria a les Valls durant els segles de la cacera, així com de les seves relacions familiars i veïnals. Finalment, un dels elements destacats del projecte ha consistit en la creació d'un espai web articulat al voltant d'un atles interactiu de les Valls i d'una base de dades relacional, per tal d'organitzar, presentar i difondre adequadament els resultats de la investigació.

Aquesta plataforma web, accessible en línia des del mes de març del 2019 [<http://terradebruixes.cultura.ad>], constitueix una potent eina de recerca històrica i documental al servei dels especialistes i alhora una finestra oberta al gran públic. Així mateix, el procés de recerca arxivística, anàlisi, disseny i implementació de l'atles interactiu i de la base de dades relacional ha resultat una experiència innovadora i altament enriquidora que ens permet evidenciar un cop més la potencialitat de les anomenades *humanitats digitals* pel que fa a la recerca, la posada en valor i la divulgació del patrimoni històric i documental.

Les xifres de la cacera andorrana

Els treballs realitzats al llarg del projecte han portat a la identificació d'una seixantena de processos per bruixeria conservats al fons del Tribunal de Corts de l'Arxiu Nacional d'Andorra, complementats amb altra documentació de tipus legal o comptable conservada en el fons de l'Arxiu de les Set Claus. Pel que fa als processos de Corts, alguns es conserven en la seva totalitat, des de l'enquesta de testimonis i la detenció de les sospitoses fins a la sentència final, passant pels primers interrogatoris, els peritatges, els articles de descàrrec, les eventuais sentències interlocutòries, les

sessions de turment, els informes pericials i, algunes vegades, els informes d'assessors i juristes abans de procedir a la sentència definitiva. Tanmateix, bona part dels processos s'han conservat de manera fragmentària. En alguns casos disposem únicament de l'enquesta de testimonis i el primer interrogatori de la sospitosa, mentre que en d'altres es conserva extrapolada la confessió de les acusades o la sentència final. En un parell de casos s'ha conservat també l'inventari dels béns de la condemnada o les deixes testamentàries, així com les despeses efectuades el dia de l'execució.

Pel que fa a les referències legals o comptables procedents de l'Arxiu de les Set Claus, algunes corresponen efectivament a judicis conservats, mentre que d'altres consignen actuacions judicials o confiscacions de béns de dones condemnades per bruixeria de les quals no es conserva el procés.

En aquest sentit, l'estudi detallat de la documentació ens ha permès identificar un gran nombre de dones acusades o processades per bruixeria en judicis coetanis, dels quals tenim referències indirectes a través dels esments comptables, les deposicions testimonials o les confessions de les mateixes delades. De vegades disposem també del nom de les suposades còmplices identificades per les delades durant els habituals interrogatoris «*in caput sociorum*», els quals acostumaven a facilitar l'obertura de noves accions judicials, sovint perdudes o només parcialment conservades.

Un cop finalitzada l'anàlisi del conjunt de documentació conservada, hem pogut identificar un total de 160 persones (majoritàriament dones) assenyalades, acusades, processades o condemnades per bruixeria pel Tribunal de Corts andorrà al llarg dels segles XV-XVII.

Pel que fa a aquest interessant volum documental, cal remarcar que no es tracta en cap cas de documentació seriada, sinó de peces diverses i sovint fragmentàries que han sobreviscut entre els fons de l'antic arxiu del Tribunal de Corts. Aquest fet desaconsella una confiança excessiva en anàlisis de tipus estadístic o merament quantitatiu, conscients que disposem únicament d'una part –per bé que significativa– del total d'accions judicials contra la bruixeria endegades per les autoritats andorranes durant els segles de la cacera. Tanmateix, la documentació treballada ja ens permet apuntar

algunes tendències i evidenciar les diverses fases de la persecució al Principat al llarg dels segles xv-xvii.

Així, després d'una sèrie de referències indirectes a judicis celebrats durant les dècades centrals del segle xv, documentem una primera gran actuació contra la bruixeria durant els anys 1471-1473, amb una vintena de dones processades, seguida d'un segon grup de judicis per bruixeria endegats durant les corts de 1499. Les característiques d'aquelles primeres actuacions marquen la pauta seguida pel tribunal andorrà al llarg dels segles següents, amb un clar predomini del sexe femení entre les acusades, un paper central de la fama i el rumor com a vehiculador de les acusacions veïnals, una subversió evident de l'ordre del dret i un abús del turment judicial per obtenir confessions inculpatòries, un predomini de l'infanticidi i l'emmetzinament entre els càrrecs imputats, i una coherència del constructe demonològic relatiu a l'aplec diabòlic o *sabbat*.

Un cop entrats al segle xvi, s'inicia un període d'actuacions recurrents a partir de les Corts de 1514 que es clou amb l'intens episodi repressiu de 1551, amb un balanç d'una cinquantena de dones acusades o condemnades per bruixes i metzineres. Al llarg d'aquestes dècades detectem també els primers intents per frenar o matisar les actuacions judicials contra la bruixeria al Principat, tal com evidencien la carta del Bisbe Urries de 1545, els informes demanats a l'escèptic jurista Pere Abella el 1551 o la súplica dels prohoms de les Valls dirigida al Veguer Francès per posar fi a les letals confiscacions de béns de les condemnades. Amb posterioritat a l'episodi de 1551, la segona meitat del segle xvi es caracteritzà per una clara davallada dels processos per bruixeria, que va coincidir també amb els anys de més intervenció inquisitorial a les Valls. En aquest sentit, conservem el rastre d'una única actuació endegada pel Tribunal de Corts l'any 1574, la qual es veuria frenada pel Sant Ofici de Barcelona (Castell 2017: 74-76).

Després d'unes dècades de baixa intensitat persecutòria, l'hivern de 1593 s'inicià una nova actuació contra la bruixeria per part del Tribunal de Corts, amb una vintena d'encausades. Sembla que en aquella ocasió la majoria de dones acabaren essent alliberades sota fiança, si bé algunes d'elles serien novament detingudes i finalment condemnades a penes d'assots, desterrament o mort a la forca durant els primers

anys del segle XVII. Aquelles condemnes foren el presagi funest de la gran persecució que havia d'arribar pocs anys després, a principis de la dècada de 1620, coincidint amb les grans caceres que s'estengueren arreu de Catalunya.

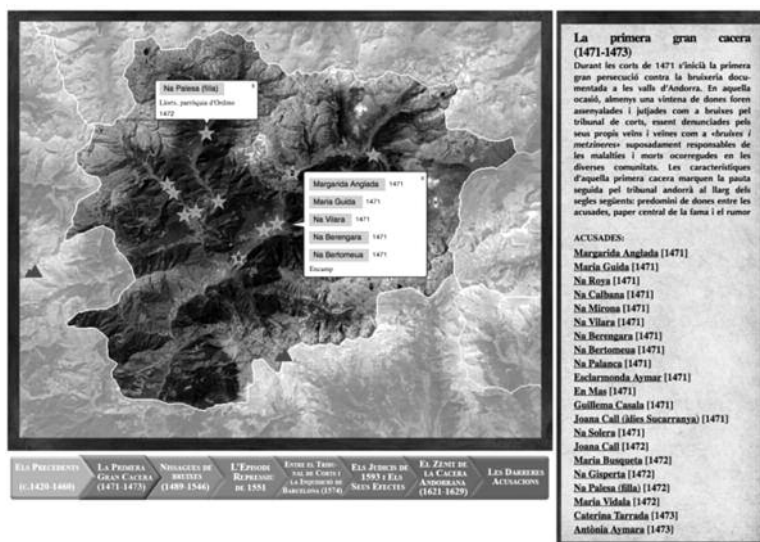
Cal recordar que el període 1614-1622 va marcar el punt àlgid de la cacera de bruixes al Principat català, amb centenars de dones processades en les viles i ciutats de la Plana i en les diverses senyories pirinenques, coincidint amb una sèrie de desastres climàtics i epidèmics que feren multiplicar les acusacions populars per bruixeria (Alcoberro 2008 i 2012; Castell 2017 i 2018). En aquell context, les Valls d'Andorra van viure també el seu particular episodi repressiu de grans dimensions, el qual s'inicià l'estiu de 1621 i acabà comportant el processament d'una trentena llarga de dones en l'espai de pocs mesos. Aquell episodi s'inicià amb una concòrdia signada entre els Veguers i el Consell de la Terra, seguida de l'obertura d'accions judicials que quedaren també registrades en els llibres comptables del Consell, el qual es feu càrrec del cobrament de les multes de 25 lliures imposades a les condemnades. Aquell episodi, que marca el zenit de la persecució andorrana, tindria un segon rebrot l'any 1629 coincidint amb l'extensió d'una mortífera epidèmia a les Valls. En aquella ocasió, una dotzena de dones foren detingudes i condemnades, amb les consegüents confiscacions de béns per sufragar el pagament de les 25 lliures estipulat en la concòrdia de 1621. Amb posterioritat a l'intens episodi repressiu de 1621-1629, la cacera de bruixes aniria perdent intensitat a les Valls d'Andorra –de manera similar al cas català– fins a desaparèixer definitivament a finals d'aquella centúria. Durant aquells anys, les Corts recolliren testimonis en alguna ocasió contra dones assenyalades com a bruixes pels seus veïns i veïnes, però ja no es tornà a dictar cap sentència de mort per bruixeria a les Valls d'Andorra.

La base de dades i l'atles interactiu

Els resultats de la investigació efectuada durant el projecte es troben actualment recollits en la plataforma web esmentada, articulada al voltant d'un atles interactiu de les Valls d'Andorra i d'una base de dades on es consignen el total de dones acusades, els personatges i els esdeveniments més destacats de la cacera andorrana.

La navegació a través de l'atles es fa per mitjà d'una barra

temporal on es consignen els períodes i episodis repressius esmentats, cadascun dels quals conté la informació geolocalitzada sobre les dones assenyalades o condemnades en aquella ocasió i els personatges o esdeveniments més destacats relacionats amb la persecució (fig. 1). Els vuit mapes resultants van acompanyats de la descripció de l'episodi en qüestió, seguit dels noms de les acusades. Clicant sobre qualsevol d'aquestes persones es desplega la informació sobre el seu lloc d'origen, la data en què foren processades i una descripció sumària del cas, tot plegat acompanyat de les corresponents referències arxivístiques i de breus extrets documentals. En alguns casos s'han indicat també els llocs de celebració de l'aplec diabòlic tal com apareixen consignats en les confessions de les delades. En els períodes amb un major nombre d'actuacions judicials, s'ha incorporat també una llegenda amb diversos tons cromàtics per indicar els anys de celebració de les Corts.

A banda de l'atles, el web disposa també d'una base de dades interactiva on apareixen recollides les fitxes individuals relatives a les persones acusades, els personatges i esdeveniments destacats i els llocs de celebració de l'aplec diabòlic. Les fitxes que formen aquesta base de dades estan

Fig. 1. Captura de pantalla de l'atles interactiu <http://terradebruixes.cultura.ad/index.php/atles>

relacionades entre si amb un sistema d'enllaços i han estat enriquides amb una sèrie d'etiquetes per facilitar cerques sobre aspectes concrets.

Pel que fa als enllaços, permeten aprofundir en alguns aspectes interessants per a la recerca com ara les relacions familiars de les acusades o l'entramat d'acusacions i delacions que s'anava teixint al llarg dels processos. En aquest sentit, una de les característiques de la cacera andorrana fou la transmissió de la fama de bruixa a les descendents de les acusades, fet que sovint comportava l'acumulació d'acusacions per bruixeria contra membres d'una mateixa casa o família al llarg de generacions. La navegació a través d'aquestes fitxes individuals permet així localitzar, i accedir-hi a través dels enllaços, les fitxes de les antecessores o les descendents de l'acusada, fet que evidencia l'existència d'autèntiques «nissagues de bruixes» en moltes poblacions andorranes. Per altra banda, la pràctica habitual de la delació de còmplices durant les confessions sota turment fou un element determinant en moltes de les actuacions contra la bruixeria endegades pel Tribunal de Corts. El sistema d'enllaços permet resseguir l'evolució d'aquestes actuacions judicials: a partir d'un primer procés en el qual l'acusada identificava eventualment una sèrie de dones com a còmplices, es procedia a detenir-la i a la consegüent fortificació de les enquestes, en un autèntic «efecte dòmino» de conseqüències funestes.

Pel que fa al sistema d'etiquetatge, s'ha optat per enriquir cada fitxa amb una sèrie d'etiquetes relatives a aspectes diversos com ara el lloc d'origen de les acusades; els càrrecs imputats (#infanticidi, #metzines, #pedregada); la utilització de la tortura (#turment); el desenllaç dels judicis (#pena de mort, #absolució, #llibertat sota fiança, #desterro, #fugida); el mètode d'execució (#forca, #foguera, #esquarterament); la presència d'elements demonològics (#aplec diabòlic, #boc de Biterna); la presència d'homes entre els acusats (#bruixot) o la intervenció del Sant Ofici (#Inquisició), entre altres. Aquestes etiquetes apareixen al final de cada fitxa individual i es troben també agrupades en un núvol sempre visible en pantalla, on el diferent mòdul de la lletra indica aquelles etiquetes amb un major o menor nombre de casos registrats (fig. 2). Així, el núvol permet identificar ràpidament aspectes remarcables com ara les localitats amb un major nombre de persones

acusades (p. ex., Canillo, Encamp i Engordany), els càrrecs i sentències més habituals (infanticidi, pena de mort) o l'elevat nombre de vídues entre les dones acusades (#vídua). Finalment, la plataforma permet també efectuar cerques amb text lliure, i ofereix així la possibilitat a l'usuari de navegar pel contingut de la base de dades a la recerca d'aquells elements que consideri interessants i que no apareguin recollits en el sistema d'etiquetatge.

Fig. 2. Captura de pantalla d'una fitxa individual de la base de dades <http://terradebruixes.cultura.ad/ind-ex.php/fitxes/acusades-de-bruixeria>

Primeres impressions i propostes de futur

En el marc de l'anomenada Open Science and Responsible Research and Innovation (RRI), d'acord amb l'Horitzó 2020, un dels objectius principals de la investigació en l'àmbit europeu és l'accés obert i la reutilització del coneixement generat a través de projectes de recerca finançats amb fons públics. En aquest sentit, es tendeix cada cop més cap a l'anomenada «FAIR data» (*findable, accessible, interoperable and reusable*); això és, la voluntat que els resultats de la recerca siguin fàcilment localitzables, accessibles, interoperables i reutilitzables.

El present projecte vol ser un primer pas en aquesta direcció, i utilitzar les eines al nostre abast per organitzar i posar a disposició el coneixement generat al llarg de la recerca a través d'una plataforma digital oberta als especialistes i al públic general. A tall d'exemple, projectes actualment en curs sobre la demografia de les Valls d'Andorra o sobre la història

Bibliografia

- ALCOBERRO, A. (2008). "Cacera de bruixes, justícia local i Inquisició a Catalunya, 1487-1643: alguns criteris metodològics", *Pedralbes*, 28, pàg. 485-504.
- ALCOBERRO, A. (2012). "Los otros abogados de las brujas. El debate sobre la caza de brujas en Cataluña", *Revista Internacional de Estudios Vascos. Cuadernos*, 9, pàg. 92-115.
- BRUTAILS, J. A. (1904). *La coutume d'Andorre*, Paris, Ernest Léroutx Éditeur.
- CASTELL GRANADOS, P. (2013). *Orígens i evolució de la cacera de bruixes a Catalunya (segles XV i XVI)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
[<http://www.tdx.cat/handle/10803/131462>]
- CASTELL GRANADOS, P. (2017). "Con toda templanza y moderación. El Santo Oficio ante la caza de brujas en Cataluña (siglos XVI y XVII)", dins ZAMORA, M. J. (ed.) *Mulieres inquisitionis. La mujer frente a la Inquisición en España*, Madrid, Academia de Hispanismo, pàg. 51-104.
- CASTELL GRANADOS, P. (2018). "La caza de brujas en Cataluña: un estado de la cuestión", *Índice Histórico Español*, 131, pàg. 81-114.
- GALINIER-PALLEROLA, J. F. (1990). *La religion populaire en Andorre, XVe-XIXe siècles*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.
- PASTOR, R. (2004). *Aquí les penjaven*, Andorra la Vella, Consell General d'Andorra.
- POHLE, L. M. (2008). *Perquè ara –gràcies a Déu– hi ha justícia. Un estudi sobre la delinqüència a Andorra als anys 1600-1640*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

del dret andorrà en època moderna presenten interessants sinergies i punts de contacte amb la nostra investigació, fet que planteja interessants vies de col·laboració i d'intercanvi en un futur immediat. Així mateix, les possibilitats que ens ofereix actualment el fet de disposar d'aquesta informació en accés obert no es limiten evidentment al camp de la recerca, sinó que reverteixen clarament en àmbits com el turisme cultural, la dinamització del territori i la posada en valor del patrimoni històric i documental andorrà.

La finalització del projecte obre també la porta a seguir ampliant i millorant en el futur la informació disponible en aquest entorn digital. D'una banda, creiem que la gestió de la plataforma hauria de passar a mans del Govern andorrà, per poder explotar-la en benefici del país i poder-hi fer els canvis i les millores que es considerin convenients. En aquest sentit, la documentació digitalitzada del fons Tribunal de Corts és actualment accessible a través del web de l'Arxiu Nacional d'Andorra, fet que permetria afegir els enllaços corresponents al web Terradebruixes per poder accedir a la documentació relativa a la persecució de la bruixeria a les Valls. D'altra banda, la traducció de la plataforma a l'anglès o al francès és també un element que s'ha de considerar seriosament, i encara més si tenim en compte l'interès que ha despertat el projecte entre els especialistes d'àmbit internacional.

Finalment, creiem que les potencialitats que ens ofereixen actualment les eines digitals no ens han de fer oblidar la necessitat de la recerca de base, sense la qual no és possible generar el coneixement que posteriorment ha de ser traslladat a l'entorn digital. Les innumerables hores passades a l'arxiu, el treball paleogràfic, la recerca bibliogràfica, els intercanvis amb els especialistes i la tasca de reflexió i anàlisi històrica –en definitiva, la feina dels historiadors– segueixen essent la base imprescindible i necessària per seguir avançant en el camí del coneixement i la millora de la societat. En aquest sentit creiem que ha arribat el moment de plantejar la transcripció i l'edició paleogràfica de la totalitat dels processos per bruixeria andorrans dels segles XV-XVII, a través d'una publicació científica d'alt nivell que incorpori també la traducció a l'anglès de la documentació original. Una tasca que permetria posar en valor aquest patrimoni únic i situar les Valls d'Andorra al lloc que els correspon en el mapa europeu de la cacera de bruixes.

Olivier Codina i Viallette

Doctor en Història per la
Universitat de Perpignan
Via Domitia, tècnic de
Patrimoni, de Patrimoni
Cultural del Govern
d'Andorra

Olivier Codina i Viallette

La siderúrgia andorrana moderna. Un marcador tecnològic, econòmic i paisatgístic

1- Successivament, fargues de Puntal, del Serrat 1, del Vilaró, de l'Aldosa de Canillo al segle XVII; del Serrat 2, de Bixessarri, d'Envalira, de Ransol, del Madriu, d'Encamp, d'Ordino i de Moles al segle XVIII; d'Os i de la Massana al segle XIX. Aquest recompte obvia les fargues mencionades als escrits l'anàlisi de les quals ha demostrat que es tractava de ferreries, és a dir, uns establiments que treballaven el metall que compraven, com ho era, per exemple, la farga d'Encamp que apareix l'any 1412.

El corpus arxivístic sobre la siderúrgia andorrana lliura uns signes distintius que li són propis, relacionats amb la caracterització de la seva evolució, i aquesta caracterització mostra, al seu torn, uns indicadors que són uns marcadors estructurals que porten llum sobre uns canvis de la societat moderna.

En primer lloc, la documentació permet identificar uns marcadors lexicogràfics que serveixen per reconèixer els canvis en el seu funcionament. El coneixement de la tècnica permet extreure la siderúrgia de la percepció lineal que havia imperat en el seu estudi. De la mateixa manera que l'afirmació genèrica de l'existència històrica de catorze fargues a les Valls¹ aporta una lectura esbiaixada perquè indueix una percepció de massificació de la producció, la fixació de l'auge de la producció al segle XVIII fonamentada en el funcionament coetani d'una quantitat més gran de fargues tampoc s'ajusta a la realitat. Pel que fa a la primera, cap de les quatre fargues del sis-cents va superar la contundent crisi econòmica de la Guerra dels Segadors (1640-1652) i dos més foren edificades al segle XIX, per tant, el corpus secular del segle XVIII es redueix a vuit fargues. A més, aquestes fàbriques no foren totes coetànies. Mitjançant la cronologia d'obertura i de tancament dels tallers s'observa que durant la dècada dels seixanta del segle XVIII, momentàniament, la infraestructura productora fou de set fàbriques, quantitat molt propera a les sis fargues que funcionaven a partir dels anys vint del segle XIX. Ara bé, més enllà d'aquesta lectura per copsar la realitat de la producció, cal introduir un factor imprescindible: la innovació.

L'un dels marcadors il·lustratius dels canvis en la tècnica emprada pels fargaires és l'evolució de la massa de ferro obtinguda per masser, és a dir, la quantitat de ferro comercial en barres que s'obtenia de cada operació de reducció (operació amb la qual es transformava el mineral de ferro en metall). Proporcionalment, una brigada de fargaires durant les

primers dècades del segle XVIII aconseguia aproximadament el doble del ferro per reducció del que produïen els obrers durant el segon terç del segle XVII, i un segle més tard, cap a mitjan segle XIX, de nou, assoliren doblar aquesta producció unitària en relació amb el període anterior. El procés d'optimització fou constant i només fou aturat pel tancament definitiu de les fargues, l'any 1876. El rendiment acumulat de les fàbriques en activitat fixa el moment àlgid de la producció siderúrgica andorrana del segle XVIII pels volts dels anys vuitanta, quan sis fargues donaven entre unes 450 i 480 tones de ferro l'any. Els màxims històrics, però, foren assolits uns quaranta anys més tard amb una producció anual de prop de 700 tones produïdes per la mateixa quantitat de fàbriques.² Aquesta evolució constant evidència que, tècnicament, la qualificació genèrica de farga o, més concretament, de farga a la catalana emmascarà unes transformacions decisives. Totes aquestes fargues feien ferro en uns baixos forns oberts aparentats al bergamasc seguint el procediment directe, és a dir, que el metall s'obtenia sense passar per la fase líquida característica dels alts forns (Flossöfen) del nord d'Europa, però els dos sistemes no s'han d'oposar sistemàticament perquè coexistien des de la fi del període baixmedieval.³ A més, pel que fa a les fargues, l'amplitud de la variació demostra que malgrat emprar el mateix fenomen fisicoquímic per transformar el mineral amb el carbó de fusta, la cadena operativa s'havia modernitzat i el saber fer dels fargaires s'havia adaptat.

Per anar més enllà de l'aspecte merament quantitatiu i provar d'entendre aquests canvis, l'historiador disposa d'una documentació força desigual. Els fargaires no han descrit gaire el seu treball perquè imperava un cert secretisme de gremi. A Andorra, la producció escriptural d'aquests obrers, que provenien essencialment del comtat de Foix, es limitava a unes extenses comptabilitats i a una producció epistolar menys abundant. El ferro valia pel que aportava (salari, plusvàlua) i, rarament, el sistema productiu centrava els seus escrits. Els textos aporten uns aclariments puntuals que romanen obscurs o poc intel·ligibles a primera vista si no s'analitzen en conjunt. A diferència d'altres regions, el corpus notarial és relativament sobri.⁴ Aquesta documentació agrupa unes concessions, uns arrendaments, unes vendes i uns quants inventaris i judicis que, generalment, no eren produïts pels

2- La farga d'Envalira havia estat substituïda per la farga d'Os.

3- Entre altres autors, vegeu DILLMANN, P.; L'HÉRTIER, M. *Archéométrie et histoire des techniques: les procédés direct et indirect en sidérurgie (XIVe-XVIIe siècles)*. Artefact. 4.10.4000/artefact. 331, 2016.

4- A diferència dels fons produïts per les mateixes fargues, que són únics, la composició de les sèries notariales andorranes dedicades al ferro no són comparables amb la riquesa d'altres arxius pirinencs com, per exemple, els fons rossellonesos estudiats per CATHERINE VERNA; vegeu *L'industrie au village. Essai de micro-histoire (Arles-sur-Tech, XIVe et XVe siècles)*, ed. Les Belles Lettres, col. Histoire, París, 2017.

5- BIRINGUCCIO, V. *De la pirotechnia*, ed. Venturino Rossinello, Venècia, 1540; i AGRICOLA, G. *Bermannus, sive de re metallica*, ed. Fobenianis, París, 1541.

6- FERCHAULT DE RÉAUMUR, R. A. *L'Art de convertir le Fer forgé en Acier, et l'Art d'adoucir le fer fondu, ou de faire des ouvrages de fer fondu aussi finis que de fer forgé*, ed. Michel Brunet, París, 1722; SWEDENBORG E. *De ferro*, ed. Národní technické muzeum, Praga, 1734; i SWANK, J. M. *History of the Manufacture of Iron in All Ages: And Particularly in The United States from Colonial Times to 1891*, ed. The American Iron and Steel Association, Filadèlfia, 1892.

7- MUNIBE, R. M. *Tratado de metalurgia (1765-1773)*, *Comisiones de la Real Sociedad Bascongada de Amigos del País*, ed. URTEAGA M. M., *Arkeologia 1*, Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia, 2000, p. 27-201; TRONSON DU COUDRAY, C. *Mémoire sur la manière dont on extrait en Corse le fer de la mine d'Elbe : d'où l'on déduit une comparaison de la méthode catalane en général, avec celle qui se pratique dans nos forges*, ed. Ruault, París, 1775; MARROT, M. *Mémoire sur le traitement des minerais de fer dans les forges catalanes du département de l'Ariège*, *Annales des Mines*, vol. VIII, París, 1835, p. 461-501; RICHART, T. *Etudes sur l'art d'extraire immédiatement le fer de ses minerais sans convertir le métal en fonte*, Librairie Scientifique et Industrielle de L. Mathias, París, 1838; i FRANÇOIS, J. *Recherches sur les gisements et le traitement direct des minerais de fer dans les Pyrénées et en particulier dans l'Ariège*, Ed. Carillon-Goeuvry, París, 1843.

mateixos fargaires. Aquestes aportacions textuais redactades pels escriptors públics aporten una llum indirecta complementària sobre l'activitat de la farga.

El mateix passa amb la literatura dels erudits i dels enginyers que es desenvolupà durant la segona meitat del segle XVIII i es generalitzà al XIX. Bona part dels tractats s'inscriuen en la tradició enciclopedista il·lustrada que trobava les seves arrels en els deu llibres que formen la *Pirotechnia* de Vannoccio Biringuccio (1540) o els dotze apartats del *De re metallica* de Georgius Agricola (1556).⁵ En aquesta literatura metal·lúrgica la siderúrgia directa es reduïa sovint a la mínima expressió perquè integrava una aproximació global que s'interessava pels diferents metalls (plom, coure, plata, ferro, etc.) des de l'extracció de la mena fins al producte final (objecte). Altres autors se centraven exclusivament en el ferro o l'acer però la farga a la catalana tampoc destacava perquè organitzaven el seu discurs en forma de catàleg raonat i dedicaven un apartat a tots els procediments de producció, tant directes com indirectes. A més, val a dir que a partir de Réaumur (1722) o Swedenborg (1734) fins a Swank (1891)⁶ molts d'aquests especialistes no havien visitat els Pirineus i aportaven una visió exterior que pouava les seves fonts en la bibliografia científica anterior.

Si es consideren només les obres en les quals la farga s'identificava de manera inequívoca i les que la mencionen directament, amb poc més de 150 anys, aquesta tècnica singular fou descrita en una quarantena llarga de tractats, però en molts casos els autors no l'havien observat mai de primera mà i, progressivament, amplificaren uns tòpics poc fonamentats, entre els quals destaca la confusió entre un procés molt antic, la reducció directa, i un sistema de producció peculiar, la farga a la catalana, molt més recent.

Aquest no fou el cas, entre altres autors, de Munibe, Tronson du Coudray o dels enginyers de mines Marrot, François i Richard. Els dos primers van visitar el Comtat de Foix durant la dècada dels setanta del segle XVIII i els altres tres van exercir el càrrec a l'Arieja, respectivament, del 1823 al 1828, del 1832 al 1836 i del 1834 al 1841.⁷ Per contra, no s'ha de perdre de vista que cada autor aportava la seva visió personal sobre un procediment que pretenien millorar i, sobretot, que cada testimoniatge il·lustra un moment concret corresponent a una fase singular d'un llarg procediment evolutiu; per tant, sense

una certa cautela, aquests textos no són directament comparables.

Malgrat la disparitat de composició i d'origen de les fonts, es poden extreure diferents indicadors lexicogràfics que faciliten una contextualització cronològica de la sèrie de fargues edificades a Andorra. En el marc d'aquest article, ens haurem de limitar als quatre marcadors essencials.

El primer, les manxes, interessen perquè inscriuen les fàbriques on s'utilitzaven en la tradició medieval. Aquests aparells hidràulics es mencionen per a les tres primeres fargues edificades a Andorra (Puntal, Serrat i Vilaró). Associades a unes denominacions especials de les fàbriques (*farga ferral*, *farga de fer ferro* i, sobretot, *farga molina*)⁸ mostren de manera indubtable que la tecnologia siderúrgica utilitzada no era la que fou utilitzada posteriorment durant el període modern. Malgrat les divergències regionals o locals i les successives millores, aquestes molines s'adscriuen en una filera tecnològica antiga iniciada a finals del segle XIII. L'estudi d'aquests primers establiments andorrans mostra que corresponien a la fase final d'un procediment documentat arqueològicament a l'Arieja.⁹ A les Valls, il·lustren el pas d'un mercat transformador (ferrerries) –documentat, com a mínim, des de la fi del segle XIII– cap a un mercat productor (fargues). El canvi s'havia iniciat al segle XVII seguint unes pautes importades pels fargaires de Foix.¹⁰ Aquesta nova estratègia promoguda inicialment per uns inversors ordinencs (Areny, Rossell i Pal) esdevingué decisiva en l'economia del país,¹¹ però tecnològicament aquesta primera activitat divergia de les fases següents.

El segon indicador destacat són les trompes i, particularment, una peça, el bourrec amovible, que servia per fixar la tovera de coure a la caixa de vent. La documentació d'aquests elements és cabdal, ja que és la manera d'identificar el pas d'una tecnologia antiga (molina) a una altra de moderna, la farga a la catalana, en què la insuflació intermitent de les manxes s'havia substituït pel vent continu generat mitjançant l'efecte Venturi produït per la trompa o les trompes.

La primera referència documental d'una trompa aplicada a una farga a l'oest dels Pirineus és de l'any 1643, moment en el qual dos obrers de Miglòs, a l'Arieja, foren contractats per construir-ne una per a la fàbrica de l'Aldosa de Canillo. L'un dels avantpassats d'aquest giny sembla la màquina bufadora

8- Vegeu la caracterització feta per CATHERINE VERNA, *Le Temps des moulins. Fer, technique et société dans les Pyrénées centrales (XIIIe-XVe siècles)*, Publications de la Sorbonne, París, 2002.

9- Uns exemples a TEREYGEOL, F. "L'apogée de la mouline : Castel-Minier au XVIe siècle", dins el Col·loqui « Les chemins du fer en Belledonne », 2013, ed. Le Grand Filon, 2016; o Le Castel-Minier (Aulus-les-Bains, 09), Document Final de Synthèse, CNRS-LAPA IRAMAT, Saclay, 2017.

10- Altres exemples propers a GASCON, C. "La producció de ferro a la vall de la Vansa (segles XV-XIX), dins Urgel·lia 18, Societat Cultural Urgel·litana, la Seu d'Urgell, 2015, p. 503-537.

11- CODINA, O. "Marchés sidérurgiques et forges: les espaces du fer andorran (1600-1876)", dins *Dynamiques marchandes: acteurs, réseaux, produits (XIIIe-XIXe siècles)*, Annales du Midi, t. 117, núm. 251, ed. Privat, Tolosa de Llenguadoc, 2005, p. 117-251.

12- BARALDI, E. "Una nuova età del ferro macchine e processi della siderurgia", dins *Il Rinascimento italiano e l'Europa. 3 produzione e tecniche*, Costabissara, ed. Philippe Braustein i Luca Molà, Treviso, 2007, p. 199-216.

13- MATTIOLI, M. "Les forges à bras foyers de Corse : permanence d'une technologie, 1550-1830-40", dins *Dal basso fuoco all'alto forno, Acta Ir Simposio*. Valle Canonica, Brescia, 1989, ed. Grafo, p. 255-263; BELHOSTE, J. F. "Une machine soufflante pour les forges de montagne : la trompe à eau", dins *L'obtenció del ferro pel procediment directe entre el s. IV i XIX. Actes del 6è curs d'arqueologia d'Andorra 2000*, Aixovall, Govern d'Andorra, Ministeri de Cultura, ARH, 2001, p. 63-79.

14- HENAO, G. *Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria enderezadas principalmente a descubrir las de Guipúzcoa, Vizcaya y Alaba*, Salamanca, ed. Eugenio Antonio García, 1689.

15- Les trompes del Delfinat, les del Comtat de Foix, fetes en fusta, i les dels Pirineus, construïdes en pedra, com la que es conserva a Celles, al Sabartès. GRIGNON; P. *Mémoire de physique sur l'art de fabriquer le fer, d'en fondre et forger les canons d'artillerie, sur l'histoire naturelle et sur divers sujets de physique et d'économie*, ed. Delalain, París, 1775; i GAMBOA, F. X. *Comentarios a las Ordenanzas de Minas, dedicados al Católico Rey, nuestro Señor, Don Carlos III*, Madrid, 1775, ed. de Joaquín Ibarra.

16- FUSES NAVARRA, V. *Noves aplicacions de la trompa d'aigua o trompa dels Pirineus: elevació d'aigua, aire comprimit i generació d'electricitat*, tesi, Universitat Politècnica de Catalunya, Barcelona, 2010.

17- CANTELAUBE, J. *La forge à la catalane dans les Pyrénées*

mentcionada, l'any 1589, a la regió romana per Giovanni-Batista della Porta.¹² L'any 1627 s'utilitzava en una ferreria implantada vora de l'Orba (Ligúria), on hi havia una trompa *che servono in luogo delli mantexi*, el 1630; equipava les fargues dites *allà genove* edificades a Còrsega. Era coneguda a Allevard als Alps¹³ i, al País Basc, el 1635, Pablo Antonia de Ribadeneyra les havia provat i, posteriorment, n'havia lliurat una descripció al jesuïta Henao.¹⁴ Les trompes no eren d'ús exclusiu de les fargues. Grignon diferenciava quatre tipus de trompes: tres de siderúrgiques i una d'emprada en l'aeració de les mines que ja havia estat descrita per Gamboa.¹⁵ Aquest principi físic també s'havia aplicat als orgues.¹⁶

En tot cas, el seu ús en la siderúrgia pirinenca es desenvolupà durant la segona meitat del segle XVII i, als Pirineus centrals i orientals, aquest aparell s'acaba imposant definitivament a l'inici del segle XVIII;¹⁷ per tant, atenent que les trompes són un component indissociable de la farga a la catalana, com a molt aviat, la fi del segle XVII marca el *terminus ante quem* a partir del qual la utilització d'aquesta expressió per qualificar la siderúrgia de l'oest dels Pirineus és ajustada als fets històrics. Per tant, la reedificació de la farga del Serrat cap a l'any 1690 marca l'inici de la siderúrgia moderna a les Valls.

El tercer indicador és el martinet de la farga. Es tracta del segon martell hidràulic que s'utilitzava per elaborar el metall comercial que provenia de la depuració del masser amb el mall. Primer, val a dir que l'ús de l'energia hidràulica per moure el martell de la farga es coneix des del segle XIV i aquesta innovació característica del naixement de les molines medievals es va traspasar a les fargues, consegüentment la utilització d'un mall no constitueix, per si mateixa, un element identificador concloent per qualificar la tècnica emprada pels fargaires.

El mateix podríem dir de les referències al martinet ja que, des del segle XVII, es documenten associacions entre algunes fargues i ferreries equipades de martinets. Ara bé, aquestes connexions no eren obligatòries; la farga equipada d'un únic mall ja lliurava un ferro que es podia comercialitzar sense necessitat de desenvolupar un treball més acurat de les barres. El treball amb la ferreria era la manera d'incrementar el valor del ferro brut mitjançant la producció d'uns productes més acabats (objectes). Per contra, durant la segona meitat del segle XVIII, es generalitzà la inclusió d'un segon mall

(martinet) en les fargues. Per explicar-ho, la primera hipòtesi plantejada era que s'havia sistematitzat la venda d'objectes acabats. Llavors, l'adopció del martinet hauria respost a una especialització del mercat. Els comptes de les fargues mostren una realitat diferent: el 80% del ferro que s'exportava a Catalunya era condicionat en barres; per tant, la funció essencial del martinet no era ampliar la fase de postproducció. L'arrendament de la farga del Madriu del 1818 aporta una resposta parcial. El redactor precisava que, a l'inici de la primera temporada de l'arrendament següent, una vegada exhaurit el període de lloguer, l'inquilí anterior es beneficiava d'un termini d'un mes suplementari per estirar les massoques no acabades. Per tant, l'operació traspasada al martinet corresponia a la fase final d'elaboració del producte semimanufacturat. La producció d'aquesta farga era semblant a la que lliuraven els fargaires des de l'inici del segle XVIII.

Concretament els obrers *treien les cues*, és a dir, que estiraven les quatre divisions primàries del masser per formar les barres comercials. Consegüentment, tal com ja s'intuïa amb la resta de la documentació consultada, la introducció del martinet responia a un canvi estructural, els obrers havien modificat el mateix procediment siderúrgic. Aquest marcadore s'identifica a totes les fargues que van sobreviure fins al segle XIX. En les darreries del segle XVIII, a les fargues del Serrat, del Madriu, d'Ordino, d'Encamp i de Moles, un nou espai (ferreria) s'havia edificat al marge de la sala de treball per aprofitar el circuit d'alimentació hidràulic general.¹⁸

D'acord amb la documentació, l'explicació tècnica més plausible és que aquesta innovació fou la manera de respondre a la necessitat generada pel creixement de la massa de ferro obtinguda al baix forn. La massa i la mida de la cabota del mall de compactar havien acompanyat la creixuda dels massers i de retruc aquest martell desproporcionat ja no servia per poder fer els acabats del metall.

Aquest canvi il·lustrat per l'arxiu és coherent amb les notícies lliurades pels enginyers. Muthuon assegura que "antany, només hi havia un martell en les fargues que extreien directament el ferro del mineral, mentre que avui dia la majoria tenen un martinet per treballar el ferro".¹⁹ Per la seva banda, Marrot apuntava que aquest segon giny s'havia afegit per permetre un treball més fi del ferro que no es podia assolir

ariégeoises. Une industrie à la montagne, XVIIe et XIXe siècles, Tolosa de Llenguadoc, CNRS, Framespa, UTM, Tolosa, 2005; i CODINA, O. *De fer et de laine : les vallées andorranes du XVIe au XIXe siècle*, ed. PUP, Perpinyà, 2005.

18- A diferència dels altres, al Madriu el martinet fou implantat en una altra parcel·la situada uns 150 metres més avall de la farga.

19- MUTHUON, J. M. *Traité des forges dites catalanes ou l'art d'extraire directement et par une seule opération de fer de ses mines*, Torí, imp. Départementale, 1808, p. 195-205.

amb el mall.²⁰ L'estudi diacrònic de les infraestructures siderúrgiques al llarg del set-cents evidencia la millora constant dels ginys i de la tècnica de treball per produir més ferro. Paral·lelament, s'observa un canvi progressiu en la ubicació de les fargues motivat per la necessitat de disposar d'un cabal superior d'aigua per fer funcionar unes fàbriques més potents. Les fargues ja no s'edificaven a les capçaleres dels rius, per damunt dels 1.800 m, sinó que s'implantaven vora dels rius principals deixant de banda els afluents.²¹ Aquesta evolució tècnica és coherent amb les dades de producció, l'ampliació del mercat no s'havia fet multiplicant els focs de farga sinó que s'havia incrementat la quantitat de ferro que donava cada unitat productora. Un altre element diferenciador s'ha de mencionar al marge de l'increment de la quantitat de ferro: els canvis havien servit per millorar la qualitat del ferro obtingut. Si, a l'inici del segle XVIII, el millor metall, el ferro fort assimilable amb l'acer, corresponia a menys d'un 20% de la producció, a la fi del segle se'n produïa més d'un 80%. La seva venda ja no es feia al cas per cas segons la quantitat obtinguda, sinó que s'organitzava segons un sistema de vendes anticipades d'un any a l'altre. Aquest mecanisme mostra clarament la fiabilitat que havia assolit el sistema productiu, ja que una part substancial d'aquest ferro es venia segons una previsió.²²

Finalment, la modernització de l'aparell productiu de la fi del segle XVIII porta al darrer marcador que destacarem: els enginyers. Fora de l'àmbit dels tractats, aquest vocable no existeix a la documentació de les fargues andorranes. Per la concepció de les fàbriques, per la seva edificació o reparació, com també per a la construcció dels ginys (trompes, mall, martinet), els únics obrers que intervenien eren els fargaires. Algunes vegades, segons si intervenien en la trompa, el baix forn o el mall, se'ls qualificava de foguer o de maller. En la totalitat del corpus, l'ofici d'enginyer només es menciona una vegada. En els comptes de la construcció de la farga de la Massana (Rossell) es precisava que s'havia abonat el salari de l'enginyer que havia dibuixat els plànols de la farga. Tot i ser imprecisa, aquesta notícia es pot relacionar amb diverses afirmacions incloses en els escrits dels enginyers de mines i, en particular, en l'obra de Jules François.

Primer, l'autor ressenyava i il·lustrava la disposició interna de les fargues antigues amb un sol mall, la qual s'ajustava a les

20- MARROT, M. "Mémoire sur le traitement des minerais de fer dans les forges catalanes du département de l'Ariège", dins *Annales des mines*, 3e série, vol. VIII, París, ed. Carilian-Goery, 1835, p. 476.

21- Un contraexemple és lliurat per la farga d'Os implantada en territori català, vora del riu de Bixessarri, però la seva implantació respon a un canvi de la legislació minera espanyola que havia anul·lat el monopoli dels Castellarnau sobre les bocanes de Conflent.

22- CANTELAUBE, J.; CODINA, O. "La réduction directe et l'acier : le cas à la catalane", *L'acier en Europe avant Bessemer*, Dillmann, P.; Pérez, L.; Verna, C. Tolosa de Llenguadoc, ed. CNRS i UTM, 2011, p. 361-386.

descripcions anteriors de Picot de Lapeyrouse, de Tronson de Coudray i Muthuon. Segonament, anunciava que, "recentment", la distribució interna de les fàbriques s'havia modificat per incorporar-hi un segon martell hidràulic (martinet o mall d'estirar). Per fer-ho s'havia replantejat el pla estructural de la fàbrica unint l'espai de treball del taller i la sala d'aigua de la roda del mall mitjançant la construcció d'un arc de volta que creava una llum al mur lateral de la farga. D'aquesta manera s'alliberava un espai suficient per situar l'enclusa del martinet entre el mall de compactar i el baix forn. Aquesta nova disposició no havia modificat la relació funcional que existia entre els dos ginys inicials (mall i forn), per contra permetia d'aprofitar l'escalfor del forn durant l'inici de la reducció per enllestir els acabats de les barres de ferro. És a dir, que, a la inversa del que havia passat a la fi del set-cents, els dos processos necessaris per elaborar les barres primàries s'havien reunit de nou en un únic procediment.

Per Jules François, la necessitat d'utilitzar dos martells hidràulics per obrar el masser havia marcat la transició entre un sistema que designava com a *petita catalana* (un mall) i un altre, la *gran catalana*, del segle XIX (mall i martinet), del qual els exemples més avançats eren les fargues de Lacour i del Mas d'Asil, on s'havia adoptat aquest nou pla estructural que qualificava de "modern".²³

En tot cas, i en concordança amb la documentació històrica, el seu tractat permet establir que el model de farga a la catalana edificat segons el pla "modern" va veure la llum al segle XIX. A Andorra la darrera farga edificada, la farga Rossell, correspon exactament al model dibuixat per François. El fet que les obres d'aquesta farga siguin les úniques per les quals es documenta la contractació d'un enginyer prèviament a la fase d'execució no sembla casual. Tenint en compte que l'escassetat d'enginyers que treballaven en aquell moment en el departament de l'Arieja, tot i no disposar d'arguments fefaents per afirmar-ho, la proximitat cronològica entre la fase d'inici dels treballs (1842) amb les dates de la missió desenvolupada a l'Arieja per aquest enginyer (1834 al 1841) permet emetre la hipòtesi que el tècnic anònim mencionat per l'arxiu andorrà i l'enginyer de mines que s'atorgava la paternitat d'aquest nou model de fargues eren la mateixa persona. En tot cas, aquesta tipologia de farga i el procés que s'hi desenvolupava eren recents i no s'ha d'erigir com un

23- FRANÇOIS, J. *Ibíd*, pàg. 4.

24- Potencialment el Programa integral de conservació de la farga del Madriu, iniciat al setembre del 2021, hauria d'aportar noves dades per a dos moments destacats i poc documentats de la siderúrgia andorrana: la fase d'implantació de la farga a la catalana (1732) i la fase d'adaptació del sistema productiu de la fi del segle. A més, a diferència d'altres excavacions, la configuració de la fàbrica en dos jaciments diferents (farga i ferreria) permetrà l'estudi separat dels residus (escòries, resquills, fragments de ferro, etc.) i, per tant, de generar dos corpus analítics. Aquestes restes siderúrgiques són la memòria de la mà del fargaire i es podran confrontar amb els estudis metal·logràfics que s'han obtingut en altres excavacions a Andorra i a l'exterior per als períodes anteriors o posteriors.

25- CODINA, O.; FORTÓ, A. "Understanding the modern history of Vall del Madriu-Perafita-Claror (VMPC): the dialogue between historical sources and landscape archaeological record (15th to 20th centuries)", dins *Commons, environmental resources and cultural heritage. Historical and archeological perspective*, ANNA MARIA STAGNO i CHRISTINE RENDU, Gènova, 2017; i "La vall del Madriu-Perafita-Claror: balance de la investigación y nuevos proyectos", dins *V Jornadas de arqueología de Sobrarbe*, IGNACIO CLEMENTE, ERMENGOL GASSIOT, Sobrarbe, 2021.

26- Sobre aquesta temàtica, vegeu el treball precursor de JEAN MARC OLIVIER. *Des clous, des horloges et des lunettes. Les campagnards moréziens en industrie (1780-1914)*. Ed. CTHS, París, 2004.

27- Per exemple, durant el primer terç del segle XIX, el ferro i la farga representaven prop de la meitat dels ingressos del Comú d'Andorra la Vella.

model únic representatiu de tota la història de les fargues a la catalana. Tal com ho deien els enginyers, fins als inicis del segle XIX, aquest model establert a l'Arieja coexistia amb un altre més antic que encara funcionava a l'oest dels Pirineus, cap al Conflent i el Rosselló.

Els quatre marcadors escollits esbossen una evolució important a través de quatre fases ben diferenciades. La documentació escrita, d'arxiu o literària, dibuixa a grans trets un panorama, però l'element clau, el saber fer, resta difícil de copsar. Tret que es detecti un nou fons, probablement només l'arqueologia permetrà aportar dades complementàries per aprofundir el nostre coneixement.²⁴ Per contra, aquesta evolució permet incidir en altres camps.

D'una banda, l'estudi del carboneig i la seva cronologia i repartició espacial són un marcador paisatgístic que facilita una lectura diacrònica de les estructures arqueològiques des del període medieval fins a l'actual. Actualment, aquesta metodologia s'ha utilitzat per afinar una primera evolució cronològica del paisatge cultural de la Vall del Madriu-Perafita-Claror a partir del creuament dels resultats de les diferents prospeccions realitzades a la Vall.²⁵

Evidentment, el món del ferro no se cenyia a les fronteres. La tècnica i el comerç de les fargues s'inscrivien en un marc ampli que facilita l'aprehensió de nocions determinants com són els mercats o el districte industrial. La siderúrgia andorrana s'inscrivía en un context regional que anava, de nord a sud, de la Muntanya Negra fins al Tarragonès. En aquest sentit, a escala de les Valls, la valoració d'aquesta activitat aporta llum sobre alguns debats historiogràfics més generals.

La farga il·lustra un model diferent del protoindustrial entès com la primera etapa de capitalisme industrial de Mendels.²⁶

El capital necessari per fundar les fàbriques i organitzar les xarxes comercials era per essència rural, ja que provenia essencialment de famílies andorranes que hi havien invertit els guanys del comerç i de la ramaderia. Més enllà de la pluriactivitat generada pel tragí de la matèria primera, del ferro o la participació en la comercialització (compravenda), els recursos naturals i una part de les fàbriques al segle XVIII pertanyien a la col·lectivitat (Comuns).²⁷ La balança comercial de les Valls era àmpliament excedentària. La presa en compte dels preus de venda del ferro mostra una evolució més marcada encara de la que dibuixava la quantitat de ferro

produït. El valor del metall evolucionà d'unes 80/90.000 lliures barceloneses l'any abans del 1789 a més de 200.000 lliures catalanes entre el 1810 i el 1850.²⁸ Aquest aflux monetari s'afegia a altres generats per la venda del bestiar o el comerç transfronterer.

Malgrat les tensions socials que esclataven quan els mercats es veien paralitzats (guerres, epidèmies, conflictes duaners), la longevitat de la siderúrgia, com també l'acceptació dels migrants, tant temporals com definitius, mostra que l'economia era globalment favorable. L'important canvi del paper de la siderúrgia s'havia acceptat perquè s'inseria, i era compatible, en l'ecosistema de muntanya i innervava una part substancial de la societat.²⁹ Amb el tancament de les fargues nasqué una fase de pauperització però fins llavors, lluny dels conceptes de revolució industrial, aquesta siderúrgia havia mostrat un gran potencial d'innovació. Els fargaires havien sabut adaptar el seu treball per respondre en quantitat i en qualitat a la demanda dels mercats i, paral·lelament, la societat andorrana que controlava tots els aspectes exteriors al taller (mena, carbó, venda del ferro) s'havia adaptat. Per contra, a partir del 1876, com que el saber fer dels obrers especialitzats estrangers contractats no s'havia tramès localment i que, malgrat alguns assajos, tampoc es disposava del potencial miner per iniciar una nova activitat, en lloc de constituir una fase de transició cap a un model industrial, la siderúrgia andorrana desaparegué i, a la fi del segle, nasqué un moviment d'immigració estructural que les Valls no havien conegut durant el període modern.

28- Aquests indicadors generals mostren una tendència que no pren en compte les fluctuacions generades per les crisis econòmiques o les guerres successives que feien variar els resultats; per exemple, la crisi revolucionària i la Guerra Gran (1793-1795) reduïren momentàniament les xifres de la producció al 10% i el seu valor al 20%.

29- CANTELAUBE, J.; CODINA, O. "Les territoires pyrénéens de la sidérurgie à la catalane. Des ressources de l'écosystème aux demandes des marchés (XVIIe-XIXe siècle)", dins *Les industries rurales dans l'Europe médiévale et moderne*, Flaran 33, Tolosa de Llenguadoc, PUM, 2013, p. 281-294.

Eva Garcia i Lluelles

Llicenciada en Dret i ADE
per la Universitat
Autònoma de Barcelona,
professora col·laboradora
de la Universitat d'Andorra

Eva Garcia i Lluelles

M. Jesús Lluelles i Larrosa

Doctora en Geografia per
la Universitat de Saragossa i
professora col·laboradora
de la Universitat d'Andorra

M. Jesús Lluelles i Larrosa

Els reptes d'Andorra als segles XX-XXI

Resum

El gran repte d'Andorra, durant els segles XX i XXI, ha estat transformar-se per adaptar-se a les circumstàncies que li ha tocat viure. Durant el segle XX, s'enfronta a la desarticulació de l'economia tradicional per la inviabilitat de les velles formes de producció i busca noves vies per acomodar-se a les condicions dels països de l'entorn amb els quals manté una relació de dependència. El turisme de masses es consolida a la segona meitat de segle XX i, a partir d'aquest moment, s'inicia el gran procés econòmic i demogràfic capaç de vertebrar un estat de dret internacionalment reconegut.

Amb el canvi de mil·lenni, el país afronta el repte d'integrar-se en una economia globalitzada que exigeix emprendre reformes substancials en àmbits com la inversió estrangera i la regulació de l'activitat fiscal i financera. Aquest procés té relació amb l'aproximació a Europa i l'homologació amb els estàndards internacionals.

Les primeres dècades del segle XX

La modernització de les comunicacions viàries esdevé el gran repte que marca l'agenda política de les primeres dècades del segle XX. L'economia andorrana, amb una capacitat de creixement gairebé nul·la, no generava el capital necessari per afrontar el canvi que marcaven els nous temps. Davant la manca de recursos propis, el Consell General veu en les concessions l'instrument per a fer front a la construcció de carreteres per modernitzar el país i aturar l'emigració.

Hipotecar una part dels recursos naturals s'intuïa com el mitjà per obtenir el finançament necessari; la concessió de FHASA sobre els recursos hidràulics nacionals, atorgada pel Consell General el 27 de març de 1929, era l'oportunitat per revertir la crisi econòmica i social que obligava a emigrar una part de la població. La xarxa de carreteres de FHASA, bastida entre els anys 1929 i 1934, amb una estructura radial que tenia el quilòmetre 0 la plaça d'Andorra la Vella, va tenir un cost estimat de 10 milions de pessetes. Aquesta xarxa, que unia els

principals nuclis del país, va completar les inversions anteriors, com la de la carretera que unia la capital amb Espanya, impulsada i inaugurada pel Copríncep Benlloch l'any 1913, que havia comptat amb el suport financer espanyol, o les efectuades a principi de segle pel Consell General en la millora de les comunicacions interiors.

Coincidint amb la recepció oficial de les carreteres de FHASA, l'any 1935, el Consell General atorga una concessió a B. Vila per instal·lar una emissora de ràdio –Ràdio Andorra–, que serà operativa l'any 1939. El Consell General, que volia millorar les finances públiques i desenvolupar el país, va donar suport incondicional als projectes de FHASA i Ràdio Andorra. La història demostrarà que les grans concessions del segle xx van provocar desafecció en l'àmbit de la població i de les institucions. A partir d'uns contractes, intuïts com un benefici econòmic, van aflorar tensions institucionals entre el poble andorrà i els Coprínceps, latents des del segle xix.

Paral·lelament, les competències institucionals i els enfrontaments que se'n deriven, arrossegats del segle anterior, són una constant en tot el segle xx. Així, els complexos esdeveniments polítics de 1933, que tenen per objectiu la modernització institucional i reproduïxen la lluita per la sobirania entre el Consell General i els Coprínceps, donen per resultat una reforma electoral que atorga el vot a tots els homes majors d'edat.

El període de guerres i els anys cinquanta

Durant la Guerra Civil Espanyola i la Segona Guerra Mundial el país afronta els reptes de garantir la seguretat i l'abastiment. Per una banda, preocupava la seguretat interior; era important garantir l'ordre públic i defensar el territori. La neutralitat i la integritat nacional van quedar garantides per 140 gendarmes, enviats pel Copríncep francès, ja que Andorra tan sols disposava d'un reduït cos de policia i d'un sometent de mig centenar de persones. Per una altra banda, calia assegurar l'abastiment de mercaderies bàsiques, qüestió en la qual va intervenir directament el Consell General controlant els preus i fent-se càrrec de la importació de productes essencials. Es garantia, així, la cobertura de les necessitats nacionals, que s'havien incrementat a causa de l'augment de població derivat de la presència de nombrosos refugiats en trànsit cap a altres destins.

Finalitzades les guerres, Andorra s'ha d'adaptar a la nova situació dels països veïns i cobrir una incipient demanda turística. Els anys cinquanta es poden considerar com una època de benestar i progrés per a Andorra, gràcies als canvis que es produeixen en les economies de l'entorn. L'Administració negocia amb França perquè adopti mesures alliberadores en els intercanvis comercials que permetin potenciar el país com a centre distribuïdor de mercaderies al detall; de la importació de productes bàsics, per proveir la població andorrana, es passa a la introducció d'articles de consum d'òrgens molt diversos.

Per adequar el servei telefònic a les exigències econòmiques del moment, l'any 1950 es recorre als Coprínceps per connectar la xarxa telefònica andorrana amb la dels països veïns. La infraestructura existent cobria amb dificultats les necessitats nacionals i, per pal·liar mancances, s'introdueixen millores en el servei telefònic amb la instal·lació de cabines públiques. Paral·lelament, el Consell General intenta resoldre les diferències amb FHASA i els problemes sorgits amb la radiodifusió, que s'arrossegueu de les dècades anteriors.

Durant els anys cinquanta el Consell General també vol assumir el manteniment de les carreteres que es troben en un estat deplorable perquè FHASA no fa el manteniment al qual s'havia compromès. Les inversions en la xarxa viària comencen a ser significatives: el gener de 1951 es destina un milió de pessetes a refer la carretera d'Andorra la Vella a la frontera francesa i el 1952 es porten a terme les travessies de Canillo, Ordino i la Massana; també s'adjudica l'enquitrانament de les carreteres de la frontera espanyola fins a Andorra la Vella, d'Andorra la Vella al Pas de la Casa i d'Andorra la Vella a Ordino. Mantenir transitable el port d'Envalira, durant els mesos d'hivern, és una assignatura pendent que obliga el Consell General a invertir de forma continuada tant en la millora del traçat com en la neteja de la neu.

En el terreny polític, els anys cinquanta estan marcats pel fort intervencionisme francès en les qüestions andorranes, especialment en la radiodifusió. L'Estat francès, immers en un ambient de postguerra i incapaç de controlar Ràdio Andorra, decideix instal·lar una altra emissora per fer-li competència. Aquesta decisió unilateral és refusada pel Consell General, que, amb un risc no ben mesurat, s'enfronta al seu Copríncep i esgrimeix la defensa de la sobirania nacional. Les tensions entre

el Consell General i els Serveis del Copríncep Francès culminen el 1953 quan les autoritats franceses impermeabilitzen la frontera francoandorrana als intercanvis de béns i persones. La crisi institucional que se'n deriva va generar entre els habitants una pèrdua de confiança en el país, amb conseqüències negatives, tant econòmiques com demogràfiques. Les relacions es normalitzen quan la segona emissora passa a ser reconeguda pel Consell General i per la Mitra; una nova ràdio, creada amb capital públic francès, comença a emetre des d'Andorra el 1958 amb el nom d'Andorradio, per adoptar posteriorment el de Ràdio de les Valls i Sud Ràdio.

Davant el feble desenvolupament de l'Administració, les autoritats encarreguen la promoció exterior del país al Sindicat d'Iniciativa, el qual participa en diverses reunions internacionals sobre turisme, com la Fira de mostres de Barcelona (1957) o l'Exposició universal de Brussel·les (1958). L'economia moderna, emparada en el marc institucional, permet el creixement d'un sector financer canalitzat a través de la banca, paral·lel al desenvolupament dels sectors turístic i comercial. La manca de confiança en el sistema polític espanyol i l'estricta control de canvis establert en plena dictadura fomenten l'evasió de capitals cap a Andorra, fet que motiva que, el gener de 1959, Espanya tanqui la frontera hispanoandorrana durant uns mesos per forçar l'Administració andorrana a adoptar mesures que evitin la fuga de capitals espanyols. Com a resultat de la pressió espanyola, el Consell General prohibeix obrir comptes a persones no residents si no tenen permís dels seus països; també prohibeix efectuar moviments de comptes, canvis de moneda estrangera, girs, transferències, dipòsits i qualsevol operació que, directament o indirectament, representi una evasió de capitals que afecti els països veïns.

L'estat del benestar i l'expansió econòmica dels seixanta

A diferència dels anys cinquanta, en què la societat civil donava l'impuls necessari, ara és l'Administració la que actua de promotora i impulsora dels canvis; la rapidesa dels esdeveniments econòmics obliga el sector públic a assumir la seva responsabilitat i a modernitzar el país. L'arribada de mà d'obra és clau per entendre la dinàmica de la societat andorrana i porta el sector públic a afrontar el repte d'introduir l'estat del benestar, passant d'una cobertura sanitària per a uns pocs a una per a tots els ciutadans.

En la línia de millorar les comunicacions, iniciada dècades abans, l'erari públic adquireix una base sòlida que permet afrontar les reformes i millores que necessita el país. Les inversions continuades en carreteres, la inauguració d'edificis escolars a totes les parròquies, la construcció de la nova caserna de bombers, la inauguració d'una nova central automàtica de telèfons i la posada en funcionament de la clínica del Consell General responen a un ambiciós programa polític que pretén dotar el país de les infraestructures necessàries per consolidar el sector turístic.

Es reconeixen els primers drets als treballadors, amb l'objectiu de millorar les condicions sociolaborals; l'any 1960, s'instaura a l'Administració la paga doble per Nadal i un any després es fixa l'horari de tancament comercial a les deu de la nit. L'any 1968, s'adopten les normes de seguretat de l'Oficina Internacional del Treball i es fixa la setmana laboral en 48 hores. També s'obliga les empreses que tinguin assalariats a establir quinze dies de vacances anuals sense distinció de sexe ni edat, amb el salari corresponent a una jornada laboral de vuit hores, i un dia de descans setmanal, que fixa l'empresari. Els drets a la seguretat social (pensions i sanitat) juntament amb els serveis socials que ofereix l'Administració o el dret a l'educació, a la cultura i a altres serveis aplicats al conjunt dels ciutadans, i no exclusivament als treballadors, defineixen la política del benestar social que s'anirà desenvolupant en les properes dècades.

La introducció de millores laborals culmina amb la creació d'un sistema de seguretat social obligatori per a tots els assalariats, que entra en funcionament l'any 1968. No obstant això, el mercat del treball marca les polítiques de control de la immigració i la nacionalitat s'atorga amb criteris restrictius, tot i que s'acompanya d'una actitud favorable a facilitar la integració dels nascuts al país fills d'estrangers, procés que no es materialitza fins l'abril de 1970.

El turisme de masses és el fenomen econòmic més important de la dècada; les localitats d'Andorra la Vella i Escaldes esdevenen un actiu centre turístic. Andorra entra en una fase d'expansió econòmica que requereix mà d'obra estrangera per afrontar la modernització d'un territori que esdevé pol d'atracció de la immigració espanyola. Entre la població espanyola, que arriba a duplicar l'andorrana, la principal representació correspon a les regions d'Andalusia i Catalunya, seguides de Galícia.

El país actua com a borsa de treball que, bàsicament, demana obrers no qualificats de sexe masculí. Aquests immigrants treballaran en el sector dels serveis i de la construcció i seran la clau del creixement demogràfic. La proporció total d'estrangers, respecte a la població global, varia entre un 63% i un 67% durant els anys seixanta, amb una distribució territorial que no resulta uniforme. A les parròquies d'Andorra la Vella, Encamp i Sant Julià de Lòria la proporció d'estrangers supera la població local, mentre que a les de Canillo, Ordino i la Massana els andorrans mantenen la superioritat numèrica. La pèrdua de pes de la cultura local, a conseqüència de la irrupció en l'escenari andorrà d'altres cultures, amb forta presència de castellanoparlants, porta l'Administració a promoure el coneixement de la llengua i la història d'Andorra com a motor d'integració. Les preocupacions per la llengua fan que la Junta de Cultura, l'any 1962, organitzi classes de català per a adults a totes les parròquies i que dos anys més tard s'imparteixin cursos obligatoris de català a tot el personal de l'Administració. L'any 1967, el Consell General veu la necessitat d'establir un pla de formació andorrana per a tots els infants del país, amb independència del sistema educatiu, que garanteixi l'educació religiosa, la formació cívica i la llengua.

Paral·lelament, s'assisteix a un procés sobiranista i, en el decurs de la dècada, aflora la necessitat de canvis polítics i institucionals; es reivindiquen els drets polítics de les dones, la setena parròquia i, fins i tot, s'aspira a la redacció d'un projecte constitucional que hagués transformat els Coprínceps de sobirans absoluts a sobirans constitucionals. Dificultats de tot tipus fan que aquestes reformes institucionals, reivindicades als anys seixanta, triguin a obtenir resultats. La problemàtica de les ràdios no és aliena a aquest moviment que impulsa canvis en l'estructura institucional. La radiodifusió continua embolicada per l'existència de dos emissores que funcionen sense l'aprovació del Consell General i obeeixen a interessos polítics dels països veïns, amb el suport dels Coprínceps i sense comptar amb els andorrans. En un intent de solucionar el problema, el Consell General reconeix les dos emissores i, l'any 1961, firma dos contractes idèntics, un amb Sofirad, com a concessionària de Ràdio de les Valls, i l'altre amb Eirasa, com a concessionària de Ràdio Andorra. Paral·lelament, publica el Reglament de radiodifusió d'Andorra, que limita a dos el nombre de centres emissors

que poden funcionar, cadascun amb el beneplàcit d'un dels Coprínceps, en condicions de paritat i amb el màxim respecte pels països veïns, però el problema està lluny de resoldre's. S'assisteix a la consolidació del turisme de masses, que situa Andorra a l'òrbita de centres emissors turístics com Catalunya, la resta de l'Estat espanyol i França, i també del gran flux turístic europeu que, a l'estiu, s'adreça a Espanya per carretera, una part del qual travessa Andorra. Es desenvolupa un model econòmic orientat al sector turístic, al comerç i a l'esquí. Amb aquesta finalitat, i sobre les bases de la dècada anterior, en què a l'atractiu comercial ja s'hi sumava el dels esports d'hivern, es creen noves infraestructures turístiques promogudes per iniciativa pública i privada.

Reforma institucional

En el darrer quart del segle xx, Andorra es veu abocada a una reforma institucional que, en consonància amb el desenvolupament econòmic, permeti disposar d'un marc institucional i normatiu que reguli l'activitat interior en els àmbits econòmic i social, així com els fluxos creixents de persones, mercaderies i capitals que accedeixen al país. L'escàs desplegament normatiu anterior als anys setanta, les discrepàncies entre el Consell General i els Coprínceps per qüestions competencials i la manca de reconeixement d'Andorra en l'àmbit internacional, van portar el Consell General a reclamar l'adaptació de les institucions als nous temps. Calia crear una base normativa i una estructura administrativa suficient per vertebrar l'evolució del país i delimitar l'espai de la tutela exercida pels Coprínceps.

Conscients de les reivindicacions i les necessitats andorranes, l'agost de 1973 els Coprínceps es reuneixen a Caors per abordar-les. Georges Pompidou, President de la República Francesa, i Joan Martí Alanís, Bisbe d'Urgell, assumeixen el repte que Andorra s'obri al món. Aquesta trobada històrica, la primera d'ambdós Coprínceps des de la signatura dels Pariatges, és el punt de partida oficial d'un procés de canvis que culmina dos dècades més tard amb la Constitució.

Les reivindicacions sobiranistes del poble andorrà, vinculades al control de la radiodifusió, finalitzaran amb el tancament de Ràdio Andorra i Sud Ràdio i serviran per impulsar el procés de reforma institucional. Entre la població del país agafa embranzida el moviment popular que reivindica

l'andorranització del sector radiofònic; el mes de novembre de 1980 veu la llum un manifest de caràcter nacionalista, signat per vuitanta-tres andorrans en representació d'un ampli ventall ideològic. El manifest, adreçat al Consell General, defensa la sobirania com una responsabilitat col·lectiva i no tan sols dels elegits; dona suport a les accions institucionals i, en especial, a la reivindicació que les ones radiofòniques són una riquesa nacional.

Als anys vuitanta del segle xx es nacionalitza el sector energètic i es tanquen les dos emissores, que, a més de comportar tensions polítiques, no van arribar a satisfer les expectatives que se n'esperaven. El que havia nascut com a solució econòmica moria, mig segle després, per causes polítiques. El mèrit de les concessions radiofòniques és donar a conèixer Andorra i promoure un estímul sobiranista que va impulsar la Constitució.

Els Coprínceps donen més representació política a les localitats més poblades; es crea la parròquia d'Escaldes-Engordany (1978) i s'afronta una tímida separació de poders amb la creació d'un Consell General executiu, el gener de 1982. Aquest primer "Govern", presidit per Òscar Ribas, tenia per objectius prioritaris una reforma institucional més profunda, solucionar la qüestió de la radiodifusió i aconseguir el reconeixement internacional d'Andorra. L'any 1991, es crea la Comissió Tripartida per redactar la Carta Magna, formada per representants dels dos Coprínceps i el Consell General. El projecte, que obté el suport de la cambra parlamentària, s'aprova en referèndum el 14 de març de 1993. Andorra ja podia ser reconeguda, com a Estat sobirà i independent, i ingressar com a membre de ple dret a les organitzacions internacionals. A partir d'aquest moment històric, s'inicia una evolució que exigeix la creació d'estructures polítiques i administratives, d'acord amb el nou marc constitucional; en definitiva, es dota d'un aparell estatal i de prestació de serveis imprescindibles en un Estat modern.

Les tres darreres dècades del segle xx destaquen com l'època de creixement i consolidació del model de desenvolupament iniciat després de la Segona Guerra Mundial. Andorra s'enfronta al repte de reorientar una economia poc diversificada que gira al voltant del monocultiu turístic i depèn excessivament de l'exterior, situació que preocupa l'executiu d'Òscar Ribas, que, l'any 1982, encarrega diversos estudis per

intentar diversificar l'oferta turística i facilitar la integració d'Andorra en un mercat turístic internacional.

Després de l'eufòria econòmica dels anys setanta i vuitanta, els noranta no van respondre a les expectatives que s'esperaven, ja que el turisme i la construcció es van contraure durant els primers anys de la dècada. Als anys noranta, la maduresa de l'estructura productiva, manifestada per la disminució del dinamisme demogràfic i empresarial, s'intenta pal·liar amb nous elements de diversificació de l'oferta d'oci, com Caldea o l'estació d'esquí de fons de la Rabassa, inaugurats el 1994. Paral·lelament, neix la necessitat de valorar tant les condicions del model econòmic com els potencials de renovació, fet que porta a l'elaboració d'un pla estratègic i d'un pla d'accions. Les noves capacitats del sector públic es plasmen en un increment dels àmbits d'actuació i en un ampli desplegament d'instruments de regulació. Dotar-se d'una Constitució era una condició necessària, però no suficient, per al bon funcionament del país; es requeria establir un nou marc de relacions amb la Comunitat Econòmica Europea (CEE) després de l'adhesió d'Espanya a aquest organisme. Les conseqüències de la incorporació espanyola a la CEE obligaven a abandonar el model de relacions bilaterals amb França i Espanya i plantejaven el repte d'establir un nou marc de relacions amb el conjunt dels estats integrants de la comunitat.

El procés que havia de conduir a l'elaboració de l'Acord regulador dels intercanvis comercials entre Andorra i la CEE va ser llarg; les negociacions van culminar el juny de 1990, quan se signa a Luxemburg l'intercanvi de cartes entre Andorra i la CEE. Aquest Acord, el primer de la CEE amb un microestat i que va resultar força favorable als interessos andorrans, es basava en el règim d'unió duanera per als productes industrials, en el règim de país tercer per als productes agrícoles i en l'augment de les franquícies de viatgers procedents d'Andorra, que es van fixar en el triple del valor acordat per la CEE per als viatgers d'altres països tercers. L'Acord va entrar en vigor l'1 de juliol de 1991 per una durada il·limitada i constitueix la peça inicial per endegar el procés d'aproximació d'Andorra a l'àmbit comunitari.

El repte de la integració dels residents estrangers, un cop aprovada la Constitució, obligava a fer coincidir la població de fet amb la població de dret; amb aquest objectiu, es fan canvis per permetre als residents estrangers adquirir la

nacionalitat andorrana. La Llei qualificada de nacionalitat, del setembre de 1993, atorgava el dret a la ciutadania als estrangers amb trenta-tres o més anys de residència permanent. La insuficiència d'aquesta disposició per ampliar la base nacional va exigir revisar-la al cap de dos anys, amb una nova llei que obria la nacionalitat als residents estrangers amb vint-i-cinc anys de residència a Andorra. El col·lectiu més afectat pel procés de nacionalització va ser l'espanyol, que va perdre participació, malgrat que continuava encapçalant el rànquing de nacionalitats, seguit de l'andorrà.

Canvi de model amb el nou mil·lenni

Per adaptar-se a les noves realitats, Andorra havia d'integrar-se en una economia cada cop més globalitzada i redefinir les relacions amb la UE. A l'inici del mil·lenni, ja existia la consciència que tant la UE com l'OCDE tendien a la marginació dels paradisos fiscals, qualificació que va rebre Andorra durant molts anys i que perjudicava la seva imatge en l'àmbit internacional. El repte d'adaptar-se al nou context requeria afrontar un canvi de model que possibilités l'obertura econòmica i la regulació de l'activitat fiscal i financera, així com l'adopció de mesures per obtenir l'homologació internacional. Calien reformes estructurals per assentar les bases de l'obertura econòmica i consolidar un sistema fiscal homologable; també es requeria establir un nou marc de relació amb la UE, per mantenir una economia competitiva sense l'etiqueta de "paradís fiscal". De fet, la història del segle XXI es pot identificar amb el procés d'aproximació a Europa i d'homologació amb els estàndards internacionals en diverses matèries.

L'estructura productiva, configurada amb unes característiques similars a la de dècades anteriors, assoleix un grau avançat de maduresa, com ja posava de manifest la disminució del dinamisme demogràfic dels anys noranta del segle passat i la consolidació d'un model turístic que intentava adaptar la base productiva a les noves exigències. Aquesta problemàtica s'agreuja amb la Gran Recessió –crisi financera internacional–, que reverteix la breu fase de creixement experimentada a l'inici del mil·lenni. Andorra, com la resta dels països de l'entorn, pateix els efectes d'una crisi econòmica d'àmbit global. Per compensar l'escassa capacitat de resposta del sistema, els successius governs busquen nous elements de diversificació econòmica. Durant el període que precedeix la

Gran Recessió s'acumulen part dels desequilibris de l'economia andorrana; entre els factors de risc, cal destacar el fort creixement de la construcció a conseqüència de la moratòria urbanística i de l'especulació immobiliària que se'n deriva. Cal tenir en compte que, en el context europeu, el procés de recuperació mundial de la crisi financera va ser interromput per la crisi de la zona euro, o del deute sobirà de l'eurozona, que s'inicia el 2010 i que afecta els estats membres de la UE que utilitzen l'euro com a moneda única.

Tant els sectors motors de l'economia andorrana com els induïts pateixen la recessió econòmica; no obstant això, el sector financer suporta millor la sacsejada, però el model econòmic basat en el turisme i el comerç se'n ressent quan els països de l'entorn redueixen el consum. Aquesta situació no respon tan sols a un problema de caràcter cíclic, sinó a qüestions estructurals, com els límits físics i ambientals per a un creixement econòmic més gran basat en el sector de la construcció, la pèrdua de l'avantatge competitiu del sector comercial i les pressions externes per limitar els serveis financers deslocalitzats (*offshore*) i aplicar els estàndards fiscals i reguladors internacionals.

Per tant, la necessària renovació davant la maduresa del sistema econòmic exigia abordar simultàniament tres nivells diferents d'actuació per atraure inversió estrangera: l'obertura econòmica, la imposició directa i l'homologació internacional en diversos àmbits. La prioritat d'Andorra era situar la seva economia de manera competitiva en un marc d'economia globalitzada, comprometent-se en l'homologació amb els estàndards internacionals. Els indicadors econòmics mostren com a partir del 2014 s'albiren els primers símptomes de recuperació d'una recessió que va durar gairebé una dècada, però no serà fins a l'any 2015 quan els sectors econòmics tradicionals mostraran una discreta recuperació.

El sistema financer canvia en poc temps i veu evolucionar el model de negoci. La crisi dels mercats financers de l'any 2008 va afectar negativament el volum i els beneficis de la banca i va impulsar canvis a escala global en matèria de transparència; els nous estàndards reguladors i la normativa europea, derivada de l'Acord monetari del 2011, exigien una adaptació del sistema financer a un nou marc legal, que va afectar el model de negoci tradicional. També la crisi de BPA va tenir conseqüències negatives, tant pel que fa a la imatge del

sector bancari com per al conjunt de l'economia andorrana. El sector s'adapta als estàndards per a la lluita contra el blanqueig de diners procedents del crim organitzat i del finançament del terrorisme; també s'adapta als requeriments de la normativa europea establerts per l'Acord monetari i als estàndards internacionals en matèria de transparència fiscal, que han suposat la limitació del secret bancari.

Calia modernitzar el sistema fiscal per permetre als ciutadans i als empresaris andorrans competir en un context d'economia global. Aquesta aposta exigia homologar-se amb els estàndards internacionals en diferents àmbits, com la transparència fiscal, la lluita contra el blanqueig de capitals i el sector financer. La revisió del sistema fiscal es feia imprescindible; era important garantir l'establiment d'una fiscalitat atractiva que fomentés la inversió estrangera i la internacionalització de l'empresa nacional. Aquest nou marc fiscal i la signatura de convenis per eliminar la doble imposició han esdevingut elements clau en el procés d'obertura.

Calia equiparar el sistema tributari amb el dels països de l'entorn, especialment els de la UE i els de l'OCDE, sense perdre de vista les especificitats de l'estructura econòmica del país. L'any 2010, es van aprovar tres impostos de gran importància en l'àmbit de la tributació directa; posteriorment, el 2014, s'aprova l'impost de la renda de les persones físiques (IRPF), que completa el marc fiscal. La introducció d'aquestes figures tributàries, en el marc de la modernització del sistema fiscal, encaixa en la política d'orientar Andorra com a centre de prestació de serveis internacionals i afavoreix l'obertura dels sectors econòmics i una distribució més equitativa de les càrregues tributàries. L'any 2014, es crea el Departament de Tributs i Fronteres, amb l'objectiu d'implantar una autoritat administrativa encarregada de la gestió del sistema fiscal i del sistema duaner.

Per aproximar-se als estàndards dels organismes internacionals, va ser necessari adaptar el conjunt normatiu andorrà en àmbits com la seguretat industrial, el medi ambient i, en especial, els serveis financers. Els estàndards internacionals i les bones pràctiques, emanades de diferents organismes internacionals, comprenen gairebé tots els àmbits de l'economia i de les polítiques socials.

Bibliografia

- BRICALL, J. M. i altres (1975). *Estructura i perspectives de l'economia andorrana*. Barcelona: Edicions 62.
- GALABERT, M. (2012). "Un cas d'èxit als Pirineus: el desenvolupament econòmic d'Andorra, 1866-2007", *Recerques: història, economia, cultura*, núm. 64, p. 57-88.
- LLUELLES, M. J. (1991). *La transformació econòmica d'Andorra*. Barcelona: L'Avenç.
- (coord.) (2010). *Impacte de la immigració a Andorra*. Andorra: Govern d'Andorra.
- (2018). *Les ràdios andorranes. Una qüestió de sobirania*. Govern d'Andorra: Govern d'Andorra.
- LLUELLES, M. J.; GARCIA, E. (2018). *Història econòmica d'Andorra, segles XX-XXI*. Andorra: UdA.
- LLOBET, S. (1956). "Les Vallis d'Andorra". *Revista Andorra*, núm. 1. Andorra, p. 2-6.
- MARQUÈS, N. (1989). *La reforma de les institucions d'Andorra (1975-1981). Aspectes interns i internacionals*. Lleida: Pagès Editors.
- POU, V. (1986). *Negociacions Andorra - Mercat Comú Europeu. Anàlisi i documentació entre Andorra i la CEE*. Andorra: Crèdit Andorrà.
- SÁEZ, X. (2004). "La consolidació: de 1970 al segle XXI", dins M. J. LLUELLES (coord.). *El segle XX. La modernització d'Andorra*. Lleida: Cambra de Comerç, Indústria i Serveis i Pagès Editors.
- SERMET, J. (1970). "L'économie des communications dans la géographie de l'Andorre", *Problèmes actuels des Vallées d'Andorre*. París: Pédone, p. 33-85.
- SOLBES, P. (2001). *Elements per definir un model de relació entre la Unió Europea i Andorra*. Andorra: Govern d'Andorra.

Resum

Gràcies a les noves tecnologies, la conservació i l'estudi de l'art rupestre han evolucionat de forma exponencial en els últims 20 anys.

Les representacions d'art rupestre parietal, pintura, gravat i escultura, es troben sempre realitzades en llocs formats per fenòmens geològics d'alteració.

Els tractaments digitals de les imatges, els mètodes d'anàlisi en mostres no destructives, els nous nanomaterials per consolidar superfícies alterades, l'estudi del microclima, etc., ajuden a la comprensió dels problemes de conservació de les manifestacions rupestres i a trobar-ne la possible solució.

El descobriment de la imatge del camell de la cova de Shulgan-Tash aporta una nova representació inèdita a la pintura rupestre paleolítica internacional. La problemàtica general de conservació de la cova afegeix interès al descobriment.

Introducció

Les manifestacions en art rupestre es troben sempre en un context geològic en evolució, molt lenta però continuada durant milions d'anys.

Pintura, escultura i gravat es varen realitzar, quasi sempre, en llocs bàsicament determinats per característiques geològiques evidents. La majoria de representacions es troben en coves i abrics (balmes) i alguns dels gravats, en roques planes a l'aire lliure. Tant les coves com els abrics són productes d'alteració geològica: les cavitats s'han format en les estructures més febles de la roca. En les coves hi trobem les manifestacions més antigues, des del 50.000 aC fins al 9.000 aC, i també les més conegudes: Altamira, Lascaux, Chauvet, Cosquer, Kapova, etc. I també els conjunts escultòrics importants: Cheval, Poisson, etc.

Eudald Guillaumet i Anton

Llicenciat i màster en
Conservation-restauration
des Biens Culturels per
l'Université Paris 1
Panthéon-Sorbonne (VAE),
expert en restauració d'art
rupestre, professional
independent

Eudald Guillaumet i Anton

Recerca científica en l'estudi i conservació de l'art rupestre.

El camell de Shulgan-Tash (Baixkortostan, Federació Russa)

En els abrics/balmes les representacions solen ser més modernes, del 9.000 aC fins a l'edat mitjana.

La distribució geogràfica és global, es troben repartides per tota la Terra.

Els pigments utilitzats són bàsicament òxids de ferro per als vermells (des d'ocre groc fins a vermell quasi negre) en tota la seva gamma, i carbó i diòxid de manganès per als negres. Ocasionalment hi ha alguna representació en blanc, possiblement del neolític, en abrics. Estan molt ben preparats i aplicats amb pinzells, tampons, aerògraf, etc. Tècnicament és sorprenent la seva alta qualitat de preparació i aplicació.

Cova del Diable. Lajuad.
Sàhara Occidental.
Eliminació de grafit. Abans i
després de la neteja

Roche Garreta a la Tor de Querol.
Grafit amb esprai

Conceptes generals i evolució de les tècniques d'estudi Alteracions

Les alteracions més habituals són antròpiques, produïdes de forma directa o indirecta per l'home. La presència humana dins les coves modifica el fràgil equilibri climàtic que permet la conservació de les pintures. En un passat recent, quan les coves eren accessibles al turisme, la modificació de l'equilibri dels paràmetres de temperatura, humitat i concentració de monòxid de carboni va propiciar el creixement de microorganismes a la superfície de les pintures, amb la consegüent alteració de les mateixes pintures i el tancament total de les coves al públic. A aquest fenomen cal afegir-hi les alteracions naturals producte de l'evolució geològica dels sistemes subterranis, la formació de concrecions i la fragilització d'altres superfícies per bicarbonatació, que també modifiquen l'estat de conservació dels conjunts pictòrics.

En altres casos el desconeixement i la ignorància han produït la proliferació d'agressions, sobretot de grafit. Actualment, i sobretot en els abrics, els tancaments perimetrals de les zones amb pintures i l'organització de visites guiades n'han millorat la conservació.

La proliferació del vandalisme ha estat generalitzada: s'han hagut d'eliminar grafit de coves i abrics d'arreu, la majoria de vegades per una ignorància total de l'existència de conjunts de pintures o pel desconeixement de la seva importància. Actualment les administracions públiques, a poc a poc, van recuperant i valorant aquest patrimoni.

Documentació

Els primers descobridors de les pintures rupestres, sobretot a

començament del segle XX, les varen documentar dibuixant, buscant més una reproducció pictòrica idealitzada que una còpia fidedigna dels conjunts. Poc després ja varen començar a calcar les pintures, tècnica que es va utilitzar fins als anys vuitanta, quan es comencen a aplicar les tècniques de digitalització d'imatges. Actualment la documentació en fotografia en 3D d'alta resolució i la fotogrametria aporten una nova visió dels conjunts i en faciliten l'estudi. Les aplicacions en l'espectre no visible, com l'ultraviolat o l'infraroig, ajuden al descobriment de noves representacions i aporten coneixements sobre les tècniques pictòriques originals. Totes aquestes tècniques s'apliquen en l'actualitat tant en pintures en coves com en pintures a l'aire lliure.

Conservació

La determinació d'alteracions és fonamental per conèixer l'estat de conservació de les pintures. A l'aire lliure, l'anàlisi de les alteracions i les seves causes permet preveure i determinar les accions correctes per conservar-les. En les coves la situació és molt més complexa, ja que es tracta d'ambients tancats i amb microclimes estables i molt sensibles a qualsevol variació. Actualment l'evolució en les tècniques analítiques permet determinar, amb molt poca quantitat de mostra, un ampli ventall de problemàtiques. La determinació de pigments es pot fer de forma directa, sense prendre mostres, amb espectroscòpia portàtil Raman.

A les coves és imprescindible estudiar els paràmetres que formen el microclima interior, atès que qualsevol petita variació pot comportar problemes en la conservació de les pintures. Coves accessibles fa unes dècades es varen tancar per creixements de microorganismes que afectaven les pintures, en alguns casos de forma irreversible. Com a exemple podem esmentar la cova de Lascaux, on els microorganismes varen formar taques negres damunt les pintures.

Per dur un correcte control del microclima interior de les coves s'estudien i contrasten una sèrie de paràmetres que configuren el clima ideal per a la bona conservació: la humitat relativa ambiental, la temperatura ambiental, la temperatura de la roca, la condensació, els nivells de monòxid de carboni, el gas radó, etc. són mesurats constantment. La possibilitat de digitalitzar les dades i de prendre-les amb sondes

electròniques permet tenir una visió al moment del clima de la cova.

Datacions

En molt poques dècades, les tècniques de determinació d'edat dels materials que composen les pintures o que les recobreixen han experimentat un canvi excepcional. Si fa uns anys per determinar una datació per carboni 14 es necessitaven 300 grams de mostra, actualment amb menys d'un mil·ligram és possible fer les datacions. Bàsicament es data el carbó emprat per fer les pintures i les concrecions que les recobreixen. La datació per carboni 14 consisteix a determinar el cicle de descomposició del carboni absorbit durant el cicle vital dels organismes. Durant la seva vida, les plantes absorbeixen àtoms de carboni 14; els animals, en ingerir les plantes, ingereixen també el carboni que contenen. En morir l'organisme, aquest carboni comença a perdre concentració, i mesurant la resta d'aquesta concentració es pot determinar el moment de la seva mort. És evident que només es poden determinar restes orgàniques; en el cas de les pintures, es daten els traços fets amb carbó.

Les concrecions calcàries, en formar-se, adquireixen urani 230 dissolt en molt petites quantitats en l'aigua; aquests àtoms d'urani comencen a descompondre's en tori 230. Mesurant la concentració de tori es pot determinar el moment de la formació de la concreció. Aquesta tècnica està en continuada evolució ja que moltes vegades la formació de concrecions és irregular i fàcilment contaminada. Actualment es posen en dubte algunes datacions que teoritzaven sobre la possible realització de pintures fa més de 40.000 anys, cosa que les podria atribuir als neandertals.

Intervencions

Les intervencions directes a les pintures són excepcionals: només es fan en casos inevitables, com risc de desprendiment o pèrdua de la roca de suport o antropitzacions, com grafit, cops, etc.

Les consolidacions en llocs en risc de pèrdua es fan sempre amb materials compatibles amb la roca de suport. L'aparició de nanomaterials ha estat una important aportació a la conservació de les pintures. Les consolidacions amb

nanopartícules d'hidròxid càlcic han donat resultats excepcionals.

En el cas dels grafit, a vegades estan fets amb pintura esprai i la seva eliminació pot ser complicada, ja que s'han d'utilitzar solvents de pintura, amb la complicació de la manipulació que comporta aplicar-los.

El camell de Shulgan-Tash (Baixkortostan, Federació Russa)

La cova de Shulgan-Tash es troba al mig dels boscos dels Urals del Sud, vora el riu Belaia, a la República del Baixkortostan, a la Federació Russa.

La cova té un recorregut de 3 km en tres nivells, un riu subterrani i grans sales i llacs interiors.

Les pintures, datades abans del 14.500 aC pel mètode uranitori, es troben als dos nivells superiors, gairebé totes en ocre vermell, algunes perfilades amb negre, i representen mamuts, cavalls, rinoceronts, bisons i una gran quantitat de signes. Se n'han localitzat 195. Varen ser descobertes el 1959 per A. V. Ryumin, biòleg que treballava al Parc Natural Nacional de Shulgan-Tash, creat feia poc (1957).

La cova ha estat des de sempre un lloc místic per als baixkirs: part les seves llegendes èpiques i dels seus mites es desenvolupen a la cova. Habitualment han visitat la cova, sobretot l'entrada. Les pintures, per a ells, no han tingut cap mena d'importància històrica fins a la seva descoberta. Durant anys la cova va estar ben conservada malgrat la gran aflluència de gent, només s'hi va fer algun grafit de carbó esporàdic per deixar el nom i la data. Als anys trenta del segle xx, amb la russificació de la regió impulsada per Stalin, augmenten les visites i augmenten automàticament els grafit.

El 2016 es va començar a gestionar la inscripció de la cova a la Llista de patrimoni mundial de la UNESCO. Després de la primera visita, els tècnics de l'organització varen recomanar netejar els grafit de la cova i començar a estudiar seriosament les condicions de conservació de les pintures. Va ser en aquell moment quan es varen posar en contacte amb mi. Després d'un parell de visites a la cova i d'una sèrie de proves vàrem veure que hi havia possibilitats d'eliminar els grafit. La intervenció de neteja va ser relativament fàcil: polvoritzant aigua damunt dels traços de carbó del grafit, aquests traços es desfeien i es podien recollir tamponant lleugerament amb una esponja. Vàrem completar l'eliminació total el 2017, i vàrem eliminar

Entrada de la cova Shulgan-Tash, a l'hivern

Les zones més freqüentades de la cova estaven completament recobertes per grafit. En la imatge se superposen els realitzats amb carbó a d'altres fets amb pintallavis

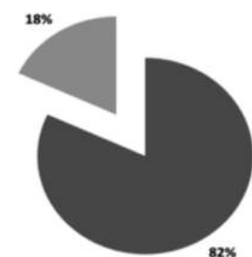

La mateixa zona després de la neteja; la diferència és evident. Es va fer en gairebé tota la cova

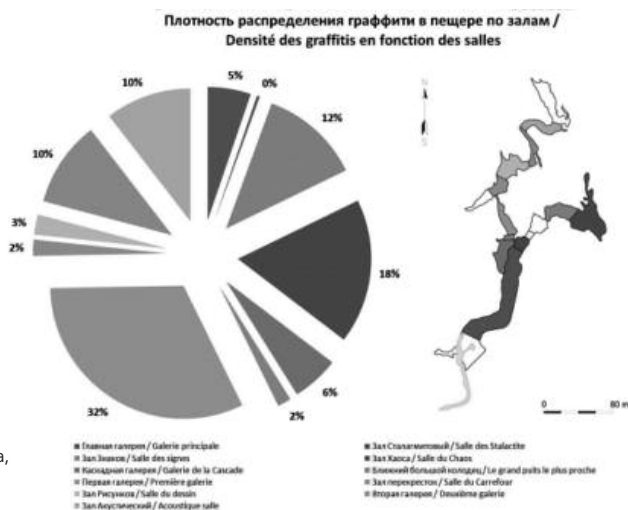

L'equip de restauradors baixkirs treballant al panell principal de les pintures

prop de 800 grafits. En aquesta campanya també vàrem descobrir la figura d'un camell en un dels panells on havíem previst acabar el treball que diversos arqueòlegs i restauradors russos havien estat fent per descobrir figures eliminant capes de calcita. Una de les figures que varen deixar a mitges per la dificultat tècnica que presentava l'eliminació de la calcita, interpretada com un possible antropomorf, va resultar ser la part posterior del camell. Per primera vegada es trobava la representació d'un camell a la pintura paleolítica. Està fet en ocre vermell barrejat amb carbó possiblement per donar un to més intens al vermell. Un petit traç negre perfila el morro.

El 82% dels grafits estaven fets amb carbó; la resta, amb llapis, pintallavis, llapis blau, fum, incisions, etc.

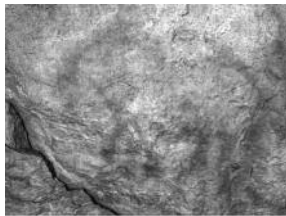
Les zones més properes a l'entrada, òbviament, varen ser les més afectades per grafits

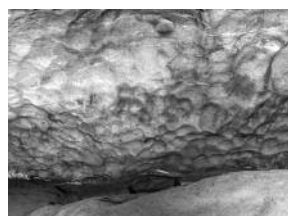
Gràfica per decennis que mostra les afectacions. És interessant veure l'augment de grafits amb la russificació de Stalin a mitjans de la dècada dels trenta i la gran baixada en el moment de la Segona Guerra Mundial

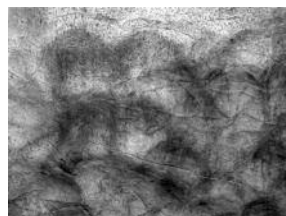
Panell principal. Cavall, rinoceront, signe i mamuts

Detall del panell anterior. Figura d'un cavall

Segon panell, vista general

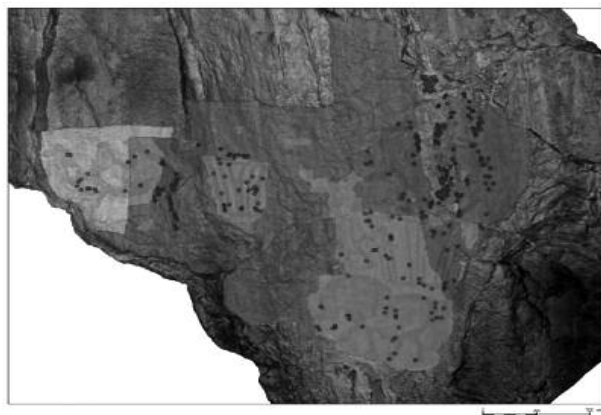
Detall del panell anterior. Figura de mamut

Estat del panell situat al primer nivell de la cova al 2017. Les figures descobertes en les anteriors campanyes es veuen parcialment recobertes per noves concrecions de calcita formades per la circulació d'aigua superficial

Panell després de la intervenció del 2017. Descoberta del camell i revisió total de les figures recobertes de calcita de nova formació

- 1 - 2 - 3 - 4 - 5

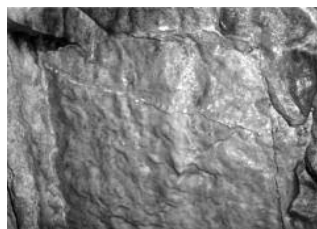
- 1. Treballs de l'arqueòleg Bader al 1970
- 2. Treballs de l'equip de restauradors de Filatov al 2000
- 3. La nostra intervenció al 2017 amb el descobriment del camell
- 4. Eliminació al 2017 de les noves concrecions
- 5. Zones de possibles alteracions

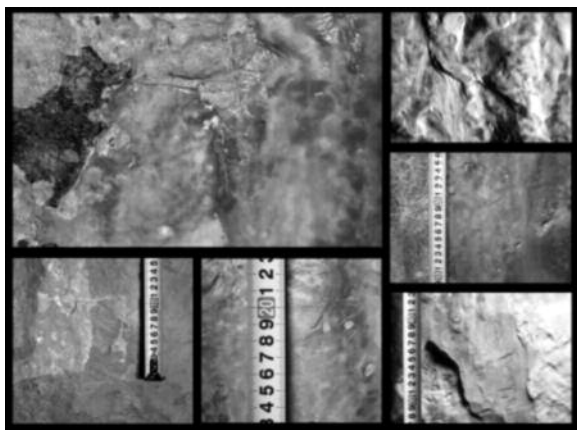
Detall de la zona del panell abans de la intervenció del 2017. Els traços de la figura de l'esquerra es varen interpretar com les cames d'un possible antropomorf. El signe de la dreta es va netejar parcialment

La mateixa zona després de la intervenció del 2017. Apareix la figura del camell i la visibilitat del signe millora

2017. Abans d'intervenir vàrem fer proves per desviar les escorrenties d'aigua superficial que formaven noves concrecions. Les petites viseres de silicona varen mostrar-se completament eficaces

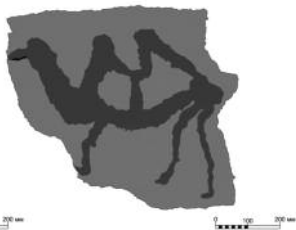

Abans de la nostra intervenció vàrem documentar exhaustivament totes les alteracions existents, tant les naturals com les ocasionades en les anteriors intervencions. Aquesta documentació va ser fonamental, ja que a posteriori ens varen voler atribuir alguna d'aquestes alteracions

Cronologia de l'execució de la pintura i evolució geològica del panell

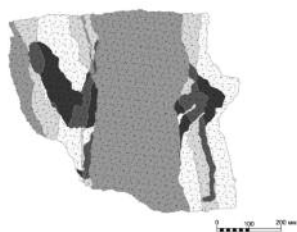
El panell en el seu estat inicial

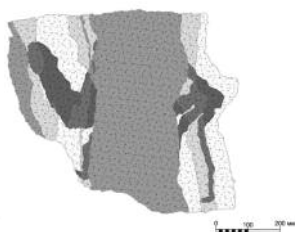
Execució de la pintura

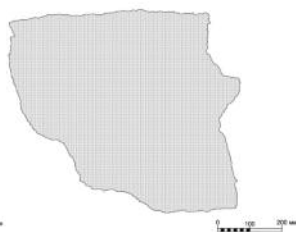
Inici de les concrecions de calcita. Aportació parcial d'aigua. Possiblement aquest fenomen va començar cap al 10.000 aC, amb el canvi climàtic de l'holocè, en què va augmentar la temperatura i es va fondre el gel. Recordem que les pintures serien anteriors al 14.500 aC

Concrecions generalitzades. Aportació general d'aigua

Carbonatació total a la part central i parcial als laterals de la imatge amb la consegüent degradació de la pintura. La velocitat de l'aigua condiciona la degradació d'algunes zones. Com més velocitat més degradació, com en el cas dels traços laterals

Recobriment total de la pintura

Estat actual del camell

Bibliografia

- BALLESTER, L., GUILLAMET, E., MAZZONI, A., POGGI, D. «Abrigo de Ciervos Negros. Nota sobre la determinación de patologías y pigmento negro». A: Mateo, M. A. (ed.) *El abrigo de Ciervos Negros (Moratalla, Murcia)*. Murcia: Tres Fronteras, Consejería de Cultura y Turismo de la Región de Murcia, 2010, p. 127-133.
- BALTER, M. «Restorers Reveal 28.000-Year-Old Artworks» *Science*, EUA, 1999, vol. 283.
- BRUNET J., GUILLAMET E., PLASSARD J., VIDAL P. «Elimination des surcharges des tracés préhistoriques: quelques exemples de la grotte du Cro de Granville a Rouffignac (France)». A: *Preprints 10th Triennial Meeting of ICOM CC*, Washington, 1993, p. 837-841.
- BRUNET, J. et al. *Conservation de l'art rupestre*. UNESCO, 1985.
- BRUNET, J. et al. *La conservation de l'Art des Cavernes*. SFIIC, 1990.
- BRUNET, J., VIDAL, P. «Les oeuvres rupestres préhistoriques: étude des problèmes de conservation». *Studies in conservation*, 1980, núm. 25.
- CANEVA, G. et als. *La biologia nel restauro*. Nardini, 1997.
- CAÑEVERAS, J. C., SÁNCHEZ-MORAL, S. «Impacto ambiental del hombre en las cuevas». A: *Karst and Environment*, 2002.
- CLOTTES, J. «Recherche et conservation: problèmes de déontologie». A : *L'art Pariétal Paléolithique*, 1989.
- DEVLET, E. G., GUILLAMET, E., PAKHUNOV, A. S., GRIGORIEV, N. N., & GAINULLIN, D. A. «Preliminary results of studies of the camel figure at the chamber of chaos at Shulgantash (Kapova) cave». *Ural'skij Istoriceskij Vestnik*, 2018, 58(1), p. 141-148. <[https://doi.org/10.30759/1728-9718-2018-1\(58\)-141-148](https://doi.org/10.30759/1728-9718-2018-1(58)-141-148)>
- GARRALLÀ, B., GUILLAMET, E., VIDAL, P. «Redonner toute leur identité esthétique à des oeuvres rupestres affectées de lésions profondes: interventions expérimentales à Font-de-Gaume; observations pour une démarche analogue à Combarelles». Reunión dels grups ICOM "Art rupestre" i "Pintura mural", Rognac, França.
- GUILLAMET, E. «Problemàtica sobre la conservació de l'art rupestre a l'aire lliure». A: *Recull de conferències donades al Museu Arqueològic de Barcelona els anys 1988-1989*, 1990.
- GUILLAMET, E. et al. «Réhabilitation des oeuvres préhistoriques de Rouffignac». *Co. Re*, París, 1996, núm. 1.
- GUILLAMET, E. et al. *La conservation des grottes ornées*. Paris : CNRS Éditions, 1996, 263 p.
- GUILLAMET, E. et al. «L'élimination des graffiti de Rouffignac». *International Newsletter on Rock Art*, Foix (França), 1997, núm. 17.
- GUILLAMET, E. et al. «Un nouveau mammoth a Arcy-sur-Cure». *Archeologia*, 1997, núm. 338.
- GUILLAMET, E. et al. «L'intervention directe sur les parois: un apport à la connaissance des tracés préhistoriques: le cas de la Grande Grotte d'Arcy-sur-Cure». A : *L'Art avant l'histoire*. Paris : SFIIC, 2002.
- GUILLAMET E. et al. «La conservation de la peinture rupestre au Levant espagnol». A : *L'Art avant l'histoire*. Paris: SFIIC, 2002.
- GUILLAMET E. et al. «Les poissons de la Grande Grotte d'Arcy-sur-Cure (Yonne)». *Munibe*, 2006, vol. III.
- LAIZ, J. et al. «Microbial Communities in Caves: Ecology, Physiology, and effects on Palaeolithic paintings». A: *Art, Biology and conservation: Biodeterioration of works of Art*. The Metropolitan Museum of Art, 2003.
- LYAKHINITSKY, Y. et al. *Drawings and signs of Shulgantash cave*. Kitap, 2015.
- MENU, M. «Le savoir- faire des premiers peintres». A: *La Recherche*. Paris, 2000.
- PORTILLO, M. C., ALLOZA, R., GONZALEZ, J. M. 2009. «Three different phototrophic microbial communities colonizing a single natural shelter containing prehistoric paintings». *Science of the Total Environment*, 2009, 407, p. 4876-4881.
- Presentación estudio de control y seguimiento medioambiental de la cueva de Santamiñe*. 2006. Web: bizaio.foru.aldunia.
- RAMOS, P. *Raman X-Ray Fluorescent Spectroscopy Data Fusion for identification of pigments in Works of Art*. Universitat de Tarragona, 2006. [Tesi doctoral]
- ROWE, M. W. et al. «Cronología del arte rupestre post-paleolítico y datación absoluta de pátinas de oxalato cálcico». A: *El arte rupestre del Arco Mediterráneo de la Península ibérica*, 2009.
- RUIZ, J. F. et al. *First radiocarbon Dating of oxalate crusts over Spanish prehistoric rock art*. 2007. <www.inoradonline.org>
- SIMÓN-VALLEJO, M. D., CORTÉS-SÁNCHEZ, M., FINLAYSON, G., GILES-PACHECO, F., RODRÍGUEZ VIDAL, J., CALLE ROMÁN, L., GUILLAMET, E. I FINLAYSON, C. «Hands in the dark: Palaeolithic rock art in Gorham's Cave (Gibraltar)», *Spal*, 2018, 27.2: 15-28. <<http://dx.doi.org/10.12795/spal.2018i27.14>>
- VILAS, L. *Marco geológico de los abrigos con pinturas rupestres situados en el entorno de la cueva de la Vieja (Alpera) Albacete*. Madrid: Universidad Complutense, 1994.
- VÍÑAS, R. et al. *la Valltorta*. Ed. Castell, 1984, 189 p.

Climent Miró i Tuset

Llicenciat en Humanitats,
doctorand de Cultures
Medievals de la facultat
d'Història de la Universitat
de Barcelona, membre del
Projecte Paisatges
Monàstics (segles VI - XVI)
de la UB

Climent Miró i Tuset

Els dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra (s. IX-XI)

1- En aquest article donem una nova visió dels dominis del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra. La redacció està contextualitzada en una recerca més àmplia de l'economia i el territori del monaquisme al Comtat d'Urgell (s. IX-XI).

Les fonts primàries utilitzades han estat editades pel Pare Cebrià Baraut en els articles que indiquem a continuació: Baraut, 1968; Baraut, 1990, i Baraut, 1994-1995.

En aquest article hem utilitzat com a referència bibliogràfica el que es va editar a la revista *Urgellia* (Baraut,

Introducció

El Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles se situa al fons de la Vall de la Valira, a uns 8 quilòmetres de la frontera hispano-andorrana i a 2 de la Seu d'Urgell. Aquest cenobi té un paper clau en l'administració de l'Andorra de les èpoques carolíngia i Comtal. Tavèrnoles era una de les institucions que administraven bona part del territori que avui conforma el Principat d'Andorra o hi tenien incidència.¹

El paper del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles s'ha de vincular a dos aspectes que volem ressenyar: la seva estratègia territorial i el patronatge que hi tenien els Comtes. Aquests dos conceptes estan internament relacionats, atès que sense la protecció de la família Comtal el Monestir no hauria tingut incidència a Andorra i altres territoris del Comtat.

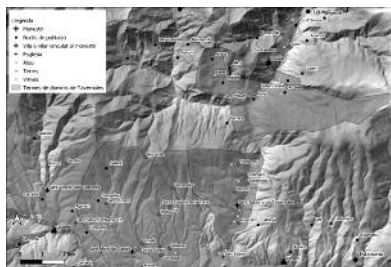
Les possessions andorranes del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles en el període comprès entre els anys 800 i 1100 es poden dividir en dos grans blocs estructurats territorialment: els dominis situats a la parròquia de Sant Julià de Lòria i els situats a la Vall central, concretament a l'entorn de Sant Jaume d'Engordany.²

Parròquia de Lòria

Els dominis situats a la parròquia de Sant Julià de Lòria consistien en tres grans possessions aloeres situades al sud del territori lauredià. Es tracta d'unes propietats situades a Abresem, l'actual Pui d'Olivesa, Juberrí Jussà, l'actual partida de la Juberrussa, i el Vilar de Tolse, actualment un mas.

Aquests tres alous es vinculen a un origen Comtal a través de dos documents que es consideren apòcrifs. Es tracta de tres possessions que incloïen parcel·lacions per al conreu de cereal, vinya, àrees de pastura, prats, garrics, boscos i molins.

La primera era l'alou d'Abresem, que comprenia també l'església de Sant Mateu; provenia, segons remarca el document, d'una donació d'un prevere anomenat Hels, que ho havia comprat a la difunta Comtessa Letgarda (Baraut, 1994-1995: 99-100, doc. 28). La donació, que va ser transcrita al

Mapa 1. Domini central del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, amb el monestir al centre, i dominis dispersos més propers, situats a la vall de Castellbò, la vall del Valira i Sant Julià de Lòria

desaparegut *Liber Bullarum*, està datada del 876, encara que Cebrià Baraut ho atribueix a l'any 986, atesa la identificació de la Comtessa amb la muller de Borrell II de Barcelona-Urgell (Baraut, 1994-1995: 61).³

La segona possessió, inclosa en la donació que hem esmentat, es correspon amb un alou situat al Vilar jussà (*subteriore*) de Juberrí, que es correspon amb l'actual partida de la Juberrussa (Baraut, 1994-1995: 99-100, doc. 28).

La tercera possessió, la que va estar més vinculada al Monestir, va ser la del Vilar de Tolse, situat al marge dret de la Valira, que comprenia també l'església de Sant Andreu. Un apòcrif datat de l'any 867 atribueix aquest Vilar a Tavèrnoles "*ad proprium alodium et dominium*" (Baraut, 1994-1995: 80-81, doc. 7). Aquesta possessió va romandre lligada al Monestir fins al moment de la seva extinció, el 1592, quan bona part de les seves rendes van passar a formar part del nou seminari (Miró, 2019b).⁴ Com hem comprovat, aquestes tres possessions conformarien el bloc sud dels dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra. La mateixa configuració del territori de la parròquia de Sant Julià de Lòria respecte a la Vall central, situada al nord, amb l'estretor del grau d'Aixovall i la seva obertura cap al sud, cap a l'actual població de la Farga de Moles, podrien haver facilitat que el Monestir les administrés directament sense la necessitat de fundar una cel·la.

De fet, el Vilar de Tolse, transformat en mas, sempre va tenir una vinculació directa amb el Monestir de Tavèrnoles. En aquest sentit, encara que sortim del nostre període cronològic d'estudi, cal esmentar quan l'abat Ramon va lligar el 1215 les rendes i els fruits obtinguts del mas a la rebosteria del Monestir (Baraut, 1994-1995: 288-289, doc. 237).⁵

Si observem les possessions de Sant Sadurní de Tavèrnoles a la Vall del Valira, comprovarem que formen un continuïum

1994-1995). La major part de la documentació transcrita en aquests articles prové de pergamins (originals i còpies), el cartulari de Tavèrnoles i còpies de redaccions del *Liber Bullarum*, desaparegut en el saqueig del seminari durant la Guerra Civil Espanyola (1936-1939).

2- Cebrià Baraut divideix l'administració de les possessions de Tavèrnoles a Andorra en tres àrees: Sant Andreu de Tolse, Sant Vicenç d'Enclar i Sant Jaume d'Engordany (Baraut, 1994-1995: 30-37). Sant Vicenç d'Enclar es va incorporar als dominis del Monestir l'any 1099 (Baraut, 1994-1995: 182-183, doc. 110). Aquesta església com a domini de Tavèrnoles està pràcticament exclosa de la cronologia de la nostra recerca, que acaba l'any 1100, motiu pel qual no la tractarem. Roland Viader també divideix els dominis de Sant Sadurní de Tavèrnoles en aquests tres sectors (Viader, 2003: 90-93).

3- Aquest document es considera un apòcrif perquè el text transcrit en el *Liber Bullarum* del seminari d'Urgell duu la datació d'un rei Carles, que correspondria al 873 si es tracta de Carles el Calb. La Comtessa Letgarda només podia ser la muller de Borrell II, que va morir cap als anys 978-980 (Ordeig, 2020b: 90). Cebrià Baraut ho atribueix a l'any 986 perquè en aquella època hi havia a Tavèrnoles un Abat anomenat Sal·la. Baraut relaciona la data amb el regnat de Lotari, i atribueix aquesta errada al copista que devia copiar de l'original (Baraut, 1994-1995: 61).

4- El document original de la donació, que no s'ha conservat, va ser transcrit el 1456 per ordre de l'Abat Jaume Ibars. Segons aquesta còpia, que es conserva a l'Arxiu Diocesà de Solsona, el Comte Miró va donar el Vilar de Tolse a Sant Sadurní de Tavèrnoles

el 20 d'agost de l'any 28 del regnat del rei Carles (867, si es tracta de Carles el Calb; o el 925, si fa referència a Carles el Simple) (Baraut, 1994-1995: 80-81, doc. 7). Els anys no s'avenen amb la cronologia del Comte Miró el Vell de Conflent (870-896) i amb la de Miró el Jove de Cerdanya (897-927). L'esment al document de l'Abat Calort com a receptor de la donació, l'última menció del qual és de l'any 835, descarta que els Comtes esmentats puguin ser el referit Miró. Molt possiblement l'original d'aquest document apòcrif devia ser redactat a finals del segle x o principis del s. xi (Baraut, 1994-1995: 60). Altres autors especulen si el document va ser redactat més tardanament, possiblement cap al 1260, amb motiu de la Concòrdia signada l'any 1625 entre el propietari del mas i els Cònsols de Sant Julià de Lòria (ANA, ACS: 5, ANA, ACSJ, 875, i Miró, 2019b: 51-54, doc. 3). Per la cronologia, també descartem que el Comte pugui ser Miró, germà de Borrell II (948-966).

5- El Monestir va començar el segle XIII un període de decadència que es va mantenir fins a la seva extinció l'any 1592. Aquesta concessió de l'Abat a la rebosteria del Monestir va ser feta a petició de la comunitat de monjos i l'hem d'incloure en l'inici d'aquest període de decadència (Miró, 2019b: 42).

En aquesta línia de decadència hem de destacar les pretensions episcopals d'apropiació de l'abadia amb la consegüent recaptació dels delmes i altres tributs dependents de les seves esglésies i parròquies (Baraut, 1994-1995: 302-303, doc. 252, Baraut, 1994-1995: 310-314, doc. 260, i Baraut, 1994-1995: 318-322, doc. 265).

6- Baraut, 1994-1995: 85, doc. 11; Baraut, 1994-1995: 102-103, doc.

territorial capitalitzat pel domini on es trobava el Monestir, l'anomenat domini central, que es correspondria amb el terme municipal d'Anserall. Aquest seguit de dominis s'estructura en tot el sector de la Vall del Valira comprès entre el terme de Castellciutat i el sud de la parròquia de Santa Julià de Lòria.

En aquest sentit, voldríem destacar que Jacinto Bonales vincula la fundació dels tres Vilars meridionals (Tolse, Pui d'Olivesa i Juberrí Jussà) a la iniciativa de persones de l'elit que van passar a formar part dels Comtes. En canvi, relaciona la fundació de la resta de Vilars de la parròquia, els situats més al nord, a la iniciativa pròpia dels membres (habitants) de la comunitat pagesa i ramadera (Bonales, 2013: 110).

El funcionament d'aquestes possessions de Tavèrnoles al sud de Sant Julià de Lòria seria similar a les de l'església de Sant Miquel de Ponts, situades a la riba dreta del Valira, davant de la Farga de Moles, als alous situats a la Vall de Sant Joan, i a les terres, vinyes i cases emplaçades al terme de Castellciutat, bàsicament concentrades al nord del castell, a l'entorn de Sant Esteve del Pont i distribuïdes per les partides de Burbet, font Antiga, Celves, comes de Gutimó, "Laguna Furt", Perauba, Secaleva, Sentegosa i Vallpeguera.⁶ Es tracta dels dominis i béns més propers al domini central del Monestir, fàcilment administrables directament des del mateix cenobi.

Aquesta consecució de dominis emplaçats al llarg de la Vall del Valira, des de Castellciutat a Sant Julià de Lòria, s'ha d'entendre com a part de l'explotació econòmica del cenobi de Tavèrnoles lligada directament al seu domini central.

Sant Jaume d'Engordany

La vinculació de l'església de Sant Jaume d'Engordany ha comportat el plantejament d'hipòtesis suggeridores sobre els seus orígens. L'església surt esmentada com una cel·la del Monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles en l'acta de consagració de l'església abacial, que es tracta d'un document apòcrif datat l'any 1040. L'original d'aquest document realment es devia redactar el tercer quart del segle XII (Duran-Porta, 2018).⁷ Molt possiblement aquest document és la còpia amb afegits falsejada d'un original del segle XI que no ens ha pervingut. La recerca arqueològica corrobora que la construcció de l'església abacial (absis) va tenir lloc al segle XI (Augé, 2013-2014).

La seva presència a l'acta de dotació com una cel·la en determina la projecció dins del mapa de possessions del Monestir de Sant

Sadurní de Tavèrnoles. Aquesta categorització ha provocat que alguns autors suggerim la hipòtesi que es pot tractar del monestir de Sant Jaume, un dels cenobis que tradicionalment s'han ubicat a la Vall de Castellbò i que l'any 914 van ser donats pels Bisbes d'Urgell i Ribagorça al de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Bosch, 1993: 57-59 i Miró, 2019: 4). En contra d'aquesta hipòtesi, trobem que la recerca arqueològica indica una datació dels paraments de l'església de Sant Jaume a una època posterior a l'inici del segle x (Bosch, 1993: 58).

Si fos certa la vinculació, l'erecció de l'hipotètic Monestir d'Engordany hauria tingut lloc en època del Bisbe Possedoni com a conseqüència d'un precepte de Lluís el Pietós de l'any 814, que en confirmava un d'anterior en l'atribució al Bisbat d'Urgell de les parròquies del seu territori (*pagus*) i dels de Berga, Cerdanya, Pallars, Àneu, Cardós, Tírvia, Gistau i Ribagorça. Aquest precepte contenia una clàusula especial que concedia a Possedoni erms en terres fiscals per a la construcció de Monestirs (Miró, 2019: 2-3).⁸

La referència de l'església de Sant Jaume a la controvertida acta de consagració de l'església abacial de Tavèrnoles indicaria, com bé hem comentat, aquesta importància entre les possessions del Monestir escampades per la geografia dels Comtats d'Urgell, Cerdanya, Berga i Ribagorça. Les cel·les tindrien una funció administrativa que conjuminava amb la pròpiament religiosa.⁹ La cel·la d'Engordany cap al segle xii estaria encomanada a un donat del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut, 1994-1995: 34-35).¹⁰

Aquesta cel·la tenia cura de l'administració de les possessions parcel·làries que hi havia a l'indret d'Engordany, la majoria de les quals afrontaven amb parcel·les dels habitants. En certa manera, la distribució de la propietat a Engordany es caracteritzaria per l'existència d'aquests espais de diferents propietaris.

Aquesta parcel·lació no presentava cap característica que la distingís de la resta que ens ha pervingut documentalment relacionada amb Andorra. Es tractava de peces per al conreu del cereal i sobretot de la vinya.¹¹

La presència documental més antiga de possessions de Tavèrnoles a Engordany es correspon a l'any 949, quan un home anomenat Abicelles va donar al referit Monestir una vinya que es trobava als *latineros*. Aquesta vinya afrontava amb una vinya de Sant Sadurní, que podem identificar amb el Monestir de Tavèrnoles (Baraut, 1994-1995: 89, doc. 16).

32; Baraut, 1994-1995: 120-121, doc. 51; Baraut, 1994-1995: 123-124, doc. 54; Baraut, 1994-1995: 144-145, doc. 70; Baraut, 1994-1995: 149-160, doc. 76; Baraut, 1994-1995: 154, doc. 81; Baraut, 1994-1995: 165-166, doc. 95; Baraut, 1994-1995: 175-176, doc. 104, i Baraut, 1994-1995: 176, doc. 105.

Per a Sant Miquel de Ponts, consulteu (Baraut, 1976, i Baraut, 1977).

7- També hi hauria la possibilitat que s'hagués redactat a mitjan segle xiii, atès el conflicte jurisdiccional protagonitzat pel Bisbe Abril.

El document més antic conservat de l'acta de consagració de l'església de Sant Sadurní de Tavèrnoles és una còpia del notari Pere Dalmau de la Seu d'Urgell de l'any 1708 sobre una redacció del *Liber Bullarum*, fet el 1401 i destruït el 1936 durant el saqueig del seminari. La redacció del *Liber Bullarum* podria haver estat una còpia de l'original de la falsificació.

8- Del primer precepte, que d'Abadal anomena *Urgell I*, no en queda cap còpia. Devia ser escrit entre el 800 i el 814, quan Leidrat de Lió era l'administrador del Bisbat d'Urgell, i en sabem el contingut gràcies a dos més que anomena *Urgell III* (835) i *Urgell IV* (860) (d'Abadal, 1926-1950: 282-285, doc. III i 286-288, doc. IV). Del precepte *Urgell II*, del 814, tampoc no en queda cap còpia i el que en sabem és gràcies a les referències dels esmentats *Urgell III* i *IV*. Es tracta d'un precepte atorgat per Lluís el Pietós mentre era Rei d'Aquitània, abans de la mort del seu pare, Carlemany. Aquest precepte confirmava l'anterior en l'atribució a l'Església d'Urgell de les parròquies dels *pagi* esmentats i contenia una clàusula especial que concedia a Possedoni erms en terres

fiscals per a la construcció de Monestirs i per congregar-hi monjos (d'Abadal, 1926-1950: 281, doc. II). En demostra l'existència un altre precepte concedit també per Lluís el Pietós, ja com a Emperador, al referit Possedoni, per a la construcció del Monestir de Santa Grata (d'Abadal, 1926-1950: 259-161, doc. I).

9- Segons Josep Maria Bosch: "Una cella s'ha de considerar una dependència cenobítica on pot residir un o diversos monjos d'una comunitat més gran. La seva funció principal és controlar l'administració de les propietats monàstiques de la zona" (Bosch, 1993: 57-59). En època de Guifré el Pilós les cel·les, de dependència comtal, tenien també una funció repobladora i restauradora (Ordeig, 2001: 92). Les cel·les monàstiques podien tenir un paper clau en el control i l'organització del territori en una època primerenca, tot i que algunes d'aquestes cel·les corresponien a algunes comunitats molt reduïdes de religiosos, potser amb precedents eremítics (Bolòs, 1999: 72). Segons remarca Xavier Costa, a la tardoantiguitat una cel·la equivalia a un ermitatge aïllat. En aquella època una cel·la i altres estances també podien conformar un cenobi. Costa troba un anacronisme que la cel·la medieval es tradueixi com un priorat, atesa la seva dependència. Com a conclusió, les vincula "al fet monàstic" (Costa, 2019: 161-167).

10- El Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles va concedir entre el 1117 i el 1151 un alou que tenia a Engordany, sota de la via pública que anava cap a l'església de Sant Jaume, a un home anomenat Morató, el qual donava a canvi el seu cos al Monestir i la quarta part dels esplets que sortissin de l'alou. El Monestir es reservava l'ús de les

El Monestir de Sant Sadurní augmentava el 1022 la presència a la Vall central amb la donació d'una propietat aloera de diverses parcel·les a l'indret anomenat la Trapa, que no hem pogut localitzar (Baraut, 1994-1995: 115-116, doc. 46). El Monestir va rebre un alou a Andorra provinent dels hereus del matrimoni format per Vasal i Aldiars, que l'any 1065 es van fer mútua donació de la meitat dels seus béns (Baraut, 1994-1995: 147-148, doc. 74). Possiblement, la donació més important que va rebre Tavèrnoles a la Vall central en el període tractat en aquest article és una important heretat provinent d'un home anomenat Ató, que devia ser una persona de certa rellevància d'Andorra. La donació, de l'any 1078, comprenia cases, casals, corts, graners, colomers, eres, pallers, horts, terres de conreu cerealístic, vinyes i molins. Aquesta *hereditate* li pervenia dels pares. Ató es va reservar l'úsdefruit mentre visqués i va prometre pagar cada any un argenç al Monestir de Tavèrnoles (Baraut, 1994-1995: 155-156, doc. 84).¹²

El Comte Ermengol V va donar l'any 1099 a Tavèrnoles les esglésies de la seva propietat, situades en molts casos en castells, com és el cas de les de Sant Feliu de Castellciutat i de Sant Vicenç d'Enclar (Baraut, 1994-1995: 179-180, doc. 108). Com a conseqüència immediata, molt possiblement la cel·la d'Engordany va tenir cura de l'administració dels alous de Canillo i d'Encamp que el Comte Borrell II va donar l'any 952 a l'església de Sant Feliu de Castellciutat en el moment de la seva consagració (Baraut, 1994-1995: 90-91, doc. 17).

En el cas que hi hagués hagut un petit Monestir a Engordany, els monjos que hi residien haurien conreat directament les parcel·les de terra i de vinya. Aquest sistema possiblement hauria continuat en els primers anys d'existència de la cel·la monacal. A mesura que les possessions augmentaren serien conreades per pagesos a canvi d'un cens o un pagament, com és el cas d'Ató, que continuaria treballant al llarg de la vida l'heretat donada al Monestir a canvi del pagament d'un argenç. Des de la cel·la d'Engordany possiblement també es podria gestionar la recaptació dels delmes i primícies que indica l'acta de consagració de Tavèrnoles i probablement la meitat dels censos i drets d'alberga que corresponien a la Vall d'Andorra donats el 1007 per Ermengol I al Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut, 1994-1995: 104, doc. 34).

Un aspecte important d'aquesta cel·la que cal també tenir en compte és el de la seva situació en un indret solà, proper a una

crulla de camins que enllaçaven Castellciutat, la Seu i el Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles amb el Lenguadoc, sobretot en una època immediata a la crisi adopcionista. Conseqüentment, es podria relacionar amb el d'un possible lloc de repòs per a viatgers proper a les surgències d'aigua sulfurosa de les Escaldes.¹³

Magnitud de la presència a Andorra

Roland Viader indica dos conclusions, que considera parcials, sobre la presència, que ell troba insignificant, del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra: la manca de suport de les “puissances publiques”, que hauríem d'identificar amb la Casa Comtal d'Urgell, i l'existència d'unes ambicions exclusivament agrícoles (Viader, 2003: 93).

La primera conclusió es pot vincular com a punt molt inicial amb la mort del Comte Ermengol I a Còrdova (1010), patró del Monestir, que concorda amb l'inici de la prelatura del Bisbe Ermengol, i en certa manera, amb la tutela del jove Ermengol II per part del seu oncle, Ramon Borrell de Barcelona, i després la seva muller, la Comtessa Ermessenda. La incorporació de nous territoris a la marca del Comtat concordarà amb la progressiva absència dels Comtes en l'administració de les àrees septentrionals dels seus dominis. A partir del segle XII, minvarà la seva influència amb l'enfortiment al nord de la de l'Església d'Urgell i la de nissagues senyoriales, com els Caboet i els Castellbò (Gascón, 2015). Un exemple remot de la gènesi d'aquesta pèrdua d'influència és la no consolidació en el temps de la donació d'Ermengol I, que molt certament es considera efímera (Viader, 2003: 93).

Aquesta donació caldria vincular-la amb aquest paper d'alguns cenobis com a eina de l'administració Comtal (Miró, 2014). El Monestir de Sant Sadurní restava vinculat a la política Comtal,

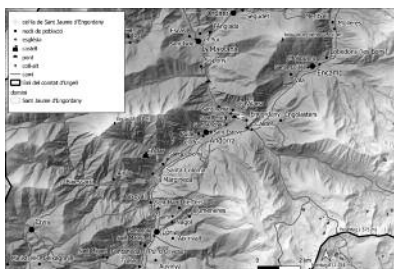
cases que eren al costat de l'església. L'existència d'aquestes cases podria ser determinant per vincular-les com a dependències de la cel·la i amb una possible funció d'hostatgeria per als monjos i clergues de Sant Sadurní en els seus desplaçaments “[...] Et in ipsas mansiones qui sunt iuxta ecclesiam Sancti Iacobi abeant potestatem habitatores Sancti Saturnini mittere panem et vinum et omnia que voverint. Post obitum de te Morato remeneat totum hoc, quod superius conscriptum est, solidum et quietum ad Sanctum Saturninum, cum omni melioracione que ibi feceris. Et ego Morato dono corpus meum in vita et in morte domino Deo et Sancto Saturnino cenobio, et post obitum meum relinquo ad Sanctum Saturninum terciam partem de meo mobile et de meo alode que mihi advenit de parentorum sive de patre vel de matre, de terri et vineis, casas, casalibus, ortis, ortalibus, arboribus diversis generis, cultum vel incultum, omnia et in omnibus que pertinet ad me Morato de parentorum, que abuoero ad diem obitus mei, sic relinquo terciam partem post obitum meum ad Sanctum Saturninum, sicut superius ressonat. Et ego Benedictus abbas dono at te Morato partem et societatem in monasterio Sancti Saturnini, sicut unum de fratribus qui ibi morantur est manifestum. [...]” (Baraut, 1994-1995: 195, doc. 124).

11- (Baraut, 1994-1995: 89, doc. 16) i (Baraut, 1994-1995: 101-102, doc. 31).

Vegeu Guillaumet, 1993, i Ward, 2017.

12- A principi del segle IX, un argenc de plata equivaldria a un diner. Un sou equivaldria a dotze diners (Feliu, 1996).

13- Destaquem la vinculació de

Mapa 2. Situació de la cel·la monàstica de Sant Jaume d'Engordany a la vall central d'Andorra

camins, hospitals i balnearis del Pirineu en una recerca de Marta Sancho i Maria Soler (Sancho, Soler: 2018).

14- Editat també a Nogués, 1973: 105-106.

15- Donació d'un mas a Segudet (Ordino) l'any 1195 per part de la comunitat del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (Baraut, 1994-1995: 265-266, doc. 208) i donació de terres a Encamp l'any 1218 per part del Monestir (Baraut, 1994-1995: 282-283, doc. 230).

16- Altres documents del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles referits a possessions a Engordany posteriors a l'any 1100: Baraut, 1994-1995: 195, doc. 124; Baraut, 1994-1995: 196, doc. 125; Baraut, 1994-1995: 253-254, doc. 194; Baraut, 1994-1995: 289-290, doc. 238, i Baraut, 1994-1995: 315-316, doc. 261.

Altres documents del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles referits a possessions a la resta de la vall central posteriors a l'any 1100: Baraut, 1994-1995: 194, doc. 123; Baraut, 1994-1995: 232, doc. 169; Baraut, 1994-1995: 243-244, doc. 181, i Baraut, 1994-1995: 277, doc. 224.

17- Per exemple, el Comte Borrell II va donar el 970 el territori que va conformar el domini central del Monestir, el qual comprenia al nord la muntanya de Burbre, on hi havia el prat Stergania (Baraut, 1994-1995: 93-94, doc. 21). Aquesta muntanya limita amb el ras de Conques i la vall de la Ribalera, ja dins del Pallars. Uns altres exemples són la donació del Comte Ermengol II de les viles de la Llaguna Sobirana i Jussana amb l'església de Santa Susanna, a la vall de Castellbò, que comprenia uns drets de pastura que s'estenien fins a la capçalera de la vall de Castilló i els límits amb la vall de Siarb (Baraut, 1994-1995: 121-122, doc. 52) i la

atès que la presència d'aquests mandataris l'incloïa en els seus objectius d'administració i control territorial. Com bé esmenta Viader, sense el suport dels Comtes, la capacitat d'expansió del Monestir a Andorra es va veure reduïda (Viader, 2013: 93), concretament a partir del segle XII i no abans, com és el període de la nostra recerca.

Com a conseqüència d'aquesta pèrdua de pes, el Monestir va veure minvada progressivament la seva influència a només les "ambicions" o pretensions agrícoles, com podem comprovar amb els espais agraris del Monestir, sobretot a la Vall central, on se situava la cel·la de Sant Jaume d'Engordany (Viader, 2013: 93). No hauriem de considerar aquestes pretensions agrícoles com a secundàries, atès que abans caldria també conèixer quina era la missió de la cel·la, que no deixava de tenir una funció religiosa i organitzativa del seu entorn, del qual es proveïa i obtenia recursos per a la manutenció de la comunitat que hi residia. També convindria que tinguéssim en compte el seu possible paper com a lloc de repòs i aturada.

Roland Viader destaca amb evidència que la documentació recollida al cartulari de Tavèrnoles i als pergamins dona una imatge parcial dels dominis monàstics del referit Monestir a Andorra, que es limita a les dos parròquies més baixes (Viader, 2003: 90). Aquesta afirmació de parcialitat la podem traslladar a la resta de possessions d'aquest cenobi, atesa la disgregació i la destrucció de documents, que succeí també a la majoria d'institucions monàstiques i religioses de les regions veïnes.

Sense anar més lluny, un inventari de l'any 1547, procedent de l'escribania de Sant Ot de la catedral d'Urgell, i publicat el 1918-1919 per Mossèn Pere Pujol, enumera les saques documentals de l'arxiu del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles, que en aquella època es trobava provisionalment a la Seu, a casa d'un religiós, en el qual s'indica "vuyt cartes y una plica d'albarans de Canillo y de tota Andorra" (Pujol 1918-1919).¹⁴ Com podem comprovar en aquest inventari, el Monestir conservaria a mitjan del segle XVI possessions per totes les Valls. La presència de dominis de Tavèrnoles a les parròquies altes d'Andorra existia, tot i que no seria més nombrosa que les de la Vall central, on hi havia Engordany, i les del sud de Sant Julià de Lòria.¹⁵

De fet, els dominis del Monestir a Andorra estaven plenament constituïts a la primera meitat del segle XII.¹⁶ A partir d'aquell moment la política del referit cenobi a Andorra es va limitar a l'administració i a la conservació del que hi tenia (Baraut, 1994-

1995: 31), que conjuminava totalment amb la proximitat del Monestir a escassos quilòmetres al sud, a la mateixa Vall del Valira. Un altre aspecte que caldria tenir en compte, per indicar aquest desinterès, que es relaciona amb la mateixa iniciativa administrativa Comtal, és el de la inclusió durant el segle XI de nous dominis en territoris integrats al Comtat com a conseqüència de la política d'expansió cap al sud andalusí. Aquests nous espais oferien terres més fèrtils i productives que les de les regions pirinenques (Baraut, 1994-1995: 31).

Pel que concerneix a l'ús dels recursos naturals, la manca de documentació no entreveu quina era la dinàmica del Monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles en l'ús dels espais de pastura d'alta muntanya andorrans. Molt probablement, el bestiar que hi hauria a la cel·la de Sant Jaume d'Engordany hi podria péixer. La consolidació per part de Tavèrnoles d'un gran espai amb drets de pastura al nord-oest del Comtat durant els segles X i XI entre la muntanya de Burbre, al nord del domini central del Monestir; la capçalera de les Valls de Castellbò i de Pallerols, i el veí terme pallarès del castell de Serret, situat a la Ribalera, devia possibilitar un viratge dels seus hipotètics interessos en l'ús de pastius d'alta muntanya andorrans.¹⁷ La consolidació d'aquesta gran àrea de pastura estival prop del domini central del Monestir és un motiu més que cal sumar a aquest desinterès d'augmentar la seva presència a Andorra a partir de la segona meitat del segle XII.

Conclusió

Com hem comprovat, la presència del Monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles a Andorra en aquest període respon bàsicament als dos aspectes interrelacionats que hem esmentat a la introducció: el patronatge dels Comtes i l'estratègia territorial del Monestir.

Ho hem comprovat amb les donacions del sector sud de Sant Julià de Lòria, consistent en alous d'origen Comtal, en la donació de l'any 1007 del Comte Ermengol I de la meitat del cens i l'alberga que recaptava a Andorra i la d'Ermengol V de l'any 1099 referida a les seves esglésies, entre les quals hi havia la de Sant Vicenç d'Enclar.

Aquesta política de patronatge de donacions de drets i d'explotacions de certa magnitud territorial estaria encaminada a utilitzar el Monestir com una eina de l'administració Comtal. En una escala inferior, s'avenia amb la mateixa estratègia territorial

donació l'any 1045 del noble Arnau Dacó d'un alou i uns drets de pastura al terme de Serret, a la Ribalera, dins del Comtat de Pallars (Baraut, 1994-1995: 140-141, doc. 65).

L'ús de totes aquestes pastures devia ocasionar algun conflicte amb el poder vescomtal, fort al segle XII per l'absència dels Comtes d'Urgell. Com a conseqüència, Arnau de Castellbò es va comprometre l'any 1198 a protegir i respectar el Monestir i li va concedir el dret de pasturar i emprar tota mena de bestiar entre la muntanya de Cogoll i el límit del terme de Serret (Baraut, 1994-1995: 267-268, doc. 212).

Bibliografia

- AUGÉ, ÒSCAR, 2013-2014. *Intervenció arqueològica preventiva a l'antic monestir de Sant Serni de Tavèrnoles, Anserall (TM de les Valls de Valira, Alt Urgell)*, La Seu d'Urgell, bisbat d'Urgell, Generalitat de Catalunya (Departament de Cultura).
- BARAUT, CEBRIÀ, 1968. "El monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles i les seves possessions a la Vall d'Andorra", *Studia Monastica*, 10 (2): 241-274.
- BARAUT, CEBRIÀ, 1976. "L'església de Sant Miquel de Ponts i la seva donació al monestir de Tavèrnoles", *Studia Monastica*, 18 (2): 367-377.
- BARAUT, CEBRIÀ, 1977. "La bastida de Ponts. Un castell fronterer entre l'Urgellet i Andorra", *Quaderns d'Estudis Andorrans*, 2: 33-42.
- BARAUT, CEBRIÀ, 1988. *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, 2, Andorra la Vella, Govern d'Andorra.
- BARAUT, CEBRIÀ, 1990. *Cartulari de la Vall d'Andorra. Segles IX-XIII*, 2, Andorra la Vella, Govern d'Andorra.

BARAUT, CEBRIÀ, 1994-1995. "Diplomatari del monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles (segles IX-XIII)", *Urgellia*, 12: 7-414.

BOLÓS, JORDI, 1999. "El monestir com a institució feudal", *Temps de monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any 1000*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Pòrtic: 68-89.

BOLÓS, JORDI, 1999-2000. "Dominis monàstics i organització del territori a l'edat mitjana", *Territori i Societat a l'Edat Mitjana: Història, arqueologia i documentació*, 3, Lleida, Universitat de Lleida: 127-165.

BOLÓS, JORDI; HURTADO, VÍCTOR, 1987. *Atlas històric d'Andorra* (~759-1278), Andorra la Vella, Conselleria d'Educació i Cultura, Govern d'Andorra.

BOLÓS, JORDI; HURTADO, VÍCTOR, 2006. *Atlas del comtat d'Urgell*, Barcelona (Atlas dels comtats de la Catalunya Carolíngia), Rafael Dalmau Editor.

BONALES, JACINTO, 2013. *Història territorial de la vall d'Andorra. Dels orígens al segle XV*, Andorra la Vella, Consell General.

BOSCH, JOSEP MARIA, 1993. "Evolució de l'Edifici", *Engordany, la vida al solà. Segles II aC-XX dC*, Andorra (Col·lecció monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 3), Ministeri d'Educació, Cultura i Joventut - Govern d'Andorra: 53-85.

BOSCH, JOSEP MARIA, 2005. "Santa Coloma d'Andorra la Vella: la continuïtat feudal d'un lloc romanitzat. Un exemple de construcció del coneixement històric", *Recull de Conferències 2004*, Andorra la Vella, Societat Andorrana de Ciències: 61-75.

COSTA, XAVIER, 2019. *Paisatges monàstics. El monacat alt-medieval als comtats catalans (Segles IX-X)*.

del Monestir en adquirir i rebre donacions parcel·làries en indrets concrets, com és el cas d'Abresem i de les parcel·les de terra i vinya a Engordany. Mentre que en el període de la nostra recerca la presència comtal és remarcable al nord del Comtat, progressivament s'absentaran d'aquests dominis i en el seu lloc hi apareixeran altres senyors, com els Vescomtes de Castellbò i l'Església d'Urgell.

Mentre que al sector sud d'Andorra les possessions estarien vinculades directament al Monestir i formaven part del continuïtat territorial del seu domini central, com hem comprovat amb la pervivència de Tolse i la seva relació amb la rebosteria del cenobi a partir del segle XII, en el cas de la Vall central, la cel·la d'Engordany, a part de la funció espiritual i pastoral al solà homònim, hauria estat un lloc clau en l'administració territorial de les possessions de Tavèrnoles en aquell sector, i més endavant possiblement també dels alous que se situaven a Encamp, Canillo, Ordino i altres indrets d'Andorra. La creixent funció agrícola d'aquesta cel·la hauria propiciat que moltes parcel·les que en depenien tinguessin també una funció de manutenció de la comunitat que hi residia, probablement hereva del possible Monestir de Sant Jaume, vinculat el 914 al de Sant Sadurní de Tavèrnoles.

La situació de la cel·la d'Engordany era clau en el sector del solà homònim, situat relativament en una àrea agrícola relativament fèrtil, especialitzada en la vinya i el cereal, en una cruïlla de camins i prop de les surgències d'aigua sulfurosa d'Escaldes, que possiblement devien contribuir a la probable funció de l'esmentada cel·la com a lloc de repòs per a viatgers.

El paper de Sant Sadurní de Tavèrnoles a Andorra en aquesta època s'ha de vincular al que tenia en altres indrets del nord del Comtat d'Urgell. Els dominis andorrans d'aquest Monestir, sobretot els lauredians, formaven un continuïtat territorial amb els del seu domini central i els de tot el sector meridional de la Vall del Valira.

Caldria que la historiografia copsés el paper del Monestir de Sant Sadurní de Tavèrnoles com el de la institució monàstica i eclesial de referència de la Vall del Valira, en la qual trobem Andorra, en un període previ a les disputes feudals que iniciarien el camí del Pareatge (1278).

- Barcelona, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.
- D'ABADAL, RAMON (1926-1950). *Els diplomes carolingis a Catalunya*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 2, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- DURAN-PORTA, JOAN, 2018. "Dos frontals d'altar i l'acta de consagració de Sant Serni de Tavèrnoles", *Anuario de estudios medievales*, 48 (2): 669-693.
- FELIU, GASPAR, 1996. "La moneda de Barcelona entre el 960 i el 1030", *Barcelona quaderns d'història*, 2: 103-115.
- FORTÓ, ABEL; CODINA, OLIVIER, 2010. "Poder, comunitats i territori. Una interpretació arqueològica de l'Andorra dels segles VI al XII", *Andorra. Un profund i llarg viatge. Catàleg de l'exposició*, Andorra la Vella, Govern d'Andorra: 119-146.
- GABRIEL, MANUEL; ADELL, JOAN-ALBERT, 1994. "Sant Pere de Ponts", *Catalunya Romànica*, Noguera, 17, Barcelona, Enciclopèdia Catalana: 409-418.
- GASCÓN, CARLES, 2015. *La catedral saquejada. El comte de Foix i la invasió del bisbat d'Urgell a la fi del segle XII*, La Seu d'Urgell, Edicions Salòria.
- GUILLAMET, JORDI, 1993. "Conreu i producció de vi a Andorra a l'Edat Mitjana", *Vinyes i vins: Mil anys d'història*, Actes i comunicacions del III Col·loqui d'història agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer del 1990, 2 vol., Barcelona, Universitat de Barcelona - Publicacions: 277-279.
- MIRÓ, CLIMENT, 2014. "Els monestirs com a part de l'estratègia dels comtes d'Urgell en el control del territori. El cas de Santa Cecília d'Elins (881-1085)", *Ibix*, 8: 349-360.
- MIRÓ, CLIMENT, 2019. "Evolució de Sant Vicenç dels Torrents. Un petit monestir esdevingut parròquia (s. X-XX)", *Summa*, 14: 1-19.
- MIRÓ, CLIMENT, 2019b. "El mas de Tolse. Evolució d'un domini senyorial (s. x-xix)", *Papers de recerca històrica*, 9: 39-54.
- NOGUÉS, JOSEP, 1973. *Història del monestir de Sant Sadurn de Tavèrnoles*, Barcelona, Gràfiques Diamant.
- NOGUÉS, JOSEP MARIA, 2011. *Els benedictins a Tavèrnoles - Anserall*, Lleida, Pagès Editors.
- ORDEIG, RAMON, 2001. "Cel·les monàstiques vinculades a Guifré el Pelós i a la seva obra repobladora (vers 871-897)", *Acta historica et archaeologica Mediaevalia*, 22: 89-119.
- ORDEIG, RAMON, 1993-1994. *Les dotaries de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Segles IX-X, part 1, Vic (Estudis Històrics. Volum I. Segles IX-X).
- ORDEIG, RAMON, 2020. *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 8, 1a part), Institut d'Estudis Catalans.
- ORDEIG, RAMON, 2020b. *Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*, Barcelona (Catalunya Carolíngia, 8, 2a part), Institut d'Estudis Catalans.
- PUJOL, PERE, 1918-1919. "Bibliografia treta d'alguns inventaris de l'arxiu de la catedral d'Urgell", *Butlletí de la Biblioteca de Catalunya*, 5: 215-220. Publicat a PUJOL, PERE, 1984. "Bibliografia treta d'alguns inventaris de l'arxiu de la catedral d'Urgell", *Obra Completa*, Andorra la Vella: Editorial Andorra: 163-169.
- RIU, MANUEL, 1961. *Las comunidades religiosas del antiguo Obispado de Urgel*, Barcelona, Universitat de Barcelona. Tesi doctoral.
- RIU, MANUEL, 1982. "La inserció dels monestirs en la societat i l'economia catalanes", *Quaderns d'Estudis Medievales*, 8: 462-473.
- SANCHO, MARTA; SOLER, MARIA, 2018. "Balnearis, hospitals i santuaris al Pirineu català: identificació i definició de les àrees d'assistència de l'Edat Mitjana", *Els caràcters dels paisatge històric als països mediterranis*, Lleida, Universitat de Lleida, Pagès Editors, 233-272.
- SOLER, JOSEFINA, 1961. *El cartulario de Tavernoles*. Castelló, edició pròpia.
- VALDEPEÑAS, MARIA DEL PILAR, 1993. "La vinya a Sant Serni de Tavèrnoles (s. ix al x)", *Vinyes i vins: Mil anys d'història*, Actes i comunicacions del III Col·loqui d'història agrària sobre mil anys de producció, comerç i consum de vins i begudes alcohòliques als Països Catalans. Febrer del 1990, 2n volum, Barcelona, Universitat de Barcelona - Publicacions.
- VELA, SUSANNA, 1993. "Engordany, un domini de Sant Serni de Tavèrnoles", *Engordany, la vida al solà. Segles II aC - xx dC*, Andorra (Col·lecció monografies del Patrimoni Artístic Nacional, 3), Ministeri d'Educació, Cultura i Jovenut - Govern d'Andorra: 35-37.
- VERGÉS, OLIVER, 2017. *Urgell mil anys enrere Història política, social i econòmica d'un comtat i de la seva classe dirigent (870-1066)*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi doctoral.
- VIADER, ROLAND, 2003. *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité et communautés*, Tolosa (collection Tempus), Presses Universitaires du Mirail i Fundació Julià Reig.
- WARD, ALAN, 2017. *La vinya a Andorra. Les evolucions climàtiques i econòmiques, l'arribada dels nous cultius i la transformació de la producció entre els segles XII i XIX*, Andorra la Vella, edició pròpia.

Acronims

ANA: Arxiu Nacional d'Andorra.

ACS: Arxiu Casa Serola.

ACSJ: arxiu comunal de Sant Julià de Lòria.

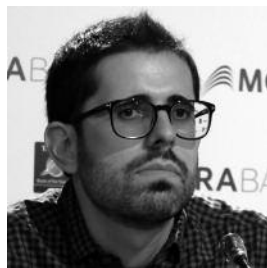

Resum

Aquesta ponència pretén exposar els onze moments clau que han permès la construcció d'Andorra com a estat independent i sobirà, des de l'any mil fins al 1993. Onze episodis que permeten conèixer molt succintament els orígens de l'Andorra medieval; la creació del feu episcopal a les Valls del Valira; el paper dels Caboet, els Castellbò i els Foix a la història d'Andorra; la importància del Pariatge; la construcció del Consell de la Terra; la vinculació de la Cosenyoria andorrana amb la Monarquia francesa, primer, i amb el cap d'Estat francès, després; la supervivència política de les Valls en època moderna, la Nova Reforma i els reptes per a la modernització que, ja a finals del segle xx, van desembocar en el procés constituent.

Oliver Vergés i Pons

Doctor en Història
Medieval per la Universitat
Autònoma de Barcelona,
vinculat a l'Institut d'Estudis
Medievals de la Universitat
Autònoma de Barcelona

Oliver Vergés i Pons

Onze episodis clau per conèixer la història d'Andorra

Paraules clau

Andorra, història política,
Coprincipat, Pariatge, Constitució

La construcció d'Andorra com a estat independent i sobirà, culminada el 1993 amb l'aprovació de la Constitució del Principat i el reconeixement internacional posterior, s'ha gestat al llarg d'una història secular de més de mil anys. Partint d'aquesta premissa, es fa difícil de resumir aquesta mil·lenària història andorrana si no és partint d'un seguit de moments clau que expliquen com Andorra ha arribat a ser el que és avui. Podem considerar que hi ha onze episodis, onze moments, en què un fet o una decisió va contribuir a la construcció de la sobirania andorrana, uns episodis que intentarem de desgranar breument al llarg d'aquesta ponència.

Com tindrem ocasió de veure, sovint la història d'Andorra ha depès de la sort, de la realitat forana i d'una certa tossuderia muntanyenca més que no pas d'un destí prèviament escrit. Això passa en la història de tots els territoris del món —la dependència de l'atzar i del context—, però podríem dir que en el cas andorrà els esdeveniments succeïts a l'entorn han tingut un pes fonamental, en bona mesura a causa de les dimensions del país i de les seves característiques geopolítiques. Això no treu ni valor ni importància a la història d'Andorra, ni significa que els seus habitants no hagin tingut cap paper en l'esdevenir de llur territori. És cert, tanmateix, que encara queda molta recerca per fer per conèixer el paper que els andorrans de segles precedents van tenir en la definició política d'Andorra.

Si ens situem en els orígens històrics medievals, cal que afirmem en primer lloc que Carlemany no va fundar Andorra, i que la història que vincula l'emperador carolingi amb les Valls del Valira és una llegenda que parteix d'un document fals, la *Carta Poble*, elaborada possiblement el segle XII, entre 1133 i 1162, i que hauria estat obra dels mateixos andorrans per defensar llurs drets davant l'arribada d'un nou senyor feudal, el Bisbe d'Urgell.

En realitat, entre els segles VIII i XII, Andorra participa de l'evolució general del Pirineu i del Comtat d'Urgell: primer, sotmesa al domini musulmà establert a la península Ibèrica a partir del 711 i, a continuació, vinculada als carolingis, que a partir del 785 van incorporar Cerdanya i Urgell als seus dominis, als quals s'afegiria Barcelona a partir del 801. D'aleshores ençà, les Valls andorranes van formar part del Comtat d'Urgell i van ser regides pel comte d'aquest territori.

Amb el pas dels anys, vers l'any mil, van començar a produir-se topades entre els habitants d'Andorra i els comtes d'Urgell. Cal pensar que som en un moment d'intensificació de la feudalització, que suposava l'establiment de noves càrregues fiscals, sovint de caràcter arbitrari, per part del senyor. És en aquest context que els andorrans van destruir el castell comtal de Bragafolls i, gràcies al context del moment, no van patir les conseqüències d'aquest atac. És en la destrucció de Bragafolls on cal buscar els inicis d'una història andorrana pròpia. De fet, podríem considerar aquest el fet fundacional andorrà.

Els comtes d'Urgell, aleshores, estaven més interessats en els dominis a migdia, i en la conquesta de nous territoris cap a Balaguer i Lleida. Això va fer que decidissin de cedir possessions comtals al nord, especialment als Bisbes d'Urgell i als vescomtes de Castellbò. Fou així com el 988, després de la destrucció de Bragafolls, l'Església d'Urgell va aconseguir diversos béns a Andorra i com el 1133 va adquirir tots els béns comtals a les Valls del Valira, que van esdevenir un feu episcopal. Per gestionar aquest feu, van decidir d'arribar a un acord amb els senyors de Caboet, els quals obtingueren també drets feudals a Andorra.

Amb el pas dels anys, els drets feudals dels Caboet van anar *in crescendo* i es consolidaren, mentre que paral·lelament creixia la rivalitat entre els Castellbò i l'Església d'Urgell per l'hegemonia pirinenca. En aquesta situació de màxima tensió, a finals del segle XII, el darrer Caboet deixà tot el seu patrimoni a la seva filla Arnalda. L'elecció del marit d'Arnalda, doncs, esdevingué clau per al futur a curt, mitjà i llarg termini de tot el Pirineu.

Finalment, Arnalda fou esposada amb Bertran de Tarascó, amb qui tingué un fill també anomenat Bertran. Tanmateix, Bertran de Tarascó morí —més tard també morí el fill d'ambdós—, i Arnalda s'esposà en segones núpcies amb Arnau de Castellbò. A la pràctica, doncs, els dos grans poders hegemònics i rivals del Pirineu, l'Església d'Urgell i els vescomtes de Castellbò, tenien drets feudals sobre Andorra. La situació es complicà tant que va desembocar en una guerra oberta, amb el saqueig de la catedral d'Urgell inclòs.

I la cosa encara es complicà més quan l'única filla d'Arnau i Arnalda, Ermessenda de Castellbò i Caboet, s'esposà amb el comte de Foix, també rival de l'Església d'Urgell, el 1208. Bona part del segle XIII fou un període d'enfrontaments entre

aquests poders antagònics en un conflicte latent amb explosions regulars que s'ha definit com el *segle de ferro* pirinenc, que no es clogué fins a l'assoliment d'un pacte.

Després de diversos intents de negociació, s'assolí un acord entre les parts anomenat *pariatge*, signat el 1278. Per bé que és conegut com a *Pariatge d'Andorra*, els efectes i les ramificacions tenien un abast més ampli, encara que les conseqüències a més llarg termini estaven directament relacionades amb les Valls del Valira. El *Pariatge* plantejava un sistema de *Cosenyoria* —i de correcepció d'impostos— sobre Andorra entre els Foix i l'Església d'Urgell. Aquest model tingué una gran vigència, i de fet perdurà fins a la Constitució de 1993. Encara que inicialment els Foix havien de retre homenatge als Bisbes, a la pràctica s'establí una *Cosenyoria de facto* en igualtat de condicions. Val a dir que el terme *Coprínceps* no s'emprà fins al temps de la Nova Reforma.

Immediatament després de l'establiment del segon *Pariatge*, el 1288, els *Cosenyors* van autoritzar la formació d'un Consell de les Valls que havia de representar els interessos dels habitants del territori i gestionar la quotidianitat dels afers andorrans. L'origen del Consell de la Terra cal buscar-lo en reunions que es feien des de temps antics i que simplement després del *Pariatge* es van autoritzar formalment, i a partir de 1419 es van regularitzar amb unes prerrogatives i funcions concretes a petició dels andorrans.

Com hem vist, els drets feudals sobre Andorra van passar dels Caboet als Castellbò i d'aquests als Foix. A partir del segle XIII, aquest darrer llinatge va canviar la seva política estretament vinculada amb la Corona d'Aragó i va participar molt més activament en la realitat occitana i francesa. Gràcies a això, els Foix van assolir diversos acords matrimonials que els van permetre d'ampliar els seus dominis, incloent-hi la Bigorra, el Bearn i un llarg etcètera, fins que a finals del segle XV van vincular-se a la monarquia navarresa i els seus drets van acabar units. Així doncs, a partir d'aquest moment els reis de Navarra eren, també, *Cosenyors d'Andorra*.

Uns decennis més tard, el 1548, la reina de Navarra, Joana Albret, es va unir a Antoni de Borbó, que tenia drets sobre la monarquia francesa. D'aquesta manera, el fill d'ambdós, Enric de Navarra, esdevingué rei el 1572 i va mantenir drets sobre el tron francès. Després dels conflictes de les guerres de religió a França, barrejats amb conflictes dinàstics, Enric de

Navarra va esdevenir l'únic candidat real al tron el 1589, i va entrar a París, després d'acceptar el catolicisme, el 1593. D'aleshores ençà, la Cosenyoria d'Andorra va quedar unida a la Monarquia francesa.

Durant l'època moderna, en un període realment conflictiu, Andorra va viure entremig de dues grans monarquies, la francesa i la hispànica. A fi d'evitar que les Valls andorranes poguessin ser absorbides per una de les dues monarquies en cas de conflicte, era clau mantenir la neutralitat. Amb tot, aquesta necessària neutralitat no es va mantenir durant la Guerra de Successió hispànica a principis del segle XVIII. En el conflicte que enfrontava Felip V de Borbó, net del Cosenyor d'Andorra Lluís XIV, i l'arxiduc Carles d'Àustria, els andorrans van sumar-se a la posició austriacista del territori català.

La guerra, finalment, la va guanyar el bàndol borbònic el 1714, i posteriorment es va aplicar el Decret de Nova Planta als territoris conquerits, el qual eliminava qualsevol realitat jurídica i jurisdiccional prèvia. La realitat d'Andorra, doncs, perillava per la seva posició antiborbònica durant el conflicte. Els andorrans es van salvar, però per l'interès del nou Bisbe borbònic Simeó de Guinda de conservar el seu feu episcopal un cop guanyada la guerra, sumat al ferm compromís de lluitar contra el frau i el contraban. La Cosenyoria es va mantenir i sembla que les Valls andorranes van començar a diferenciar-se dels seus veïns del sud, i es van dotar d'una història pròpia i van recollir els privilegis atorgats a les Valls a través del *Manual Digest*, d'Antoni Fiter i Rossell, de 1748.

A part de la neutralitat, l'equilibri entre els dos Cosenyors era clau per a la continuïtat d'Andorra, una continuïtat que va trontollar després de la Revolució Francesa de 1789 i de la mort a la guillotina de Lluís XVI el 1793. La mort del Cosenyor i el procés revolucionari contrari a les herències feudals va fer perillar les relacions entre Andorra i França, el manteniment dels privilegis comercials i l'equilibri polític. No és estrany, doncs, que entre 1793 i 1806 els andorrans intentessin de recuperar els vincles polítics amb les autoritats franceses, quelcom que van aconseguir amb el decret de Napoleó d'aquest darrer any que, a la pràctica, vinculava la Cosenyoria andorrana amb la persona que exercís el paper de màxim dirigent de França.

La Revolució Francesa va encendre la flama de la modernització política arreu d'Europa. El XIX va ser un segle

Bibliografia

- BAIGES, IGNASI; GASCÓN, CARLES (2020). *Consell de la Terra. Els orígens*. Andorra: Consell General.
- BELENGUER, ERNEST (dir.) (2005). *Història d'Andorra. De la Prehistòria a l'Edat Contemporània*. Barcelona: Edicions 62.
- BUYREU, JORDI (2015). «Les valls d'Andorra a l'època moderna (segles XVI-XVIII)», a ESPINO, ANTONIO; JANÉ, OSCAR. *Guerra, frontera i identitats*. Catarroja; Barcelona: Afers, p. 211-238.
- Constitució del Principat d'Andorra (2003). Andorra: Consell General.
- El Procés constituent de la Constitució del Principat d'Andorra (2006). Andorra: Consell General, 2 volums.
- FITER ROSSELL, ANTONI (1987). *Manual Digest*. Andorra: Consell General.
- GASCÓN, CARLES (2015). *La catedral saquejada*. La Seu d'Urgell: Salòria.
- GONZÁLEZ, ARNAU (2009). *La cruïlla andorrana de 1933: la revolució de la modernitat*. Sant Julià de Lòria; Valls: Fundació Julià Reig; Cossetània.
- GUILLAMET, JORDI (coord.) (2010). *Andorra. Nova aproximació a la història d'Andorra*. Barcelona: Altair.
- LÓPEZ, ESTEVE; PERUGA, JOAN; TUDEL, CARME (1988). *L'Andorra del segle XIX. De la Nova Reforma a la Revolució del 1881*. Andorra: Conselleria d'Educació i Cultura.
- VERGÉS, OLIVER (2016). *Història d'Andorra en onze claus*. Andorra: Anem Editors.
- VERGÉS, OLIVER (2021). *Carlemany i Andorra. Història de la Carta Poble, el document que va originar una llegenda*. Andorra: Anem Editors.

intens de lluites entre el progrés i la tradició, entre liberalisme i absolutisme. Andorra no va ser aliena a aquests canvis, tot i que els va viure més tardanament. Les estructures polítiques andorranes havien canviat ben poc des de temps medievals. Més enllà de les prerrogatives que hagués pogut anar guanyant el Consell General, a la pràctica el poder estava a mans dels caps grossos, en un sistema de caràcter oligàrquic. A partir de 1850 l'economia andorrana va entrar en crisi, entre altres motius pel tancament de fargues. Això va generar una necessitat de transformació, que va trobar en les concessions per construir balnearis, casinos i carreteres una sortida per a la modernització del país. Les concessions, el control de les institucions i la crisi econòmica van generar tensions i conflictes importants, que fins i tot van arribar a les armes. És per això que el 1866 part dels oligarques del país van promoure una reforma institucional que tenia per objectiu transformar mínimament la realitat política andorrana per evitar una revolució de l'aleshores anomenat *poble baix*. La reforma va tenir el beneplàcit d'una Església conservadora, cosa que demostra les limitacions que podia tenir, i havia de servir per tancar una conflictivitat per la modernització; tot i que sense èxit, ja que els conflictes es van mantenir més enllà de la Nova Reforma de 1866.

La modernització econòmica va arribar finalment ja en ple segle XX, quan els efectes de la crisi de finals del XIX havien portat molts andorrans a emigrar. Es considera la concessió de FHASA de 1929 el moment clau d'aquesta modernització, per bé que des del tombant de la centúria havien arribat alguns canvis (el telègraf, les primeres carreteres, etc.), que a la pràctica ja havien iniciat una certa transformació de les Valls. Tot i això, políticament les institucions havien canviat poc i el sufragi era únicament masculí i estava limitat als caps de casa, una conquesta assolida durant la Nova Reforma. El 1933 es va produir un cert procés revolucionari, amb tancament de Consellers a la Casa de la Vall inclòs, a favor de la democratització d'Andorra, un procés que coincidí amb altres situacions complexes al país, com la vaga d'obres de FHASA. La situació va demanar fins i tot la intervenció de la gendarmeria francesa, i va culminar amb una democratització limitada que permetia el sufragi masculí (a excepció dels anys 1941-1947). Les dones, tanmateix, no van poder votar fins al 1970.

Novament, però, els grans reptes no es van afrontar en un país que començava a canviar a marxes forçades. De fet, a partir de mitjan segle xx, Andorra va començar a convertir-se en un destí turístic, la muntanya, la neu i les compres van esdevenir focus d'atracció i la bonança va afavorir el creixement demogràfic, tant intern com extern, amb l'arribada de gent de fora de les Valls. Finalment, tots els conflictes i problemes que s'havien tancat en fals va caldre afrontar-los de cop a finals del segle xx, quan fou necessari transformar Andorra en un estat homologable a la realitat dels segles xx i xxi.

La *reformeta* de 1981, com el nom indica, no va servir per solucionar res, d'aquí que en el món canviant de principis de la dècada dels 90 noranta es plantegés obertament el Procés constituent. Els anys 1991 i 1992 van ser fonamentals per la decisió de la Comissió tripartida d'iniciar el procés i la dissolució del Consell. Finalment, el 2 de febrer de 1993 la Constitució va ser aprovada pel Consell General i el 14 de març del mateix any la va aprovar en referèndum més d'un 75% dels andorrans.

La Constitució va representar per a Andorra l'adquisició de l'estatus d'Estat reconegut internacionalment, amb presència a les Nacions Unides el mateix 1993 i al Consell d'Europa el 1994. I després de 700 anys, el model polític del Pariatge va desaparèixer per donar pas a un temps en què la Sobirania emergia dels andorrans i de les seves institucions representatives.

Òbviament, aquestes onze claus, aquests onze episodis, no ens expliquen tota la història d'Andorra, i de fet aquest no era l'objectiu. Sí que ens permeten, però, d'entendre millor com Andorra ha arribat a ser el que és avui dia. Encara queda, això sí, molta feina per fer per poder conèixer amb la profunditat que es mereix la història andorrana, i per això és fonamental que la seguim investigant.

VILLARÓ, ALBERT (2018). *Estudis polítics i historiografia andorrana. Un estat de la qüestió*. Sant Julià de Lòria: Institut d'Estudis Andorrans; Centre d'Estudis Històrics i Polítics.

<<https://www.iea.ad/images/CEHiP/documents/EPHA.pdf>> [Consulta: juny de 2020]

Albert Vilaró i Boix

Historiador i director tècnic
del Centre d'Estudis
Històrics i Polítics de
l'Institut d'Estudis
Andorrans

Albert Vilaró i Boix

Deu coses que no sabem (encara) sobre la història d'Andorra

Resum

En sabem molt poc, de la història d'Andorra. Coneixem els grans esdeveniments, les línies mestres, alguns episodis concrets, fragments de la vida i obra de grans personatges. Per cada certesa hi ha mil incògnites. En aquest article es presenten alguns dubtes, algunes preguntes sense resposta de la història del país. Algunes són simples anècdotes, sense una transcendència especial, però d'altres són nuclears, necessàries per poder dibuixar un discurs històric que sigui mínimament coherent. L'experiència demostra que no hi ha res d'immutable ni estàtic, ni en la història, que hom podria pensar que, un cop establerta, no muta. Els historiadors han d'acceptar aquesta condició i aprendre a qüestionar-ho tot.

D'entrada, hauria de desplegar una mica de justificació, com un escut protector. Potser el to d'aquest escrit —amb algun malabarisme formal, llicències poètiques i cap aparell crític— no escau del tot a l'elevació que hom podria esperar en un paper per als *Debats de Recerca Històrica*. Demano disculpes, però la intenció és honesta.

La pregunta del títol és retòrica i em temo que la resposta també. Sempre en sabem molt poc, de la història. És un iceberg, del qual només veiem una punteta minúscula. Suficient, sovint, per fer-nos una idea del que hi ha sota; però, en realitat, amb poquíssima informació contrastable. Es calcula que han viscut a la Terra més de cent mil milions d'*Homo sapiens*. Cent mil milions de vides, d'experiències, de

saviesa acumulada al llarg de milers de generacions: han estat set mil cinc-cents, diuen els que s'han dedicat a calcular aquestes coses. Si amb moltíssimes dificultats podem reconstruir, a grans trets, les fites essencials de la vida dels nostres avis —dels besavis, llevat de comptadíssimes excepcions, ja no en sabem gairebé res—, a què més podem aspirar?

Si ho apliquem a la història d'un país, passa igual. Coneixem els grans esdeveniments, podem intuir línies mestres, ens fixem en episodis concrets, en la vida i obra de grans personatges. La resta, estadística. Però la nostra ignorància és general i oceànica. Ara exposaré, si se'm permet, deu misteris, deu dubtes raonables. De deu moments dels quals encara no sabem gran cosa, o bé el poc que en sabem ens provoca més confusió que no pas ens il·lumina. Algunes de les preguntes tenen més volada, mentre que d'altres són purament anecdòtiques, però totes il·lustren el dubte original. Les unes i les altres, en definitiva, són tessel·les d'un mosaic incomplet, del qual només podem percebre grans taques de color, línies i contorns, però amb el qual ens hem de conformar per aprendre a forjar memòries i identitats.

1. Trobarem paleolític a Andorra?

La balma de la Margineda és el nostre jaciment liminar. El temple. Aquí va començar tot. Els estrats més antics que Jean Guilaine i Michel Martzluff van excavar als anys vuitanta —i els van excavar de manera exemplar— són de l'epipaleolític (un període cultural altrament conegut com a *mesolític*). Per situar-nos, és el que va entre la darrera glaciació, la de Würm, i l'arribada del neolític, a l'inici de l'holocè, que és el període geològic actual, que va succeir el plistocè —també conegut com l'*edat de gel*. D'això fa dotze mil anys. Els primers ocupants de la balma tenien una cultura material coneguda com l'*azilià*, una evolució del magdalenianà, caracteritzada per l'ús d'eines més fines, armes més delicades (ai, aquells arpons!), pensades per a la cacera de peces de menors dimensions. No eren grans caçadors, ni de búfals ni de cavalls. Els arqueòlegs defineixen l'epipaleolític com un període de transició.

Però, i abans? Els *Homo sapiens* corrien per Europa des de molt de temps enrere: fa 35.000-40.000 anys (i hi ha paleontòlegs que diuen que molt abans, encara). Abans

també hi havia poblacions d'altres espècies humanes: els neandertals (250.000-30.000) i, encara abans, els heidelbergensis (500.000 i 300.000 anys enrere, en ple plistocè).

La lògica, doncs, ens diria que no és escabellat pensar que abans que arribessin els primers estiuejants a plantar la tenda a la Margineda ja s'hi haguessin passejat d'altres homínids. Tot hauria estat en funció de les condicions ambientals, naturalment: de l'extensió del gel i de la capacitat de les zones no cobertes pel glaç per a acollir caçadors en un medi extremament abrupte i difícil. Però res no impedeix de pensar que, en algun moment —en els períodes interglacials, sobretot—, hi haguessin passat humans. Una altra cosa és que la convulsa història geològica (recent) d'Andorra n'hagi esborrat tots els rastres.

Què passa just a la vora? A l'Arieja hi ha un conjunt excepcional de jaciments del magdalenian —entre 20.000 i 15.000 anys—, amb una gran ocupació de coves —les *caunes*, com les de Vedelhac i Nhaus. Aquestes coves a Andorra no hi són —per una qüestió geològica. I a l'altra banda s'està excavant un jaciment molt interessant a la Batllia cerdana, a Montlleó, un campament de caçadors de cavalls de fa vint mil anys. Res no impediria, en principi, que els habitants de l'Arieja i de la Cerdanya s'haguessin atrevit a pujar a Andorra, en una escapada paleolítica. Però hi ha tantes variables en contra —l'ocupació dels fons de vall, la mateixa configuració geològica d'Andorra— que, si en trobem, serà un miracle. Potser a la balma del Llucí...

2. Qui eren (realment) els *andosins*?

Quin problema tenim amb els famosos *andosins*, els Ἀνδοσίνοις de què parlava Polibi a la seva *Història*? Personalment, cap: els hem fet servir per penjar-nos una medalla d'antigor, però crec que hi ha un petit conflicte a l'hora de valorar la seva extremada singularitat. El mot *andosí* és un hàpax —és a dir, una paraula que només apareix un cop en un context determinat. És la cèlebre cita de Polibi, que tradueixo de l'original grec:

Després d'haver travessat l'Ebre, [Hanníbal] va sotmetre el poble dels ilergets i el dels bargusis, després els arenosis i els andosins, pobles situats sobre la seva ruta fins a les muntanyes que en diuen els Pirineus.

Polibi parlava de l'expedició dels cartaginesos contra Roma, el 218 aC, en el marc de la segona guerra púnica. Des que Bosch Gimpera va fixar la hipòtesi del pas per l'interior (que més tard s'ha matisat, i ara es creu que l'exèrcit es va dividir), generalment s'ha acceptat que l'exèrcit d'Hanníbal va travessar el Pirineu pel coll de la Perxa, després de remuntar el Segre, precisament per evitar els romans que tot just havien desembarcat al port d'Empúries. Els cartaginesos havien mobilitzat un exèrcit que es feia dir sí senyor: segons les fonts (però ja sabem que sempre tenen tendència a exagerar) eren 90.000 d'infanteria, 12.000 cavallers i 37 elefants. Amb aquesta demostració de força, els expedicionaris van sotmetre alguns pobles enemics: els *ilergets* i els *bargusis* (més ben coneguts), i després els *arenosis* i els *andosins*. Hi ha qui ha volgut veure en els *arenosis* els avantpassats dels aranesos, però des d'una lògica purament geogràfica és difícil defensar-ho, perquè si ens ho mirem fredament, haurem d'arribar a la conclusió que els enxampava una mica lluny.

Queden els *andosins*, doncs. Tenim un preciós radical: *and*, com a les matrícules i a tantes entitats i empreses del país que juguen a fer gerundis. Però faltaria, em sembla, els sons que són els més definitoris del topònim andorrà, els que li donen caràcter i vitalitat: la vibrant alveolar sonora, la *rr*, que, després de l'oclusiva alveolar sonora —la *d*— sembla que es relaciona, en els profunds pous de l'etimologia, amb surgències d'aigua calenta, segons les recerques de Xavier Plana i Carles Gascón. DRR. *Durro*, *Dorres*, *Andorra*...

El problema, doncs, el tenim en Polibi. Quines van ser les seves fonts d'informació? Algun net de soldat, en una taverna? Algun llibre perdut, escrit també d'oïda? Com en el joc del telèfon de la canalla, a cada bugada semàntica es perd un llençol fonètic. No ho sabem. Per tant, jo posaria un gran interrogant sobre els remots *andosins*.

3. Qui va redactar la 'Carta Poble'?

Els fets provats: a l'Arxiu Capítular d'Urgell es conserva un pergami —amb la signatura "Andorra 1"— que és conegut com la *Carta Poble d'Andorra* o, més modernament, el *Fals de Carlemany*.

Què diu? El precepte és atorgat per l'emperador Carlemany i el seu fill, Lluís el Pietós. Després d'haver expulsat els àrabs de Barcelona i Urgell, van arribar a Andorra, que havia estat

«destruïda per la pèrfida gent», i van manar que s'hi instal·lessin pagesos, i fins i tot en diu els noms (Lesindus, Laurenci, Ebaronius, Autimirus, Quirinius, Secsonius, Barrula, Ristici, Sentanius i Ferrecinti). Estableix també els límits de les Valls: a l'oest, l'estany Laugent i Font Argent; al sud, el riu Negre, font Regisindi; al nord, les «ares del Sabartès» i, a ponent, la muntanya Sella Aurea i el «Montis Caminamus». Es posen sota la protecció de l'emperador i del comte, podran escollir un «senyor defensor» i se'ls eximeix de pagar cap altre tribut que uns peixos i assegurar l'allotjament dels enviats que arribin de Barcelona.

Conegut pels historiadors al segle XVII, Fiter i Rossell el va fer servir al *Manual Digest* per fonamentar la seva justificació sobre els traspassos de la sobirania d'Andorra: de Carlemany i Lluís el Pietós (805) cap al Comte d'Urgell, que, el 819, amb l'acta de consagració de Santa Maria d'Urgell, va traslladar la sobirania al Bisbe d'Urgell.

Però els erudits del segle XIX van veure que no només era una falsificació —és a dir, un document que es fa passar per autèntic— sinó que, a més, estava molt mal feta, amb clamoroses falles diplomàtiques i paleogràfiques. Té errades flagrants d'escriptura —a l'exemplar que s'ha conservat hi ha una seixantena de correccions, un nombre inimaginable en cap altre document. Hi ha dos intents matussers de dibuixar alguna cosa que s'assembla a un segell —que mai no es dibuixaven. Costa de pensar que a l'escripció del bisbat se'l poguessin prendre seriosament. Tot fa pensar que és un esborrany. Però, si és un esborrany, hi va haver mai un exemplar en net? Què hi fa, a l'arxiu capitular? Quin va ser el seu recorregut?

I, encara, al dors, hi ha dues enigmàtiques frases en una escriptura que vol emular la visigòtica, tretes del psalm 119:

Beati immaculati in via, qui ambulanti in lege Domini. Beati qui scrutantur...

Però la cal·ligrafia del document és clarament del segle XII. Segons Oliver Vergés, que ha publicat un estudi exhaustiu del document, això coincidiria amb la voluntat dels andorrans de poder demostrar al Bisbe d'Urgell —que el 1133 havia comprat els drets comtals sobre Andorra— un precepte suposadament carolingi que els garantia certes exempcions fiscals.

Avui és un document que suscita més preguntes que no pas

en contesta. Una de les més substantives: qui va ser l'autor intel·lectual o material? Qui va escriure el document que guarda mossèn Benigne Marquès? Al final de la cadena hi ha persones concretes, escrivans que potser van redactar d'altres documents i que, per tant, serien comparables. Potser un exercici de paleografia forense ens pot aportar una mica més de llum sobre un dels grans misteris de la historiografia andorrana.

4. On era el castell de Bragafolls?

Aquesta és la seqüència dels fets, que Oliver Vergés ha explicat, de manera magistral, en alguna de les seves publicacions. La font principal és un document del 1003 copiat al cartulari d'Urgell on Sendred, ardiaca d'Urgell i batlle d'Andorra, relata com el comte Borrell II va encomanar que aixequés, al lloc conegut com a *Bragafolls*, un castell «contra homes norrensis». Això passava la darrera dècada del segle x, probablement cap al 997.

Els andorrans, que no estaven d'acord amb el fet que es construís el castell (que en aquell moment era sinònim de l'increment de la pressió feudal i exaccions), el van destruir. Com a càstig per la seva incompetència, el comte Borrell va tancar el batlle Sendred a la garjola i li va prendre l'alou de Somont —al barri de Sant Pere, prop de la Seu. Com és natural, Sendred es va oposar a la còlera del comte i va moure influències familiars per aconseguir la llibertat (res de nou sota el sol): era fill d'un capellà important a la cúria d'Urgell, que es deia Centoll, i la seva dona, Emeriga —era habitual que els mossens tinguessin parella—, era neboda del Bisbe Guisad II i estava vinculada a la família vescomtal d'Osona.

En aquell moment, Borrell havia començat a construir castells a d'altres zones del comtat, per crear una xarxa des d'on es pogués controlar fiscalment i militarment el territori. La reacció dels andorrans, insòlita en el context dels inicis de la revolució feudal del segle xi, ens fa fer algunes preguntes. Quin era el grau de consciència de llibertat fiscal que tenien els andorrans? ¿Va servir la destrucció de Bragafolls per endarrerir gairebé un parell de segles l'arribada de la pressió fiscal senyorial (que s'acabaria materialitzant amb la qüestia)? I la pregunta del milió: on era Bragafolls? ¿Com és que un punt tan determinant per a la història d'Andorra no ha estat localitzat de manera fefaent? La memòria del topònim ha

desaparegut, i no sabem com era el castell —que potser tenia elements de fusta. Semblaria que, gràcies a un altre document que esmenta Bragafolls en un límit, seria cap a la banda de Nagol, qui sap si —com proposava Quim Valera— a la penya on avui hi ha l'església de Sant Martí. L'hem de buscar millor.

5. Des de quan hi ha Comuns?

Una de les recerques historiogràfiques més interessants dels darrers anys ha estat la que ha portat a terme Carles Gascón en el marc del sisè centenari del precepte del Bisbe Arnau de Tovia que regulava el funcionament del Consell de la Terra. La conclusió dels estudis del Carles ha estat que el Consell, com a tal, ja funcionava l'endemà de la signatura del segon pariatge, el 1288. Ho demostraria una ordinació del 1289, copiada en un recull de documents del 1505. Bé, si hi ha representants del conjunt de les parròquies és perquè hi ha representants parroquials. ¿I des de quan podem parlar dels Comuns com a governs parroquials?

Fiter, al seu *Manual Digest*, va esmentar molt poques vegades els Comuns, però va fer una afirmació important:

Així com los límites, terme y districte de las Valls de Andorra són vuy en día los mateixos que en la primera antiquitat, de la mateixa manera són las mateixas las Parroquias y Comuns que les componen en lo temps que las conquistó lo Emperador Ludovico Pio...

La percepció de l'antiguitat dels Comuns és clara. Hi ha indicis d'una certa representació parroquial ja al primer terç del segle XII: a la venda que Ermengol VI va fer al Bisbe Pere Berenguer dels drets comtals sobre Andorra del 1133 hi ha la signatura d'un representant per Parròquia. I ens agradaria pensar que ja eren escollits per l'assemblea de la comunitat. Després, en d'altres concòrdies dels andorrans amb el seu senyor hi ha altres formes de representació: la de Bernat Sanç, del 1162, en què signen sis caps per Parròquia, i la del 1176, en què semblaria que signen tots els caps de casa d'Andorra —o bé, segons alguns historiadors, els homes amb capacitat de dur armes.

En qualsevol cas, la història dels Comuns —i dels Quarts, i dels Veïnats— encara està per fer, i és, probablement, una de les llacunes més importants de la història d'Andorra.

6. Què és realment la Roureda de la Margineda?

Un debat historiogràfic molt interessant que ha sorgit els darrers anys —sí, hi ha debats historiogràfics molt interessants— és el que intenta definir què són les potents estructures que van aparèixer a la Roureda de la Margineda, i que es van començar a excavar el 2007, per iniciativa de la propietat del terreny, Molines Patrimonis. Després de diverses campanyes d'excavació —la darrera es va fer el 2015— hi ha dues opinions sobre el que és la Roureda. Aviso que no soc parcial, i que he pres partit per una d'elles. Diria que una és una visió més d'arqueòleg i l'altra més d'historiador, i que el desitjable fora arribar a un punt de trobada entre totes dues. Els defensors de la visió diguem-ne arqueològica sostenen que es tracta tan sols d'un nucli de poblament, probablement el Malreu que apareix escadusserament en algun document, amb una cronologia cap a final del segle XIII i que s'allarga fins a mitjan segle XIV, i que estaria vinculat a Santa Coloma. És un poblat sense cap element defensiu, ni muralles ni torres. És la posició que han adoptat els arqueòlegs del Govern —Abel Fortó i Àlex Vidal, entre d'altres—, i així la van defensar en una comunicació al III Congrés d'Història dels Pirineus.

Un servidor juntament amb Susanna Vela també vam presentar un article al III Congrés d'Història dels Pirineus en què plantejàvem la hipòtesi que es tractaria d'un model de poblament senyorial conegut com *incastellamento*. En aquest cas, als arxius nacionals de França hi ha un document del 1190 que diu com el comte Ermengol VIII atorga al vescomte Arnau de Castellbò el permís per reconstruir «a l'arrel de la muntanya d'Enclar» l'antic castell comtal del roc d'Enclar, en una altra situació, per poblar-lo i obtenir-ne rendes: el castell no seria una fortalesa feudal convencional, sinó més aviat l'expressió d'un domini, la definició d'un terme. Seria també el que el segon Pariatge, el del 1278, descriu com a «fortitudine, hedifficatione seu castro» del pui de Sant Vicenç. A partir d'aquest moment el conjunt —que seria una força, un poblat sense obertures exteriors—, es transformaria fins a la seva desaparició a mitjan segle XIV.

El registre arqueològic no contradiu, al nostre parer, aquesta interpretació i ens resol alguns problemes. Un element interessant és la presència, en una de les estances de l'edifici central del jaciment, d'una sèrie de pedres esfèriques, de granit, que pensem que poden tractar-se de projectils de *fustibalus* o

mandró, una fona amb mànec que, segons els que hi han experimentat, pot provocar una veritable massacre entre els atacants. El mandró és una arma de defensa de setge, no ofensiva, com es veu en tota la iconografia medieval. *Ergo*, si hi ha armament de defensa és perquè hi ha estructures defensives. El debat és obert i diria que està estancat. M'agradaria que hi hagués uns «amigables componedors», com els que van negociar els termes del Pariatge del 1278, per ajudar-nos a arribar a una posició de consens. El jaciment i, de retruc, el país ho agrairien.

7. De què va morir Anton Fiter i Rossell?

A l'arxiu de la rectoria d'Ordino es conserva el testament d'Anton Fiter, redactat i signat als trenta-vuit anys, quatre anys abans de la seva mort prematura. És un document important, perquè ens permet entrellucar algun tret del caràcter del personatge: la seva devoció, un cert despreniment de les vanitats terrenals, un gran interès per obtenir reconeixement acadèmic i, sobretot, la preocupació pel destí de la seva llibreria, que divideix entre els seus marmessors, amics i parents de la màxima estima i confiança, «en regoneixement de son treball i sol·licitud».

A l'«Arantzel» de casa Rossell hi trobem una lacònica informació sobre les circumstàncies de la mort d'Anton Fiter —amb un cert retret sobre la seva solteria voluntària—, escaiguda el 26 o el 27 d'octubre, mentre es trobava a Barcelona:

Anton Fiter, sent lo primer no volgué casar en casa, morí en Barcelona. És depositat en la catedral, en lo 28 d'octubre de 1748.

Res més no se sap sobre les circumstàncies precises de la mort d'Anton Fiter a Barcelona. Tot fa pensar que, per alguns indicis que podem entrellucar als registres parroquials de la catedral, on va ser enterrat, el traspàs es va produir de sobte: hom no hauria viatjat d'Ordino a Barcelona si hagués estat malalt. L'apunt al Llibre d'òbits de la catedral ens suggereix una sepultura senzilla, qui sap si improvisada:

Rossell. A 28, sepultura de capítol, composició simple del cos del doctor Anton Rossell i Fiter.

L'altra gran font documental sobre els enterraments al claustre de la catedral de Barcelona és el Llibre de defuncions, que ens dona alguns detalls més sobre com va ser enterrat el doctor Fiter:

A 28, sepultura de capítol composició simple del cos del doctor Anton Rossell i Fiter al carner d'en Jaume Giralt, groga drap. Dita sepultura s'ha pres com a dipòsit i s'és diposat en los dels dipòsits del no 232, és una caixa plana amb lo nom sobra. Vas per Santa Eulària.

Els enterraments dits de composició simple eren els més habituals a la catedral de Barcelona, i se situaven al centre d'una escala, des dels més senzills fins als de luxe: gratis > general > composició simple > completa > orgue (amb música de la capella). El Llibre de defuncions ens diu que va ser enterrat en una sepultura provisional («dita sepultura s'ha pres com a dipòsit»). El vas de Santa Eulària era el punt central de les inhumacions al claustre de la catedral, i s'hi accedia des de la porta del claustre del carrer del Bisbe.

Aquesta pregunta ens en porta a una altra. Quin grau de conclusió va tenir el *Manual Digest*? A la minuta només hi ha un esbós de sumari, que només indica l'inici del primer capítol del primer llibre. L'existència de dues mans fa pensar en un projecte amb col·laboradors i un cert grau d'organització. Res no fa pensar que hi hagués llibres deixats a mitges —tot i algun error de numeració de capítols i, sobretot, el fet que l'episcopologi s'acabi amb la figura del Bisbe Andreu Capella, a cavall entre els segles *xvi* i *xvii*. També hi ha quantitats i dades deixades en blanc que no s'hi van posar potser perquè en el moment de la redacció no les tenia a l'abast, i que en l'exemplar dipositat a l'arxiu de les sis claus es van completar. Qui sap si Fiter va baixar a Barcelona a buscar noves dades en alguna de les seves famoses *llibreries*, o en missió secreta encomanada pel Consell General, per defensar els interessos de les Valls Neutres. De moment, no ho sabem.

8. Van existir les argolles de Fontargent?

L'esment d'unes argolles clavades a Fontargent apareix per primer cop en obres d'historiadors espanyols del segle *xvi*, que asseguraven que eren trofeus erigits per l'emperador Pompeu. De fet, no era estrany que els romans instal·lessin triomfs als passos de muntanya —com el del coll de Panissars. És, per exemple, el que va escriure Ambrosio Morales a *La crónica general de España* (Alcalá de Henares, Juan Íñiguez de Lequerica, 1574, fol. 155v):

Porque yo tengo por cierto que para colgar estos trofeos

se pusieron entonces unas aldavas de hierro muy grandes, del tamaño de un brocal de pozo, y aún mayores, y gruesas igual que un brazo, que se hallan hincadas y afirmadas con plomo, en lo alto de los Pyreneos, en las más altas cumbres y peñas del valle llamado Andorra, y otra semejante en la peñas mayores del valle de Altavaca, que está más abaxo hacia Sobrarbe.

Sembla que Fiter va recollir la dada de Jeroni Pujades i d'altres historiadors: Pons d'Icart, Beuther... Tots coincidien en l'origen romà i en el fet que marcaven la divisòria de les aigües —és a dir, entre la Gallia i Hispania. Les vinculacions amb Carlemany i amb l'arca de Noè són llegendes probablement posteriors.

En la generació següent, el 1788, Francisco de Zamora, en qualitat d'*alcalde del crimen* de l'audiència de Barcelona i espia al servei del ministre Godoy, va pujar a Andorra, a establir la seva xarxa d'informants al llarg de la frontera amb França. Però també va pujar a buscar les famoses argolles. Es va perdre pujant al pic de Juclà, damunt del port de Fontargent. Però no va deixar d'insistir: el seu corresponsal principal a Andorra, mossèn Antoni Puig, l'autor del *Polítar andorrà*, li va escriure poc temps després, des de Sort, on estava destinat com a rector. En la carta li enviava un mapa, el preciós mapa d'Andorra que avui és a la Reial Biblioteca de Madrid. I, sobre les argolles —tot i que hi apareix el port de Boet només hi ha dibuixada l'anella de Fontargent—, diu:

Sobre les anelles i pilar de Juclar, que conste en lo mapa, m'escriu mon germà mossèn Joan, que cosa de dos anys hi pujà una pastoreta, la que afirma que lo pilar que se pareix un home és fet de calç i arena, amb una pedra picada en lo alt, i que passà als pics de les Anelles, la que actualment existeix, de la jublania [gruix] d'un braç i ruedo [amplada] d'un barret, aquesta, al pla de son ruedo, algunes espècies de lletres, quals notícies comunicaré al senyor degà a la Seu d'Urgell i procurarem a saber ab més firmesa dita notícia.

Aquí comencen i s'acaben les notícies sobre observacions directes de les argolles de Fontargent —o de Juclà. Zamora va insistir perquè el Síndic, que llavors era don Guillemet d'Areny, les anés a buscar, en missió diplomàtica. El Síndic li va anar enviant cartes plenes d'excuses —en una demostració fascinant del que és fer l'andorrà. Que si el mal temps, que si

els negocis de Sindicatura... Finalment, un dels espies de Zamora a la Seu, el prior dels agustins, fra Izquierdo, li va escriure el 1789 que hi havia enviat, mig d'amagat, dos homes perquè les anessin a buscar:

Yo envié allí con sigilo, que nadie lo supo, dos hombres de confianza, que estuvieron tres días, me aseguraron haberlo mirado palmo por palmo, y nada vieron.

Al final, el Síndic Areny li va dir que havien tirat a terra el pilar que hi havia dalt del pic de Juclà per veure si l'argolla era a sota. I que res. Però mossèn Puig bé que la va dibuixar al seu mapa, i estaria bé que hi fos. Si hi era fa dos segles i mig, potser encara en queda algun vestigi...

9. Va declarar Andorra la guerra a Alemanya?

Si mirem l'entrada sobre Andorra a la Wikipedia en anglès hi trobarem una curiosa notícia:

El 1958, Andorra va signar la pau amb Alemanya. Havia estat oblidada al tractat de Versalles amb què es va acabar la Segona Guerra Mundial i per això el conflicte s'havia estès per falta de tractat de pau, i, legalment, els dos països estaven en guerra.

L'episodi també apareix en d'altres entrades de la Wikipedia que tracten de conflictes estranys, com ara quan la ciutat de Huéscar va declarar la guerra a Dinamarca en temps de Napoleó i no va signar la pau fins el 1991.

Però, d'on surt, això? D'un article aparegut el 26 de setembre de 1958 a la pàgina 65 de *The New York Times*, que és una notícia treta d'un breu d'agència —i no pas una agència qualsevol, ans la prestigiosa United Press International. És tan breu que es pot traduir sencer:

Andorra, 24 de setembre (UPI). La Primera Guerra Mundial s'ha acabat per a aquesta república pirinenca, de 191 milles quadrades. Andorra, que hi va participar, no va ser convidada a la conversa de pau de Versalles que va posar fi a la Primera Guerra Mundial. El decret que va posar fi a l'estat de guerra es va signar ahir.

És una notícia certament singular, digna de ser recollida i difosa. Però passa que el 1914 els dirigents andorrans no tenien capacitat política per desenterrar la destrucció de guerra a ningú (per no parlar de les conseqüències pràctiques). Segurament declarar la guerra al kàiser Guillem II no entrava en els plans dels Delegats Permanents ni, encara menys, del

Síndic General, que en aquell moment era Bonaventura Moles, de casa Molines. Per tant, el 1958 el Síndic Cairat no va haver de signar un tractat de pau. La pregunta que ens hem de fer no és tant si és veritat o no, sinó qui s'ho va inventar? D'on va sortir la notícia? *Qui prodest?*

10. Què va passar amb la talla de Meritxell?

Fets provats. La nit del 8 al 9 de setembre de 1972 es va encendre el santuari de Meritxell. Sinistre total. Tot l'interior, calcinat. Entre les pèrdues, la talla romànica de la Mare de Déu de Meritxell. Sinistre total.

El responsable oficial de l'incendi: una instal·lació elèctrica precària, sobrecarregada, que es va escalfar, va encendre el soler de la casa de l'ermità i d'allí va saltar a l'interior de l'església. Però, des del moment mateix del desastre, van planar algunes sospites. Josep Vila, cap de bombers en aquell moment, diu que, quan va arribar amb les mànegues al fons de la capella, al cambril de la verge, la talla havia volat. Es va dir que estava collada al tron amb sis claus de forja, que no hi eren, tot i que Pere Canturri deia que només n'hi havia un, de clau, i normal, de fuster. Sergi Mas, que va ser dels primers a entrar al temple i que havia fet una còpia poc temps abans, va localitzar els carbons en què s'havia convertit la talla de Roser, però no hi va saber trobar rastre de la de Meritxell ni dels claus de forja. Han passat molts anys i, de tant en tant, el tema reapareix, és objecte d'especulacions i sospites, algunes expressades en veu baixa. La van robar i van calar foc per eliminar proves i fumar-ho tot? No se sap. Amb la mort d'Erik *el Belga*, el famós lladre d'art medieval, hi va haver un moment d'esperança, però de seguida es va esvaïr. Certament, el temps que passa va en contra d'aquesta hipòtesi, que reconec que és del gènere conspiratiu. Però si la talla està amagada en alguna col·lecció particular o en una caixa de seguretat és l'única esperança que tenim que, algun dia, reaparegui la imatge de la «reina i mare dels andorrans».

Alan Ward i Koeck

Coordinador dels 13ns
Debats de recerca

Alan Ward i Koeck

Conclusions i cloenda

Al llarg de les aportacions de cadascun dels ponents, i també a l'hora de les discussions conjuntes que van tenir lloc cadascun dels dos dies dels Debats, es va fer palès l'interès que presenta el tema de la història en general, i de la història del nostre país en concret. Entre els investigadors, diferents generacions de persones han presentat els seus treballs, les seves conclusions i visions d'aquesta ciència. A la vegada, els assistents del públic també van venir nombrosos i presentaven la mateixa diversitat d'interessos, tal com es va manifestar al llarg de les seves intervencions als conferencians.

Al llarg de les discussions, era notable el fet que malgrat tractar èpoques diferents i fer-ho des d'especialitats també diverses, les visions dels assistents eren molt sovint més complementàries que contrastades. Alguns dels trets característics que han aparegut són la necessitat en l'actualitat d'un enfocament multidisciplinari de la recerca històrica, així com les possibilitats d'aplicació de les noves tecnologies, que poden ser tant les clíniques o analítiques com també les tècniques de la informació per analitzar i contrastar dades documentals.

Una altra preocupació que va aparèixer de manera àmpliament majoritària ha estat una triple necessitat. En primer lloc, hi ha la necessitat de protegir els documents originals, que siguin pintures rupestres, altres evidències materials com serien els enterraments, o elements documentals o d'arxius. En segon lloc, també existeix la necessitat d'explicar aquestes dades històriques. I, finalment, la tercera necessitat és la de compartir no només les dades originals amb el públic en general, sinó també els resultats de la reflexió dels investigadors. En aquest sentit, poden ser d'interès tant iniciatives com el present cicle de Debats, com també els projectes dels mateixos investigadors així com

d'entitats oficials que tendeixen a difondre al màxim les dades i les idees fruits del treball dels investigadors.

En nom de l'organització, de la Societat Andorrana de Ciències i de l'Àrea de Recerca del Ministeri d'Educació del Govern d'Andorra, voldríem agrair especialment la presència dels assistents a la sala, en aquests temps difícils de represa de l'activitat habitual. També agraïm cordialment l'esforç dels ponents, la il·lusió i les ganes amb què han presentat els resultats dels seus treballs tant oralment a la sala durant els dos dies dels Debats, com també en el format escrit que el lector descobreix en aquestes pàgines.